

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐԱՄ ՔՈՍՅԱՆ

Մ.Թ.Ա. ՎՄ ՂԱՐԻ
ԽԵԹԱ-ՀԱՅԱՍՏԱԿԱՆ
ՄԻԶՂԵՏԱԿԱՆ ՂԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԸ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

•
ХЕТТСКИЕ КЛИНОПИСНЫЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АРМЯНСКОМ НАГОРЬЕ

I

АРАМ КОСЯН

ХЕТТСКО-ХАЙАССКИЕ
МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫЕ ДОГОВОРА
XIV ВЕКА ДО Н.Э.

ЕРЕВАН 2016

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

•

CUNEIFORM HITTITE SOURCES
ABOUT ARMENIAN HIGHLAND

I

ARAM KOSYAN

**THE XIV CENTURY B.C.
INTERSTATE TREATIES BETWEEN
THE HITTITE EMPIRE AND HAYASA**

YEREVAN 2016

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԽԵԹԱԿԱՆ ՍԵՊԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՄԱՍԻՆ

I

ԱՐԱՄ ՔՈՍՅԱՆ

Մ.Թ.Ա. XIV ԴԱՐԻ

ԽԵԹԱ-ՀԱՅԱՍՏԱԿԱՆ

ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԸ

55X405H

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԵՐԵՎԱՆ 2016

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3
Ք 845

Գիրքը տպագրվել է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Քոսյան Արամ

Ք 845 Մ.Թ.Ա. XIV ԴԱՐԻ ԽԵԹԱ-ՀԱՅԱՍՏԱԿԱՆ ՄԻՋԴԵՏԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱ-
ԳՐԵՐԸ / Ա. Քոսյան.— Եր.: «Ձանգակ» հրատ., 2016.— 176+32 էջ:

Աշխատությունը ներկայացնում է Հայաստանի հնագույն պատմության սկզբնաղ-
բյուրների շարքում կարևորագույն նշանակություն ունեցող մ.թ.ա. II հազարամյակի
խեթական սեպագրական տեքստերի գիտական հրատարակության առաջին մասը՝
խեթական տեքստերի և Հայաստանի միջև կնքված երկու միջպետական պայմա-
նագրերը:

Սույն ուսումնասիրությունը իրականացվել է ՀՀ Գիտության պետական կոմիտեի
դրամաշնորհային ծրագրի շրջանակներում (13-6A389, 2013թ. հուլիս - 2015թ. հուլիս):

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-9939-68-475-8

© Քոսյան Ա., 2016
© «Ձանգակ-97» ՍՊԸ, 2016

Տպագրվել է ՀՀ Գիտության պետական կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	6
Տեքստերի կառուցվածքը և հրատարակությունները	8
Պայմանագրերի լիակատար տեքստային կազմը	11
Տեքստերի հնագրական-լեզվական առանձնահատկությունները	11
Գիտական տառադարձման սկզբունքները	13
Տեքստերի վերականգնման սկզբունքները	13
Աշխատության կառուցվածքը	14
 ԳԼՈՒԽ 1. ԽԵԹԱ- ՀԱՅԱՍՏԱՆԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԸ	16
Սուպաիլուլիումաս I - Խուկկանա պայմանագիրը	16
Խուկկանայի պայմանագրի հավանական կցաբեկորները	51
Թուղխալիյաս III - Մարիյա + “Հայաստայի ժողովուրդ” պայմանագիրը	59
 ԳԼՈՒԽ 2. ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԻՆ ԱՌՆԶԿՈՂ ՏԵՔՍՏԵՐ	68
Խաթթուսիյիս III-ի տեքստը Սուպաիլուլիումասի մասին	69
Առուվանդաս I-ի կամ Թուղխալիյաս III-ի նամակը	81
Մուրափիս II-ի տեքստերը Սուպաիլուլիումաս I-ի մղած պատերազմների մասին	86
Մ.թ.ա. XIII դարի գուշակային տեքստ	105
 ԳԼՈՒԽ 3. ԽԵԹԱ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԿԱՆ ՓՈԽՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	
Մ.թ.ա. XIV դարում	108
Խեթական տեղությունը մ.թ.ա. XIV դարի կեսերին	108
Հայաստան և Ազգին Թուղխալիյաս III-ի և Սուպաիլուլիումաս I-ի օրոք	116
Խեթական աղբյուրների տեղեկությունները Հայաստայի վերաբերյալ	121
Խեթա-հայաստական պայմանագրերի բնույթը և պատմական ետնախորըը	129
Հայաստայի կառավարիչները	133
 ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	147
 ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	152
ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ	164
ՀԱՎԵԼՎԱԾ	
Անձնանուններ և դիցանուններ	166
Տեղանուններ	168
ՍԵՊԱԳԻՐ ՏԵՔՍՏԵՐԻ ԻՆՔՆԱԳԻՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	173

ՆԵՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական լեռնաշխարհի վաղ հասարակությունների պատմության խնդիրների ուսումնասիրության համար առկա էին առաջավորասիական գրավոր աղբյուրների շարքում առաջնաներթ նշանակություն ունեն մ.թ.ա. II հազ. Փոքր Ասիայում գոյատևած խթական տեքստայան արքունի դիվաններից հայտնաբերված սեպագրական տեքստերը:

Ղեռնս Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին Կենտրոնական Փոքր Ասիայում, հետագայի Թուրքիայի Հանրապետության մայրաքաղաք Անկարայից 200 կմ արևելք՝ դեպի Չորում քաղաք տանող ճանապարհին ընկած Բոդազքոյ կոչվող վայրում (ներկայումս վերանվանվել է Բոդազքալե՝ Չորումի նահանգում) հայտնաբերված և հետագա պեղումների ընթացքում տարեցտարի ավելացող խթական սեպագիր տեքստերի գերակշիռ մասը 1917թ. ի վեր հրատարակվում է Եվրոպայի մի շարք հայտնի գիտական կենտրոններում ի դեմս համապատասխան կորպուսների, ինչպես նաև առանձին ժողովածուներում՝ ինքնագիր եղանակով, գիտական տառադարձմամբ և թարգմանաբար¹: Այսօր հայտնաբերված տեքստերի միայն չնչին մասն է մնում չհրատարակված: Տեքստերի ընդհանուր քանակը, ներառյալ դեռևս անհայտ պատկանելության կցաբեկորները, անցնում է 30.000-ից: Բեկորային վիճակում գտնվող տեքստերի միակցումը չափազանց բարդ խնդիր է՝ նախորդ դարասկզբի պեղումների ընթացքում թույլ տրված սխալների պատճառով: Պեղումների սկզբնական փուլում հաճախ հստակ չէր արձանագրվում հայտնաբերված ամբողջական կամ հատվածական վիճակում գտնվող սալիկի կոնկրետ տեղը պեղավայրի տարածքում, ինչը զգալիորեն կհեշտացնեի բազմաթիվ բեկորների վերածված սալիկի վերականգնումը²:

Սեպագիր տեքստերի ինքնագիր հրատարակությանը զուգահեռ Գերմանիայում, Իտալիայում, Բելգիայում և Ֆրանսիայում առկա են տեքստերի հրատարակության մի քանի շարքեր, որտեղ տեքստը ներկայացված է գիտական տառադարձմամբ, թարգմանությամբ, տեքստաբանական մեկնաբանություններով և լիակատար անվանացանկերով (բառապաշար և հատուկ անուններ)³: Այս աշխատանքը շարունակվում է, քանի որ դեռևս կան չհրատարակված, ճիշտ է, գերազանցապես փոքր բեկորների տեսքով տեքստերի հատվածներ:

Խթական տեքստերը մեծաքանակ են և պարունակում են բազմաբնույթ տեղեկություններ Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանների վերաբերյալ: Դրանք ընդգրկում են ռազմաքաղաքական և ծիսապաշտամունքային ոլորտները, ինչպես նաև կարևոր նյութեր են ամփոփում մեր տարածաշրջանի անվանաբանության

¹ KBo; KUB; HT; Weidner 1923; Forer 1922-1926; ABoT; IBoT, CHS (խուրբիերեն տեքստերը); Beckman 1996; DBH.

² Այս խնդիր լուծմանը զգալիորեն կնպաստի խեթագետ Ս.Կոչակի նախաձեռնությունը, ով ստեղծել է բոլոր հայտնաբերված տեքստերի զմայատկերային կորպուս, ինչպես նաև համապարփակ կատալոգ, որից պարզ է դառնում սեպագիր սալիկի բացակայող հատվածների հստակ տեղը (Kotak 1992; 1995; 1998; 1999; 2005):

³ StBoT; TdH; EOTHEN.

(անձնանուններ, տեղանուններ, դիցանուններ) ուսումնասիրության համար: Վերոհիշյալ տեղեկությունները միաժամանակ արտակարգ կարևոր են հատկապես այն առումով, որ դրանցում վկայված անվանադրանական նյութերը գեղագիտական եզակի աղբյուրներ են Հայկական լեռնաշխարհում նշված ժամանակաշրջանում տիրող քաղաքական իրավիճակի և բնակչության էթնոլեզվական պատկանելության խնդրի պարզաբանման համար: Առ այսօր հայագիտական հետազոտություններում խեղճական աղբյուրների ընձեռած հնարավորությունները լիարժեք կերպով օգտագործված չեն⁴, ինչի պատճառը տեքստերի թերի, հատվածական ներգրավումն է հետազոտության ոլորտ: Հայագիտական ուսումնասիրություններում մեր մասնագետները հիմնականում քննարկել են խեղճական տեքստերում վկայված խեթերենի բառաֆոնդի որոշակի քանակությամբ անձնանունների ու հասարակ անունների և հայերենում դրանց հնարավոր համարմաների բացահայտման, տեղանունների տեղադրման և նմանատիպ խնդիրներ: Միայն առանձին հեղինակներ են փորձել մեր վաղ պատմության նախադասների տեսանկյունից իրականացնել խեղճական տեքստերի լիարժեք հրատարակությունը⁵:

Խեղճական աղբյուրների շարքում, անկասկած, հատուկ կարևորվում են այն տեքստերը, որոնք ներկայացնում են արևելյան խեղճական արքաների կազմակերպած արշավանքները, Հայկական լեռնաշխարհի պետականությունների հետ երանց կնքած պայմանագրերը (այդ թվում՝ այլ պետությունների հետ կնքված պայմանագրերը, որոնցում որոշակի տեղեկություններ կան մեր տարածաշրջանի վերաբերյալ), խեղճական արքաների և տարբեր պաշտոնատար անձանց նամակագրությունը արևելյան շրջաններում ընթացող իրադարձությունների մասին: Այդ տեղեկությունները վերաբերում են Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածին՝ Բարձր Հայքին, Օտիքին և Ալձնիքին, ինչպես նաև Փոքր Հայքին, այսինքն խեղճական քաղաքակրթական աշխարհի հետ Հայկական լեռնաշխարհի կոնտակտային գոտու ողջ երկայնքին:

⁴ Հայ մասնագետները մեր հնագույն պատմության ուսումնասիրման նպատակով խեղճական աղբյուրների տեղեկությունները սկսել են օգտագործել դեռևս Նախորդ դարի 20-ական թվականներից՝ խեղճագիտության նախակարագետ Բ.Զորգևու աշակերտ Ն.Մարտիրոսյանից սկսած (Մարտիրոսյան 1924; 1926; 1957; 1961; 1972): Հետագայում խեղճական աղբյուրներին տարբեր առիթներով անդրադարձել են Ա.Սաֆրաստյանը (1929; 1947), Ա.Խաչատրյանը (1933), Յ.Տաշևանը (1934), Ն.Աղսեղը (1946 [հայերեն հրատ.՝ 1972]), Գր.Նախանջյանը (Կառառու, 1931; 1936; 1944; 1946; 1948a; 1948b; 1956; 1975), Գ.Զառուկյանը (1961; 1964; 1967; 1987; 1988; 1990), Վ.Խաչատրյանը (1963; 1964; 1966; 1971; 1972; 1976; 1980; 1998; 2013), Լ.Բաբուկյանը (1963a; 1963բ; 1964), Ն.Մկրտչյանը (1969; 1970; 1974; 1976), Լ.Գովիլյովան (1978), Ա.Առաքելյանը (1975a; 1975b; 1978; 1983); Հ.Ավետիսյանը (1978; 1982; 1984; 1992; 1994; 1997; 2002), Ա.Պետրոսյանը (1987; 2002; 2004; 2006), Ա.Քոստանը (1984; 1988; 1993; 1994; 1997a; 1997բ; 1999; 2000; 2001; 2002; 2004a; 2004բ; 2004գ; 2006a, 2006b, 2008, 2009; 2011; 2013), Ա.Պետրոսյանը (1997; 2002; 2004; 2006a; 2006բ; 2007a; 2007b), Գ.Վարդումյանը (1991), Հո.Հարությունյանը (1992a; 1992b), Ռ.Նազարյանը (2005; 2007; 2009; 2013) Բ.Նազարյանը (2004; 2007); Հ.Նալյակյանը (2004; 2007; 2009; 2011; 2013):

⁵ Այդպիսի աշխատությունների շարքին են պատկանում Վ.Խաչատրյանի, Ա.Քոստանի, Ռ.Նազարյանի և Մ.Խանգաղյանի ուսումնասիրությունները (Մարտիրոս 1966; 1971; 1998; Քոստան 2001; 2002; 2004a; 2004բ; 2004գ; 2005; 2006a; 2006բ; Նազարյան 2013, Նախագրյան 2004):

Սույն ուսումնասիրության իրականացման սկզբը դրվել էր դեռևս հեղինակային խմբի ղեկավարի արտերկրյա գիտահետազոտական աշխատանքի ընթացքում՝ Կուրցբուրգի համալսարանի “Արևելյան բանասիրության ինստիտուտում” (Գերմանիա, 2000թ. նոյեմբեր - 2002թ. փետրվար)՝ որպես “Ա. Ֆոն Հուսթուդտի” հիմնադրամի դրամաշնորհային ծրագրի մրցանակակիր: Խեթա-հայաստանյան պայմանագրերի ուսումնասիրությունը հետագա ընթացք ստացավ ի դեմս ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Հին Արևելքի բաժնի աշխատակիցներ պ.գ.թ. Ռ. Ղազարյանի և Մ. Խանզադյանի, ովքեր իրենց զգալի ներդրումն ունեցան դրանց գիտական հրատարակության նախապատրաստման գործում: Աշխատության ձևավորումն իրականացրեց նույն բաժնի աշխատակից Ս. Մարտիրոսյանը:

2013թ. ՀՀ ԿԳ Գիտության պետական կոմիտեի կողմից ստացված դրամաշնորհային ծրագրի շրջանակներում մեր հանրապետությունում առաջին անգամ իրականացվում է հնագույն Հայաստանի պատմության խնդիրների ուսումնասիրության համար կարևորագույն նշանակություն ունեցող խեթական աղբյուրներից երկուսի գիտական լիակատար հրատարակությունը:

Տեքստերի կառուցվածքը և հրատարակությունները

Խեթական քաղաքական բնույթի տեքստերի շարքում կարևոր նշանակություն ունեն Հայկական լեռնաշխարհի երկրների հետ խեթական արքաների կնքած պայմանագրերը կամ իրավական կարգավորման դրույթներ պարունակող այլ տեքստերը⁶, և առաջին հերթին մ.թ.ա. XIV դարի կեսերով թվագրվող երկու պայմանագրեր, որոնք կնքված են խեթական երկու արքաների՝ Թուդխալիյաս III-ի և Հայասայի կառավարիչ Մարիյասի և “Հայասայի ժողովրդի”, ինչպես նաև Սուպպիլուլիումաս I-ի և Հայասայի արքա Ռուկկանայի միջև:

Խեթական արքաներ Թուդխալիյաս III-ի և Սուպպիլուլիումաս I-ի՝ Հայասայի հետ կնքված պայմանագրերը պահպանվել են տարբեր ժամանակներում կատարված երկու ինքնուրույն պատճենների տեսքով. պայմանագրերի բնագրերը մեզ չեն հասել:

“Սուպպիլուլիումաս I – Ռուկկանա” պայմանագիրը պահպանվել է երկու պատճենների տեսքով, որոնք կրում են պայմանական A և B անվանումները: Սկզբնական շրջանում (KBo V-ի հրատարակման պահին) հայտնի էր միայն A տարբերակը: Պայմանագրի այլ տարբերակի գոյությունը (B) պարզ դարձավ 1926թ., երբ

⁶ Այդպիսիներից գիտական շրջանակներին լավ հայտնի են KUB XXIII 72+ը (հրատարակությունները տես՝ Sayce 1930: 5ff. (թարգմանաբար); Gurney 1948: 32ff. (թարգմանաբար); Hoffner 1976: 60ff. (1684/ս կցաբեկորը); Խաչատրյան 1998: 87-93 (նախնական թարգման.); Kosyan 2006a: 72ff. (ամբողջական հրատարակություն); KUB XXVI 39-ը (հրատ.՝ Forrer 1931: 6f.; Haas 1985b: 24; Manassian 1956: 102 [վերջինը՝ թարգմանաբար]); Քասյան 2005 (լիակատար հրատ.); KBo IV 14 (հրատ. Stefanini 1965): Բացի վերոհիշյալ պայմանագրերից, առկա է Հայասանի իշխատակող պայմանագրի նա մի բեկոր (KBo XVI 45), որը պետք է թվագրվի, ըստ սեպագիր նշանների հնագրական և լեզվաբանական չափանիշների, մ.թ.ա. XV դարով (Մ. Կոչակյանը կարծում է, որ տեքստը կազմված է “ինն խեթական” շրջանում, այն է՝ ամենուրեք մ.թ.ա. XV դ. առաջին կեսին [Kosak 2005 II: 172], քանի որ այստեղ հանդիպող որոշ արտահայտություններ բնորոշ են խեթական արքա Տելեպինուսի տեքստերին):

Ա.Գյոթթեն հրատարակեց KUB XIV 6 բեկորը: Ավելի ուշ եւս հրատարակեց B-ի այլ բեկորները եւս (KUB XIX 24; KUB XXIII 73; KUB XXVI 37): Երկու տարբերակները էականորեն լրացվեցին 1970թ., երբ Հ.Օտտենը հրատարակեց KBo XIX-ը: Վերջին տարիներին ի հայտ եկան B տարբերակին պատկանող որոշ նոր կցաբեկորներ⁷:

A տարբերակը կազմված է Մուպպիլուլիումաս I-ի որդի Մուրսիլիս II-ի օրոք, հնարավոր է, նրա կառավարման վերջին շրջանում, ինչի մասին ակնարկում են դրանում օգտագործված սեպանշանների՝ մ.թ.ա. XIII դարին բնորոշ առանձնահատկությունները: Այն բաղկացած է երեք սյունակներից (երկու դիմային, մեկ հակառակ)⁸՝ զրկված համեմատաբար կարճ տողերով (յուրաքանչյուրում մոտավորապես 20 նշան, որոշ տողերում՝ 10-12): Այս նույն աղյուսակի չորրորդ սյունակում ներկայացված է "Թուդիալիյաս III - Մարիյա + 'Հայասայի ժողովուրդ'՝ պայմանագիրը՝ նույնպես ուշ շրջանի պատճեն: Դատելով սեպանշանների տեսքից, B-ն կազմված է A-ից ավելի վաղ, թերևս, հենց Մուպպիլուլիումաս I-ի օրոք, կամ Մուրսիլիս II-ի կառավարման շրջանում: Այն բաղկացած է երկու աղյուսակներից (յուրաքանչյուրը՝ մեկական սյունակով՝ երկու դիմային, երկու հակառակ), զրկված համեմատաբար երկար տողերով (մինչև 25-30 նշան): Պահպանվել է երկրորդ աղյուսակի դիմային կողմի զգալի մասը և հակառակ կողմը (երկուսն էլ՝ վնասված):

Ըստ հաշվարկների⁹, A-ի առաջին երեք սյունակները միասին պետք է բաղկացած լինեին շուրջ 280 տողից, այդ թվում նաև՝ կորսված տողերը (մեկ սյունակում՝ շուրջ 92 տող): B-ում առկա է երկրորդ աղյուսակի հակառակ կողմը՝ 59 տող (որոնցից վերջին չորսը A-ում չեն եղել, տես ստորև) և դիմային կողմի 42 տող, այսինքն, էնթադդելի շուրջ 60 տողերից բացակայում է մոտավորապես 18 տող:

Եթե B-ի առկա և կորսված առաջին աղյուսակի տողերը զուամրվեն, ապա այն պիտի բաղկացած լիներ շուրջ 255 տողից (առաջին աղյուսակ = 135 + երկրորդ = 120, միասին 255): A-ի և B-ի միջև տողաքանակի տարբերությունը B-ի տողերի երկարության արդյունքն է (տես վերև):

Առ այսօր անբացատրելի է մնում B-ի վերջին չորս տողերի խնդիրը: Դրանց նախորդող տողը համապատասխանում է A-ի վերջին՝ 86-րդ տողին, որից հետո A-ում առկա է տեքստի ավարտը նշող երկու անջատիչ գծի: Այնուհետև, արդեն չորրորդ սյունակի սկզբում, կորսված 16-18 տողերից հետո գալիս է ավելի վաղ շրջանով թվագրվող Մարիյայի պայմանագիրը: Իսկ B-ում տեքստը շարունակվում է եւս չորս տող, որից հետո այն ավարտվում է տողանջատիչով:

Դատելով B-ի այս հավելյալ տողերում պահպանված բառերից, այստեղ դեռևս շարունակվում է "Մուպպիլուլիումաս I – Խուկկանա" պայմանագիրը¹⁰: Հավանաբար, ինչ-ինչ պատճառներով, այս տողերը չեն ներառվել A տարբերակ: Հնարավոր է երկու բացատրություն՝ 1) A-ն կազմելիս նպատակահարմար չեն գտել ներառելու այս հատվածը, 2) պայմանագրի բնօրինակը, որից տարբեր ժամանակներում պատճենվել

⁷ KBo LIII 309 (նույնացումը՝ Akdoğan 2009), KBo LIV 12 (նույնացումը՝ Lorenz 2011: 278):

⁸ Carraña 1988: 64f.

⁹ Օրինակ, B 57: para piyandu (եբրամ, եղան, եզ. II դեմք) "տուր", B 58: ԳՄՄ² mahhan "երբ Արևը (այսինքն արքան)"; այդ պահանջները սկսվում են A 81-ից (տարածքային խնդիրներ և փախտականների վերադարձ):

են Ա-ն և Բ-ն, այս հատվածում վնասված է եղել և հնարավոր չի եղել վերականգնելու, այդ իսկ պատճառով բաց է թողնվել: Այս երկրորդ բացատրությունը առավել հավանական է, եթե նկատի ունենանք, որ Ա-ի կազմման ժամանակ զրիչն իրոք նման խնդրի է բախվել (այդ մասին տես ստորև):

Պայմանագրերը գիտական տառադարձմամբ, թարգմանությամբ և տեքստաբանական մեկնաբանություններով առաջինը հրատարակել է գերմանացի խոշոր սեպագրագետ Յ.Ֆրիդրիխը՝ 1930թ.¹⁰։ Անցած տասնամյակներում խուլիկանային տեքստը համալրվել է նոր կցաբեկորներով, որոնք լրացնում են դրա որոշ հատվածներ: Մի շարք կցաբեկորներ հրատարակվել են այլ մասնագետների կողմից¹¹: Նշենք նաև, որ որոշ փոքր կցաբեկորներ, որոնք առայժմ հրատարակվել են միայն ինքնագիր եղանակով, առ այսօր դեռևս մնում են առկայի, քանի որ պարզ չէ դրանց հստակ տեղը մայր տեքստում¹²: Տեքստի անզլերեն և գերմաներեն թարգմանությունները հրատարակվել են Գ.Բեքմանի և Յ.Քլինգերի կողմից¹³:

Տեքստի առաջին հրատարակությունից հետո ի հայտ են եկել զգալի քանակությամբ նոր կցաբեկորներ, որոնք էականորեն լրացնում են տեքստի որոշ հատվածներ: Տեքստային նյութի թարմացումը հետևյալ տեսքն ունի.

Յ.Ֆրիդրիխ (1931)

Նոր տեքստեր

A KBo V 3 + KBo V 12

KBo XIX 43 + KUB XXVI 38 +
KBo XIX 43a + KUB XI 35
+ KUB XXIII 73, KBo XIX 35**

B KUB XIX 24 + KUB XIV 6
KUB XXIII 74

KBo XIX 44 + KBo XIX 44b +
KBo XIX 44a + KBo XXII 40 +
KUB XXVI 37* + KBo LIII 309** + KBo LIV
12

KBo XIX 35**

* Այս տեքստը ներառում է KUB XXIII 73-ը, որը մինչ այդ ինքնագիր եղանակով հրատարակվել էր որպես առանձին բեկոր:

**Մա կատալոգային տեքստ է, որտեղ, ի թիվս այլ պայմանագրերի, հիշատակվում է խուլիկանայի պայմանագրի առկայությունը Ձաթթուսասի արքայական պալատի արխիվում: Փաստացի, այս տեքստը պայմանագրի մասը չի կազմում: Բացի վերոհիշյալ տեքստերից, ըստ հրատարակիչների, պայմանագրերի մաս կարող էին կազմել նաև այլ

¹⁰ Friedrich 1930 II: 101ff.

¹¹ Otten 1972: 102ff.; Akdoğan 2009: 75ff.

¹² Այդպիսի բեկորներն են KBo L-ում ինքնագիր եղանակով հրատարակված NN.104 և 120-ը:

¹³ Beckman 1996: N.1, 22ff.; Klinger 2005: 106ff.

¹⁴ Վերջին բեկորը հանդիսանում է KUB XIX 24-ի ուղղակի կցաբեկորը (տես Akdoğan 2009):

բեկորներ¹⁵։ Դրանց մեծ մասը ժամանակի ընթացքում դուրս հանվեց շրջանառությունից¹⁶։

Պայմանագրերի լիակատար տեքստային կազմը

“Սուպալիլուիռմաս I – Նուկկանա”

KBo V 3 (Bo 2020)
 KBo V 12 (Bo 2020a)
 KBo XIX 43 (471/u+8/v+1190/v)
 KBo XIX 44 (214/u+403/u+559/u+560/u
 +561/u+1476/u+1736/u)
 KBo XIX 44 Դ₁ (561/u = KBo XIX 44)
 KBo XIX 44a (560/u - KBo XIX 44)
 KBo XIX 44b (1709/u+69/w)
 KBo XXII 40 (Bo 69/305)¹⁷
 KUB XIV 6 (Bo 2293)
 KUB XIX 24 (Bo 2851)
 KUB XXIII 73 (= KUB XXVI 37)
 KUB XXIII 74 (Bo 8396)
 KUB XXVI 37 (Bo 8670)
 KUB XXVI 38 (Bo 3856)
 KUB XL 35 (Bo 6521)
 KBo LIII 309 (1815/u)
 KBo LIV 12 (26/v)

“Թուդխալիյաս III – Մարիյա”

KBo V 3 (Bo 2020)
 KBo V 12 (Bo 2020a)
 KBo XIX 43a (455/u)

Տեքստերի հնագրական-լեզվական առանձնահատկությունները

Պայմանագրերի լեզվի հնյունաբանական և շարահյուսական, ինչպես նաև հնագրական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանք իրենցից ներկայացնում են “հին խեթերենից” “նոր խեթերենին” անցման շրջանին բնորոշ վիճակ¹⁸, որը պայմանականորեն ստացել է “միջին խեթերեն” անվանումը¹⁹։ Միջին խեթերենով

¹⁵ Դրանք են՝ KUB XXVI 39, KUB XL 41 (Klengel KUB XL: V. ըստ նրա, նման է ԴԿ I 37ff.-ին), KBo XIX 42 (Otten, KBo XIX: V. ըստ նրա, նման է § 28-ին), KBo XIX 56 (Otten, KBo XIX: V. նման է § 8-ին) - KBo XIX 57 Otten, KBo XIX: V. նման է § 3ff.-ին։

¹⁶ Այդ մասին տես ստորև տույն զվեռնում։

¹⁷ Գիտական տառադարձումը Otten-Rüster 1972: 102f.; Groddek 2008: 43ff.

¹⁸ Neu 1979: 82։ Նրա կարծիքով, իտուկկանայի պայմանագիրը պիտի թվագրել “միջին խեթերենի” ավարտական փուլով, քանի որ այստեղ արդեն առկա են “նոր խեթերենի” զգալի տարրեր (Neu 1979: 83)։

¹⁹ Այս տերմինի փոխարեն Ա.Կամմենհուբերն առաջարկում էր “վաղ նոր խեթերեն” („Frühjungethitisch“) կամ “արխայիկ նոր խեթերեն” („Archaischjungethitisch“)(Kammenhuber, 1969: 281)։

գրված տեքստերը թվագրվում են Թուղխալիյաս II-ից մինչև Սուպալիլուլիումաս I-ի կառավարման շրջանի առաջին մասով, այսինքն, մ.թ.ա.XVդ. վերջերից մինչև 1340-1330-ական թվականները²⁰։ Պայմանագրի թվագրման առնչությամբ անհրաժեշտ է նշել, որ, ըստ Հ.Օտտենի, դրա լեզվառճական առանձնահատկությունները լավ զուգահեռներ ունեն «Մադդուվատտասի մեղանչանքը» անվանումը կրող պայմանագրի հետ, որը թվագրվում է մ.թ.ա. XV դարի երկրորդ կեսով (Թուղխալիյաս II-ի շրջանը)²¹։

Լեզվի զարգացումը և, համապատասխանաբար, նաև զրչության ասպարեզում առկա փոփոխությունները պարզորոշ եկատելի են «Սուպալիլուլիումաս I – Ռուկկանա» պայմանագրի երկու տարբերակների համեմատության ընթացքում²²։

A	B
tuqqari	duggari
tatti	datti
watqahhut	watqahhut
pahšantaru	pahšandaru
i-e-mi	i-ya-mi
i-e-ši	i-ya-ši
pa-i-ši	pa-a-i-ši

B-ի բառածները հատուկ են Թուղխալիյաս II-ի և հատկապես Առնուվանդաս I-ի կառավարման շրջանի տեքստերին («Մադդուվատտասի մեղանչանքը», «Պախխուվացի Միտան» և այլն), այսինչ A-ի բառածները լայն կիրառություն են ստանում սկսած Մուրսիլիս II-ից։ Նույն միտումը առկա է առանձին սեպանշանների հարցում.

A	B
tar - նոր	հին
ak - հին	հին
ik - նոր/հին	հին
qa - նոր/հին	նոր/հին
uk - նոր	նոր
az - նոր	նոր
URU- նոր	հին
li - նոր/հին	հին
šar - նոր	հին

²⁰ «Միջին խեթերենով» գրված տեքստերի թվագրումը խեթական պետության պատմության ենթակայի ժամանակագրման լույսի տակ (Boese-Wilhelm 1987: 19ff.; Bryce 1989: 19ff.), պիտի իջեցվի առնվազն 30-40 տարի: Ե.Նոյի, Ֆ.Հոուվինք տեև Կատիի և այլոց մոտ այս փուլը թվագրվում էր մ.թ.ա. 1450-1380թթ.:

²¹ Otten 1969: 30.

²² Neu 1979: 68ff.

Գիտական տառադարձման սկզբունքները

Տեքստի գիտական տառադարձումը հենվում է Է.Նոյի և Ք.Ռյուստերի կողմից մշակված սկզբունքների վրա²³։ Հարկ է նշել, որ այդ սկզբունքները դեռևս պայմանականության որոշակի տոկոս են պարունակում, հատկապես $Ce/i + V$ տիպի սեպանշանների հանդիպավայրի հարցում։

Ըստ հեղինակների, Ce/i տիպի սեպանշաններում ձայնավորի ընտրությունը պայմանավորվում է հաջորդող ձայնավոր սեպանշանի որակով։ Այսպես, $pe-e$, $li-e$ -ն՝ $le-e$ և այլն։

Հաջորդը VC տիպի փակ վանկային սեպանշանների տառադարձումն է Առաջարկվում է սրանց ձայնավորի ազատ ընտրություն, ինչպես Ce/i -ի համար. օր., $te-ik-ku-ia$...-ը պիտի տառադարձել $te-ek-ku-ia$..., $ne-it-ta-b$ ՝ $ne-et-ta$ և այլն։

Այս սկզբունքները վերաբերում են e և i ձայնավորներին, որոնց արտացոլումը խեղաքական տեքստերում հստակ չէ և շատ հաճախ առկա են զուգահեռ գրելաձևեր։ $VC+CV$ տիպի սեպանշանների հանդիպավայրում առաջին վանկի բաղաձայնը առաջարկվում է տառադարձել երկրորդի բաղաձայնի որակով. օր., $ut-ta(-a)-ar = ud-da(-a)-ar$, $am-mu-uk-ga/qa = am-mu-uq-ga/ug-ga$ ։

Պայմանագրերի տեքստերը արքունի գրիչը, ինչպես ընդունված է խեղաքական սեպագրական գրչության մեջ, տարանջատել է աղյուսակի ողջ լայնությամբ անցնող գծերով՝ այս եղանակով կատարելով թեմատիկ բաժանում։ Իր հերթին Պայմանագրերի հրատարակիչ Յ.Ֆրիդրիխը յուրաքանչյուր այդպիսի պարբերություն համարակալել է։ Մենք պահպանել ենք թե մեկը, թե մյուսը։

Այն դեպքերում, երբ սեպագիր աղյուսակի վերին մասը չի պահպանվել, տողերի համարակալման ժամանակ հերթական համարից հետո տողավերնում դրվում է ստորակետ, ինչը նշանակում է, որ սույն համարը պայմանական է նույնը նաև "Սուպալիլուլիումաս I – Խուկկանա" պայմանագրի պարագրաֆների դեպքում։

Տեքստերի վերականգնման սկզբունքները

Սեպագրագիտության, և, մասնավորապես խեղագիտության մեջ արձանագրությունների տեքստերի վերականգնման սկզբունքները հանգում են հետևյալին։ Առանձին բացառություններով, տեքստերի գերակշիռ մասը գրված է կավե աղյուսակների վրա, որոնք գրվելուց հետո թրծվել են՝ վնասվածքներից խուսափելու նպատակով։ Տարբեր պատճառներով (կտրվածքներ ինչպես հնագույն ժամանակներում, այնպես էլ հնագիտական պեղումների ընթացքում, հրդեհ և այլն) այդ աղյուսակները, որպես կանոն, պահպանվել են բազմաթիվ բեկորների տեսքով։ Առաջին պեղումների ժամանակ այդ բեկորների հարաբերակցությունը, այն է՝ պատկանելությունը այս կամ այն տեքստին գրեթե հնարավոր չէր պարզել այդ պահին գիտությանը խեղդեն լեզվի անհայտ լինելու պատճառով։ Միայն 1920-ական թվականներից ի վեր և հատկապես վերջին տասնամյակներում սկսվեց տարբեր թանգարաններում և մասնավոր հավաքածուներում գտնվող տեքստերի բեկորների միավորումը գիտական սկզբունքների հիման վրա։ Դրա համար որպես չափանիշներ

²³ Rüster - Neu 1989.

են ծառայում բեկորների կալի բաղադրությունը, գույնը, որակը, օգտագործված սեպանշանների հնագրական և լեզվաճանական չափանիշները, նաև հայտնաբերման ճշգրիտ վայրը (իրավացիորեն ենթադրվում է, որ տեքստի կոտրված բեկորները չէին կարող միմյանցից հեռու ընկած լինել): Ներկայումս այս աշխատանքները շարունակվում են, սակայն բավական մեծ քանակությամբ խոշոր և փոքր բեկորներ (հրատարակված կամ չհրատարակված) դեռևս հնարավոր չէ նույնացնել հայտնի տեքստերի հետ:

Ինչ վերաբերում է սույն աշխատության առարկա հանդիսացող Պայմանագրերին, ապա դրանք հայտնաբերվել են խեթական մայրաքաղաք Խաթթուսասի պեղումների սկզբնական փուլում, երբ դեռևս վերոհիշյալ բնույթի չափանիշներ չէին կիրառվում: Բացի այդ, տեքստի հայտնաբերման կոնկրետ տեղը պարզվեց միայն տասնամյակներ անց շնորհիվ դրա այն կցաբեկորների, որոնք հայտնի դարձան արդեն սիստեմատիկ պեղումների ընթացքում: Նկատի առնելով բեկորների նույնացման համար անհրաժեշտ թանգարանային տնական աշխատանքի անհնարինությունը, աշխատության մեջ տեղ գտած երկու պայմանագրերը, ինչպես նաև մյուս բոլոր տեքստերը ներկայացվում են հիմք ընդունելով տարբեր հեղինակների կողմից դրանց առ այսօր իրականացված գիտական հրատարակությունները: Ըստ այդմ տեքստերի վնասված հատվածների վերականգնումները գերազանցապես համապատասխանում են սույն ուսումնասիրությունների արդյունքներին: Սակայն, դրա հետ միաժամանակ, զգալի քանակությամբ մասնավոր վերականգնումներ են տեղ գտել մեր ուսումնասիրության առարկա տեքստերի գիտական տառադարձման և թարգմանությունների մեջ, որոնք հենվում են ենթատեքստի տված հնարավորությունների վրա:

Բացի այդ, նկատի առնելով խեթական տեքստերի վաղ շրջանի հրատարակություններում տեղ գտած որոշ թերացումները (վատ պահպանված առանձին նշանների և նշանախմբերի կամայական կամ կասկածելի վերականգնումները), սույն աշխատության մեջ հաշվի են առնված նաև արդեն Գերմանիայից Թուրքիայի թանգարաններ տեղափոխված տեքստերի բնագրերի՝ մեր եվրոպացի գործընկերների կողմից իրականացված վերազննումները²⁴:

Աշխատության կառուցվածքը

Ներկա ուսումնասիրությունը ներառում է խեթա-հայաստական երկու պայմանագրերի գիտական հրատարակությունը (գիտական տառադարձում, տեքստաբանական մեկնաբանություններ և թարգմանություն), նաև քննարկվող ժամանակաշրջանին վերաբերող այն խեթական տեքստերը, որոնք էական նպաստ կարող են բերել պայմանագրերի առավել համապարփակ ընկալմանը: Աշխատության վերջին գլուխը ներկայացնում է մ.թ.ա. XIV դարում Արևելյան Փոքր Ասիայում և

²⁴ Մեր խորին շնորհակալություն ենք հայտնում, մասնավորապես, արդի խեթագիտության առաջատար ներկայացուցիչներից մեկին՝ պրոֆ. Գերնտ Կիլեկմին (Գյուրցուրդի համալսարան, Գերմանիա), ով մեզ է առամաղթել իր գնումների արդյունքները, ինչպես նաև պրոֆեսոր Գեթթրիդ Մյուլլերին (Գիտության և գրականության համալսարան, Մայնց՝ Գերմանիա), ով մեզ պարբերաբար տեղեկացնում էր Պայմանագրերի ճշգրտված կցաբեկորների հայտնաբերման մասին:

Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում տիրող քաղաքական իրավիճակի մանրագնին քննությունը: Վերջինս ներառում է խեթական տերության քաղաքական պատմությունը և նրա ձևոնարկումները հատկապես արևելքում՝ մեր տարածաշրջանի կտրվածքով, խեթա-հայաստանյան փոխհարաբերությունները, ինչպես նաև Հայաստանի արքաների վերաբերյալ առկա ողջ տեղեկատվությունը:

Ուսումնասիրության մեջ ներառված չեն Հայաստանի ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն առնչվող որոշ տեքստեր՝ աշխատությունը չձանրաբեռնելու նպատակով: Դրանք առանձին ուսումնասիրության առարկա կհանդիսանան հետագայում:

Աշխատության վերջում տրվող հավելվածներում տեղ են գտել Պայմանագրերի և դրանց առնչվող խեթական սեպագիր տեքստերի ինքնագիր հրատարակությունները, ինչպես նաև հատուկ անունների (անձնանուններ, տեղանուններ և դիցանուններ) լիակատար ցանկերը:

Պայմանական նշաններ

[]	-	կորսված կամ ջնջված հատված:
“ ”	-	մասնակիորեն վնասված դժվարընթեռնելի հատված:
< >	-	գրչի կողմից բաց թողնված բառ կամ նշան:
<< >>	-	գրչի կողմից գրված ավելորդ նշան:

ԳԼՈՒԽ 1

ԽԵԹԱ-ՀԱՅԱՍՏԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԸ

ՍՈՒՊԳԻՆՈՒԼԻՈՒՄԱՄ I – ԽՈՒԿԿԱՆԱ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԸ

ՄԻԱՄՆԱԿԱՆ ՏԵԹՍ (A+B)

ԴԿ

I	1-59	=	KBo V 3 I
	57-62	=	KBo V 3 I + KBo XIX 43 I
II	1-59	=	KBo V 3 II + Bo 8138 ²⁵
	50-64	=	KBo V 3 I + KBo XIX 43 II ²⁶
	60-69	=	KBo V 3 I + KBo XIX 43 II + KBo XIX 44 ԴԿ (B) + KBo LIII 309 (B) ²⁷
	70-72	=	KBo V 3 II + KBo LIII 309
	73-82	=	KBo V 3 II + KUB XXVI 37 (B) ²⁸ + KBo XIX 44a(B) + KBo LIII 309
	83-95	=	KBo V 3 + KUB XXVI 38 + KUB XXVI 37 (B)

ՀԿ

III	1'-20' ²⁹	=	KBo V 3 + KUB XXVI 38 ՀԿ III
	8'-15'	=	KBo V 3 KUB XXVI 38 + KUB XXIII 73(B)
	16'-22'	=	KBo V 3 + KBo V 12 + KUB XXVI 38
	10'-22'	=	+ KBo XIX 44b, 4'-14' (B)
	16'-34'	=	KBo V 3 + KBo V 12 + KBo XIX 43a
	27'-34'	=	KBo V 3 + KBo V 12 + KBo XIX 43a
	26'-86'	=	KBo V 3 + KBo XIX 44 ՀԿ (B)
	32'-73'	=	KBo V 3 + KBo XIX 44 ՀԿ (B) + KUB XIX 24(B)
	48'-62'	=	KBo V 3 + KUB XL 35 + KBo XIX 44 ՀԿ (B) + KUB XIX 24 ՀԿ (B) + KBo LIV 12
	63'-77'	=	KBo V 3 + KUB XL 35

²⁵ Bo 8138 կցաբեկորը (նախկինում այն եղելում էր որպես CTH 470 – Kozak 2005.I: 210) դեռևս հրատարակված չէ (պայմանագրի տեքստում բեկորի տեղի մասին տեղեկատվությունը ըստ Գ.Վիլհելմի): Այն լրացնում է ԴԿ II 49-59-րդ տողերը:

²⁶ KBo XIX 43-ը ծածկում է ԴԿ 50-64-րդ տողերի բացակայող մասերը:

²⁷ Այս բեկորը սկսվում է ԴԿ II 60-րդ տողից և շարունակվում է 20-ում և § 21-ում:

²⁸ A-ի III սյունակից առաջին պսակատում է 5-6 տող. պայմանական առաջին տողից հետո KUB XXVI 38-ում առկա է պարագրաֆի բաժանման զիծը, որը հավելյալ տողեր է ենթադրում:

²⁹ ՀԿ III-ի մասը կազմող KUB XXVI 38 I-ում պահպանվել են ԴԿ II-ի վերջին տողերից երկուսի ավարտական երեք նշաններ:

66'-79'	=	KBo V 3 + KBo XXII 40 ⁹⁰
68'-86'	=	KBo V 3 + KBo XIX 44 ՀԿ (B) + KUB XIV 6 (B = KBo XIX 44b, 39-54)
Կոլոֆոն	=	KBo XIX 44 (B)

Տեքստի բեկորների ինվենտարային կազմը

KBo V 3 = Bo 2020

KBo V 12 = Bo 2020a

KBo XIX 43 = 471/u + 8/v + 1190/v

KBo XIX 43a = 455/u

KBo XIX 44 = 214/u + 403/u + 559/u + 560/u + 561/u + 1476/u + 1736/u

KBo XIX 44a = 560/u

KBo XIX 44b = 1709/u

KBo XXII 40 = Bo 69/305

KBo LIII 309 = 1815/u

KBo LIV 12 = 26/v

KUB XIV 6 = Bo 2293

KUB XL 35 = Bo 6521

KUB XIX 24 = Bo 2851

KUB XXIII 73 = Bo 3552

KUB XXVI 37 = Bo 8670

KUB XXVI 38 = Bo 3856

Չնայած պայմանագրի երկու տարբերակները կազմված են տարբեր ժամանակներում և արտագրված են տարբեր գրիչների կողմից, այնուամենայնիվ դրանք, առանձին բառերի գրության մեջ առկա տարբերությունների կողքին հիմնականում նույնական են: Այդ իսկ պատճառով նպատակահարմար ենք գտել զիտական տառադարձման մեջ երկու տարբերակները ներկայացնել զուգահեռ:

Բացի միասնական տեքստի մասերը կազմող կցաբեկորներից, ինքնագիր եղանակով հրատարակված խեթական տեքստերի շարքում, ըստ դրանց հրատարակիչների, կան որոշ բեկորներ, որոնք, հաշվի առնելով ձեռագիրը և հատկիպող այդտառադարձությունները, կարող էին այս պայմանագրի մասերը կազմել: Սակայն ներկայումս դրանց ճշգրիտ տեղը պայմանագրի կազմում պարզ չէ, այդ իսկ պատճառով մենք այդ բեկորները ներկայացրել ենք առանձին՝ սույն գլխի վերջում:

Պարագրաֆների բաժանումը

Պայմանագրի տեքստը գրչի կողմից բաժանված է թեմատիկ պարագրաֆների՝ տողն ընդգրկող ուղիղ գծով: Յ. Ֆրիդրիխի հրատարակության մեջ այդ բաժանումը

⁹⁰ Այս տեքստը KBo XIX 44 ՀԿ III-ի կցաբեկորն է:

պահպանված է: Նոր տեքստերի առկայությամբ այդ բաժանումը փոփոխություններ է կրել: փակագծերում նշված են համապատասխան պարագրաֆները ըստ Յ. Ֆրիդրիխի:

A		B
§ 1 (1)	-	I 1-5
§ 2 (2)	-	I 6-11
§ 3 (3)	-	I 12-21
§ 4 (4)	-	I 22-30
§ 5 (5)	-	I 31-34
§ 6 (6)	-	I 35-40
§ 7 (7)	-	I 41-47
§ 8 (8)	-	I 48-62
§ 9 (9)	-	I-ի վերջ - II 1
§ 10 (10)	-	II 2-9
§ 11 (11)	-	II 10-13
§ 12 (12)	-	II 14-21
§ 13 (13)	-	II 22-25
§ 14 (14)	-	II 26-31
§ 15 (15)	-	II 32-38
§ 16 (16)	-	II 39-44
§ 17 (17)	-	II 45-51
§ 18 (18)	-	II 52-59
§ 19 (19)	-	II 60-69
§ 20 (20)	-	II 70-72
§ 21 (21)	-	II 73-82
§ 22 (24) ³¹	-	II 83-87
§ 23 (25) ³²	-	II 88-91
§ 24 (-) ³³	-	II 92-95 (B) +
-		--- ?-1 ³⁴
§ 25 (-)	-	III 2'-12'
		↔ III 1-10?
		↔ III 1'-7'
		↔ III 8'-12'
		↔ III 13'-16'
		↔ III 17'-20(+)
		↔ III 4"-5" (KBo XIX 44b)
		↔ 1'-5'

³¹ A-ի II սյունակի 83-րդ տողից հետո կորած մասը Յ. Ֆրիդրիխը պայմանականորեն նշում էր որպես § 22, իսկ § 21-ի վերջին երկու տողերը (6'-7') § 23: Սակայն հավելվածում, հենվելով KUB XXVI 37-ի վրա, նա ներկայացրել է պարագրաֆների այլընտրանքային բաժանում, որը համապատասխանում է ներկայիս բաժանմանը: A տարբերակում § 22-ին համապատասխանող հատվածը փաստացի կորսված է. այստեղ պահպանվել է միայն երկու տողերից մեկի վերջին նշանի ավարտական մասը և § 22:

³² A տարբերակի այս պարագրաֆը, որը նշված է որպես 88-91-րդ տողեր, խալատ կորսված է:

³³ A տարբերակի այս պարագրաֆից պահպանվել են միայն մեկ տողի միջնամասի երկու անընթեռնելի նշաններ:

³⁴ A տարբերակի պայմանական առաջին տողը, որից հետո պարագրաֆի բաժանման գիծ կա, կարող է լինել B-ի III սյունակի՝ որպես § 24 դիտվող պարագրաֆի վերջը:

§ 26 (26)	-	III 13'-17'	↔ III 6"-10" (KBo XIX 44b) ↔ 6'-8' (KUB XXIII 74)
§ 27 (27)	-	III 18'-22'	↔ III 11"-14" (KBo XIX 44b) ³⁵
§ 28 (28)	-	III 23'-39'	↔ III 14"-15" (KBo XIX 44b) ↔ IV 1-13 (KBo XIX 44 2 ¹⁴)
-			↔ IV 14-22
§ 29 (29)	-	III 40'-49'	↔ IV 23-30
§ 30 (30)	-	III 50'-58'	↔ IV 31-38 ³⁶
§ 31 (31)	-	III 59'-67'	↔ IV 38-43
§ 32 (32)	-	III 68'-73'	↔ IV 44-52
§ 33 (33)	-	III 74'-83'	↔ IV 53-55 ³⁷
§ 34 (34)	-	III 84'-86'	↔ IV 56-57
§ 35 (-)	-		
Կոլոնն			

³⁵ A տարբերակի § 28-ին համապատասխանող մասը B-ում ավարտվում է տողի միջնամասում՝ առանց պարագրաֆի անջատիլի:

³⁶ Պարագրաֆն ավարտվում է տողի միջնամասում, որի պատճառով անջատիլ չկա:

³⁷ A-ն և B-ն այս հասկանքում միմյանց տողացի համապատասխանում են, սակայն A-ում բաժանման գիծը դրված է 83-րդ տողից հետո, իսկ B-ում՝ եւ 2 տող հետո. վերջին երկու տողերը A-ում չկան:

ԳՐԱԿԱՆ ՏԱՌԱՐԱՐՁՈՒՄ

ԴԿ I

§ 1

- 1) [U]M-MA 4UTU¹⁰ ʔSu-up-pi-lu-li-u-ma LUGAL KUR ʔURU¹⁰Ha-at-ti
 - 2) ka-a-ša tu-uk ʔHu-uq-qa-na-a-an ap-pi-iz-zi-in ʔUR.GE¹⁰-an
 - 3) ša-ra-a da-a-ah-hu-un nu-ut-ta SIG¹⁰-in i-ʔya-nu¹⁰-un
 - 4) ʔnu-ut¹⁰-tāk-kān ʔURU¹⁰Ha-at-tu-ši A-NA LÚ¹⁰MES ʔURU¹⁰Ha-ya-ša-ya aš-šu¹⁰-ʔli iš¹⁰-tar-na
 - 5) te-ek-ku-uš-ša-nu-nu-un nu-ut-ta am¹⁰-ʔme-el NIN¹⁰- YA AŠ¹⁰-ŠUM DAM ʔUT¹⁰AD-DIN¹⁰
-

§ 2

- 6) nu-ut-ta KUR ʔURU¹⁰Ha-at-ti hu-u-ma-an-za KUR ʔURU¹⁰[Ha-y]a-ša KUR.KUR¹⁰ya
 - 7) hu-u-ma-an-te-eš a-ra-ah-zé-né-eš an-tu-re-[e-e]š ar-ha iš-ta-ma-aš¹⁰-šir¹⁰
 - 8) ʔnu¹⁰-za zi-ik ʔHu-uq-qa-na-a-aš 4UTU¹⁰-pāt AŠ¹⁰-ŠUM BE-LU-TIM ša-a-ak¹⁰
 - 9) DUMU- YA-ya ku-in 4UTU¹⁰ te-mi ku-u-un-wa-za hu-u-ma-an-za ša-a-ak-du
 - 10) na-an-kān iš-tar-na te¹⁰-ek¹⁰-ku-uš-ša-mi nu-za zi-iq-qa ʔHu-uq-qa-na-a-aš
 - 11) a-pu-u-un ša-a-a[k]
-

§ 3

- 12) nam-ma-ma ku-i-e-eš am-me-el DUMU¹⁰YA ŠEŠ¹⁰ŠU am-me-el-la ŠEŠ¹⁰[YA]
 - 13) na-aš-za aš-šu-li AŠ¹⁰-ŠUM ŠEŠ¹⁰UT-TIM ʔAŠ¹⁰-ŠUM ʔTAP-PU-UT¹⁰{TIM}
 - 14) ʔša-a-ak¹⁰ nam-ma-ma-za da-ma-in BE-LAM ku-i-e-ša-aš ku-iš [UN-aš]
 - 15) A-NA 4UTU¹⁰ EGIR-an ar-ha le-e ku-in-ki ša-a-ak-ti 4UTU¹⁰-i[n-pāt]
 - 16) ša-a-ak pa-ah-ši-ya-an 4UTU¹⁰nu 4UTU¹⁰ma-ah-ha-an tu-uk ʔHu-uq-qa-[na]-a-an¹⁰
 - 17) [SIG¹⁰-in] i-ya-nu-un zi-ga ma-a-an ʔHu-uq-<qa>-na-a-aš 4UTU¹⁰ʔzi-la¹⁰-ti-ya
 - 18) [I-NA EGI]R ʔUD¹⁰aš-šu-li ʔUL pa-ah-ha-aš-ti nu-ut-ta ma-a-an
 - 19) ʔtu-el ma¹⁰-ah-ha-an SAG.DU-KA na-ak-ki-iš nu-ut-ta <ma> ma-a-an
 - 20) SAG.DU 4UTU¹⁰QA-TAM-MA ʔUL na-ak-ki-iš pi-ra-an-na-[a]t-ta
 - 21) ŠA 4UTU¹⁰ʔUL wa-ah-nu-an har-zi
-

§ 4

- 22) nu-za ma-a-an tu-ʔel¹⁰ ma-ah-ha-an A-NA SAG.DU-KA ZI-KA ʔA-NA RA-MA-NI-KA
 - 23) ge-en-zu har-ši ŠUM¹⁰a-uš-za a-ra-ah-za-an-da har-ši nu ma-a-an A-NA SAG.DU 4UTU¹⁰
 - 24) ZI 4UTU¹⁰RA-MA-A-AN 4UTU¹⁰ge-em-zu QA-TAM-MA ʔUL har-ši
 - 25) ŠUM¹⁰KA¹⁰-ya-ʔmu¹⁰ a-ra-ah-za-an-da QA-TAM-MA ʔUL har-ši
 - 26) pi-ra-an-na-at-ta ŠA 4UTU¹⁰ʔUL wa-ah-nu-wa-an har-zi
 - 27) na-aš-ma-kān ma-a-an 4UTU¹⁰ku-e-da-ni an-da i-da-a-lu iš-ta-ma-aš-ti
 - 28) na-at-mu-kān ma-a-an ša-an-na-at-ti na-at-mu ʔUL me-ma-at-ti
 - 29) a-pu-u-un-na-mu an-tu-uh-ša-an ʔUL te-ek-ku-uš-ša-nu-ši
 - 30) na-an an-da im-ma mu-un-na-a-ši
-

ՅԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԴԿ I

§ 1

- 1) Այսպես (առում է) Արևս՝ Սուպպիլուլիումասը, խաթթիի արքան:
 - 2) Տես, քեզ՝ խուկկանայիդ, շաքքային հերոսիդ
 - 3) Ես բարձրացրեցի և քեզ ազնվական դարձրեցի:
 - 4) խաթթուսասում քեզ հայասացիների շաքքում բարի կամքով
 - 5) ընտրեցի և քրոջս քեզ կամովին կնության տվեցի:
-

§ 2

- 6) Քո մասին ողջ խաթթի երկիրը, [Հայ]ասա երկիրը և երկրները
 - 7) բոլոր՝ „հարեան“ ու „ներքին“, լսեցին:
 - 8) Դու՝ խուկկանա, միայն Արևիս կամովին պիտի ճանաչես որպես տեր:
 - 9) Եվ որդուս, ում Արևս կասեմ՝ “Բոլորդ սրան պիտի ճանաչեք”:
 - 10) Եվ երան կընտրեմ, դու, խուկկանա,
 - 11) նրան ճանաչիր:
-

§ 3

- 12) Իսկ այնուհետև, իմ որդիներին՝ նրա եղբայրներին և [իմ] եղբայրներին
 - 13) հանուն եղբայրության և հանուն ընկերության կամովին
 - 14) ճանաչիր: Բայց հետո ուրիշ տիրոջ, [ույ] էլ որ լինի,
 - 15) Արևիս էտևում չճանաչես: [Միայն] Արևիս
 - 16) ճանաչիր (և) Արևիս պաշտպանիր: Եվ քանի որ Արևս քեզ՝ խուկկա[նա]յիդ,
 - 17) [ազնվական] դարձրեցի, եթե դու, խուկկանա, Արևիս ապագայում,
 - 18) [ին]տագա օրեր[ում], չպաշտպանես, և եթե քեզ (համար)
 - 19) ինչպես քո անձն է կարևոր, եթե քեզ (համար)
 - 20) անձն Արևի նմանապես կարևոր (չլինի), քեզ (համար) հոգսն
 - 21) Արևիս չչքջես:
-

§ 4

- 22) Եվ եթե, ինչպես քո անձը, հոգին և մարմինն էս
 - 23) փապիայում, ձեռքերդ շուրջբոլորդ պահում, և եթե Արևիս անձը,
 - 24) Արևիս հոգին (և) Արևիս մարմինը նմանապես չպահես,
 - 25) և քո ձեռքերով շուրջբոլորս չպահես,
 - 26) քեզ (համար) հոգսն Արևիս չչքջես:
 - 27) Կամ եթե Արևիս մասին մի տեղ չարը լսես,
 - 28) և եթե դա ինձնից թաքցնես և այդ մասին ինձ չասես,
 - 29) այդ մարդուն ինձ ցույց չտաս,
 - 30) և նույնիսկ լսես:
-

§ 5

- 31) nu zi-ik ⁴Hu-uq-qa-na-a-aš ⁴UTU⁵.pát aš-šu-li pa-ah-ši EGIR-pa-an-na
 32) A-NA ⁴UTU⁵.pát ar-hu-ut nam-ma-ma-za da-ma-a-in le-e ku-in-ki
 33) ša-a-ak-ti nu-ut-ta ⁴UTU⁵-ya aš-šu-li pa-ah-ha-aš-hi kat-ta-ma-at-ta
 34) DUMU^{MES}.KA pa-ah-ha-aš-hi kat-ta-ma tu-el DUMU^{MES}.K[A] am-me-el DUMU-YA pa-ah-ša-ri

§ 6

- 35) 'nu' m[a-a-a]n 'SIGs-in ku'-wa-pi 'iš-ša'-at-ti nu ⁴[UTU]⁵ aš-šu-li pa-ah-ha-aš-ti
 36) [nu]-ut-ta ⁴UTU⁵ kat-ta-ya A-[NA DUMU]^{MES}.KA 'SILIM'.BI i-ya-mi
 37) nu am-me-el DUMU-YA DUMU^{MES}.KA-ya kat-ta aš-šu-li pa-ah-ša-ri ⁴UTU⁵-ma
 38) tu-uk pa-ah-ha-aš-hi nu-ut-ta ka-a-ša ke-e ud-da-a-ar ŠA-PA[L] NI-IŠ DINGIR^{LIM}
 39) 'te'-eh-hu-un nu ka-a-ša ke-e-da-ni 'ud-da-ni'-i LI-IM DINGIR^{MES}
 40) tu-'li'-ya hal-zi-ú-en

§ 7

- 41) ⁴UTU ŠA-ME-E ⁴UTU ^{URU}A-ri-in-na ⁴U ŠA-ME-E ⁴ISKUR ^{URU}Ha-at-ti
 42) ⁴ISKUR ^{URU}Ha-la-ap ⁴ISKUR ^{URU}PÚ'-na ⁴ISKUR ^{URU}Zi-ip'-pa-la-an-da
 43) ⁴ISKUR ^{URU}Ša-pi-nu-wa ⁴ISKUR ^{URU}Ne-ri-'ik' ⁴ISKUR [^{URU}Hi-i]š-ša-aš-ha-pa ⁴U ^{URU}Ša-ah-'pi'-na
 44) ⁴U 'KARAS' ⁴U KILAM ⁴U ^{URU}U-[da] ⁴U ^{URU}[Ki-iz-z]u-wa-at-na
 45) ⁴U ^{URU}Pit-te-ya-ri-ik ⁴U ^{URU}Ša-m[u-ha] ⁴U ^{URU}Ša-r[ji-iš-ša] ⁴U ^{URU}Hur-ma
 46) ⁴U ^{URU}Li-ih-zi-na ⁴U ^{URU}D[U_s] ⁴U ^{URU}Iš-hu-pi-it-ta] ⁴U ^{URU}Hu-ul-la-aš-ša
 47) ⁴Hé-pát ^{URU}U-da ⁴Hé'-pát ^{URU}Ki-'iz'-zu-[wa-at]-na

§ 8

- 48) ⁴LAMMA ⁴LAMMA ^{URU}Ha-at-ti ⁴Zi-it-ha-ri-ya-a[š] ⁴Kar-zi-iš
 49) ⁴Ha-pa-an-da-li-ya-aš ⁴LAMMA ^{URU}Ga'-ra-ah-na ⁴LA[MMA LÍ]L] ⁴LAMMA ^{KUS}kur-ša-aš
 50) ⁴A-a-aš ⁴IŠTAR ⁴IŠTAR LÍL ⁴IŠTAR ^{URU}Ni-nu-wa ⁴[IŠTAR ^{URU}]Ha-'at'-ta-ri-na
 51) ⁴IŠTAR MUNUS.LUGAL ŠA-ME-E ⁴Ni-na-at-ta-aš ⁴[Ku-li-i]t-t[a]-aš ⁴ZA.BA₄.BA₄
 52) ⁴ZA.BA₄.BA₄ ^{URU}El-la-ya ⁴ZA.BA₄.BA₄ ^{URU}A[r-zi-ya DIN]GIR^{MES} KARAS
 53) hu-u-ma-an-te-[eš] ⁴MARDUK ⁴AL-LA-TUM ták-na-a-[aš] ⁴UTU-uš ^{URU}Hu-pi-iš-na-aš
 54) ⁴Hu-wa-aš-ša-an-na-aš ^{URU}Ša-mu-ha-aš ⁴A-a-[pa-ra-aš] ^{URU}Hur-ma-aš] ^{URU}Ha-an-ti-ta-aš-šu-uš
 55) ^{URU}An-ku-wa-aš ⁴Ka-tah-ha-aš ^{URU}Ta-hur-p[a-aš] ⁴Ma-am-ma-aš ^{URU}Ka-ta-pa-aš MUNUS.LUGAL-aš
 56) ^{URU}Du'-un'-na'-aš ⁴Hal-la-ra-aš DINGIR^{MES} lu-[la-ah-he-e-eš] DINGIR^{MES} ha-pi]-re-e-eš
 57) DINGIR^{MES} ŠA ^{URU}Ha-at-ti hu-u-ma-an-te-eš DI[NGIR^{MES} LÚ^{MES} DINGIR^{MES} MUNUS^{MES} DINGIR^{MES}] KUR-e-aš
 58) DINGIR^{MES} ŠA-ME-E DINGIR^{MES} ER-ŠE-TIM HUR.SAG^{MES} [D^{MES} PÚ^{MES} UR-PÁ^{MES}] ne-

§ 5

- 31) Դու՝ Ռուկկանա, Արևիս կամովին պաշտպանիր, և մեջքին
 32) Արևի կանգնիր: Այսուհետև ուրիշ ոչ մեկին
 33) չճանաչես: Եվ Արևս քեզ կամովին կպաշտպանեմ, հետո
 34) քո որդիներին կպաշտպանեմ, իսկ հետո քո որդիներին իմ որդին կպաշտպանի:
-

§ 6

- 35) Եվ եթե դու միշտ քեզ լավ պահես, և Արևիս կամովին պաշտպանես,
 36) ապա հետո քո որդիներին (հախդեալ ես լրաբեհաճ կլինեմ,
 37) և իմ որդին քո որդիներին կամովին կպաշտպանի, և Արևս
 38) քեզ կպաշտպանեմ: Տես, քեզ (համար) այս բանը եղբման տակ
 39) ես դրեցի և այս գործի համար 1000 աստվածների
 40) խորհրդի կանչեցինք:
-

§ 7

- 41) „Երկնքի“ Արևի աստվածը, Արիևնայի Արևի աստվածուհին, „Երկնքի“ Ամպրոպի
 աստվածը, Խաթթիի Ամպրոպի աստվածը,
 42) Հալեպի Ամպրոպի աստվածը, Արիևնայի Ամպրոպի աստվածը, Ցիխպալաանդայի
 Ամպրոպի աստվածը,
 43) Սապիտավայի Ամպրոպի աստվածը, Ներիկի Ամպրոպի աստվածը,
 [Խիսապխապայի Ամպրոպի աստվածը, Սախպիևայի Ամպրոպի աստվածը,
 44) „Ձորքի“ Ամպրոպի աստվածը, Ջուկայի Ամպրոպի աստվածը, Ուդայի Ամպրոպի
 աստվածը, [Կիցցուվատևայի Ամպրոպի աստվածը,
 45) Պիտտեյարիկի Ամպրոպի աստվածը, Սալմուխայի Ամպրոպի աստվածը,
 Սալրիսսայի Ամպրոպի աստվածը, Խուրմայի Ամպրոպի աստվածը,
 46) Լիխցինայի Ամպրոպի աստվածը, „Ավերակ քաղաքի“ Ամպրոպի աստվածը,
 [Բսխուպիտյտայի Ամպրոպի աստվածը, Խուլլասսայի Ամպրոպի աստվածը,
 47) Խեբատը, Ուդայի Խեբատը, Կիցցուվատևայի Խեբատը:
-

§ 8

- 48) Պահապան աստվածը, Խաթթիի Պահապան աստվածը, Ցիտխարիյասը, Կարցիսը,
 49) Խապաանդալիյասը, Գարախնայի Պահապան աստվածը, [„Դաշտի“] Պահապան
 աստվածը, „Պրսապարկի“ Պահապան աստվածը,
 50) Էան, Իշտարը, „Դաշտի“ Իշտարը, Լիևլեի Իշտարը, Խատտարինայի [Իշտարը],
 51) „Երկնքի թագուհի“ Իշտարը, Լիևատտասը, [Կուլի]տտասը, Ջաբաբան,
 52) Էլլայայի Ջաբաբան, Արծիյայի Ջաբաբան, „Ձորքի“ [աստվածները
 53) Բուլ, Մարդուկը, Ալլատուրը, „Երկրի“ Արևի աստվածը], Խուպիսնայի
 54) Խուվասասնեսսը, Սամուխայի Ավարասը, Խուրմայի Խանտիտասսուսը,
 55) Անկուվայի Կատախիտսը, Տախուրպ[այի Սամմասը], „Կատապայի թագուհին“,
 56) Դուևնայի Խալլարասը, „Լեոնեի“ աստվածները, խապիլրունեի աստվածները,
 57) Խաթթիի Բուլը աստվածները], Երկրի [.....]
 58) „Երկնքի“ աստվածները, „Երկրի“ աստվածները, Լեոնեը, գետերը, աղբյուրները,

‘pí’-[i]š

- 59) ‘te’-e-kán šal-li-iš a-a-ru-na-aš na-a[‘t ku-ut-ru-e-eš a-ša-an-du]-ya
 60) [.....]-ya
 61) [.....]-at-ti
 62) [.....]x

Այստեղի վերջը բացակայում է:

ԴԿ II

§ 9

- 1) [na]-‘an-mu’ Ū-UL m[e]-‘ma-at-ti na-an an-da im’-m[a mu-un-na-a-ši]

§ 10

- 2) na-aš-ma a-pé-e-da-ni im-ma EGIR-an ti-ya-ši A-NA ⁴UTU[⁹ma]
 3) a-wa-an ar-ha ti-ya-ši nu ma-a-an ki-iš-ša-an ut-tar i-e-[ši]
 4) nu-ut-ta ke-e NI-IŠ DINGIR^{mes} le-e da-li-ya-an-zi nu-ut-[ta]
 5) a-pu-u-un-na an-tu-uh-ša-an le-e da-li-ya-an-z[i]
 6) zi-ik ku-e-da-ni EGIR-an ti-ya-ši nu a-pu-u-un-na har-ni-in-ká[n-du]
 7) nu-uš-ma-aš ki-i ut-tar NI-IŠ DINGIR^{mes} EGIR-an le-e tar-na-an-z[i]
 8) nu-uš-ma-at-[ša] le-e a-a-ra i-en-zi nu-uš-ma-aš ták-ša-an
 9) har-ni-in-kán-du ⁴UTU⁹ma-aš-ša-an ZI-[aš] ar-nu-an-du

§ 11

- 10) ma-a-an zi-ik-ma ⁴Hu-uq-qa-na-a-aš ⁴UTU⁹pát pa-ah-ha-aš-ti
 11) EGIR-an-na A-NA ⁴UTU⁹pát ar-ta-ti nu-ut-ta ke-e-ma NI-IŠ DINGIR^{mes}
 12) aš-šu-li pa-ah-ša-an-‘da’-ru na-aš-ta A-NA QA-AT ⁴UTU⁹an-da
 13) a-aš-šu lu-ú-lu uš-ki

§ 12

- 14) [nu ma-a-an] ⁴UTU⁹kán ku-wa-pí A-NA KARÁŠ an-da nu ma-a-an A-NA
 15) [.....] wa-ar-ri za-ah-hi-ya pa-a-i-mi zi-ga-mu kat-ti-mi
 16) [la-ah-hi-ya-ši] na-aš-ma A-NA KUR ¹⁰KÚR-ma na-aš-ma A-NA URU ¹⁰KÚR
 17) [la-ah-hi-ya-nu] zi-ga-mu-za kat-ta-an nu-mu-za ma-a-an a-pí-ya-[y]a
 18) [¹⁰ú-ri-ya-la-aš] ¹⁰uš-ki-iš-ga-tal-la-aš nu-za-an ma-a-an
 19) A-NA ⁴UTU⁹še-er SAG.DU-KA-pát še-er a-ut-ti nu ma-a-an ki-i[š-ša]-an
 20) [.....] me-mi-iš-ki-ši ku-it-wa ku-it nu-wa-ra-at A-[NA ⁴Hu]-uq-qa-na-a
 21) e-eš-du A-NA ⁴UTU⁹ma-wa hu-u-ma-an SIG⁵-in ‘e’-eš-du

§ 13

- 22) nu-mu-uš-ša-an hu-u-ma-an-da-az pa-ah-ši nu ku-iš A-NA ⁴UTU⁹i-da-a-lu-uš

ամպեր]ը, երկինքը,

59) երկիրը, մեծ ծովը: Եվ (սրանք վկաներ պիտի լինեն):

60)

61)

62)

ԴԿ II

§ 9

1) Եվ երա մասին ինձ չասես և նույնիսկ [ոես],

§ 10

2) կամ եույնիսկ երա մոտ գնաս, [իսկ] Արևին

3) [քես: Եթե դու այդպիսի բան ան[ես],

4) Այս երդման աստվածները քեզ հանգիստ չեն թողնի, և [քո պատճառով]

5) այդ մարդուն էլ հանգիստ չեն թողնի,

6) ում մոտ դու կգնաս: Եվ երան էլ կոչեչաց[նեն]:

7) Եվ քեզ այս բանի համար երդման աստվածները հետո բաց չեն թողնի,

8) նրանք քեզ համար դա ճիշտ չեն համարի, միասին քեզ

9) կոչեչացնեն և Արևիս կամքը կկատարեն:

§ 11

10) Իսկ եթե դու՝ Խուկկանա, միայն Արևիս պաշտպանես

11) և միայն Արևիս մեջքին կանգնես, ապա քեզ այս երդման աստվածները

12) կամովին կպաշտպանեն և Արևիս ձեռքում

13) դու լավ ապահովություն կտեսնես:

§ 12

14) [Եվ եթե], երբ Արևս գործի հետ եմ և եթե

15) [.....] օգնության գնամ, դու ինձ հետ միասին

16) [կարշավես]: Իսկ եթե դեպի Բշնամական երկիր կամ Բշնամական բաղար

17) [ես արշավեմ], դու ինձ հետ, ինձ համար այնտեղ

18) սահմանային պահակ (կլինես): Եթե դու

19) Արևիս (նայես) ինչպես քո անձին ես նայում և եթե այ[ս]պես

20) [.....] խոսես. "Ինչ որ (պատահում է), [Խուկկանային]

21) թող պատահի, իսկ Արևին թող միայն բարին լինի":

§ 13

22) Ինձ բոլորից պաշտպանիր: Ով Արևիս հանդեպ չար է,

- 23) tu-uq-qa a-pa-a-aš i-da-a-lu-uš 'e'-eš-du
 24) ma-a-na-aš A-NA ⁴UTU³ ¹⁰KÛR tu-uq-qa-aš ¹⁰KÛR e-eš-du
 25) [na-aš-ma] KUR-e na-aš-ma URU-aš A-NA ⁴UTU³ NU-KÛR- TA' tu-ug-ga-at NU-KÛR-
 TA-KA e-eš-du
-

§ 14

- 26) [na-aš-ma] A-NA ⁴UTU³ ¹⁰KÛR-ya ku-iš-ki [ti]-i-e-ez-zi
 27) na-aš-ma ku-u-ru-ur KIBAL ku-iš-ki e-e[p-z]i tu-ga ha-at-ra-a-mi
 28) nu-mu-uš-ša-an ma-a-an ÉRIN^{mes}.it ANŠE.KUR.R[A]¹⁰JA-it lam-mar Ū-UL a-ar-ti
 29) nu-za-an pa-ra-a im-ma hu-it-ti-ya-ši 'na'-aš-ma-at zi-ik-ma
 30) zi-ki-'la' iš-ta-ma-aš-ti nu-mu-uš-ša'-an ma-a-an a-pí-ya-ya
 31) lam-mar Ū-UL a-ar-ti nu-ut-ta k[e]-e NI-IŠ⁸ DINGIR^{mes} har-ni-in-kán-du
-

§ 15

- 32) na-aš-ma-mu-za ma-a-an LÛ^{URU} Ha-at-ti 'nam'-ma ku-iš-ki i-da-a-lu
 33) me-na-ah-ha-an-da ša-ra-a da-a-i [k]u-i-e-ša-aš im-ma ku-iš an-tu-uh-ša-[aš]
 34) zi-ga-an GIM-an iš-ta-ma-aš-ti na-an-mu ma-a-an a-pé-e-da-ni
 35) lam-ni-i Ū-UL me-ma-at-ti 'na'-an pa-ra-a im-ma ša-me-nu-ši
 36) nu ki-iš-ša'-an te-ši am-mu-'uk'-wa-za [i-i]n-ga-nu-wa-an-za
 37) nu-wa Ū-UL' ku-it-ki me-ma-[a]h-hi [i-ya-mi-y]a-wa Ū-UL ku-it-ki
 38) a-ši-ma-wa [ma-ah-h]a-an i-e-[ez-zi nu QA-TAM-MA] i-e-ed-du
-

§ 16

- 39) nam-ma-wa-za x[.....] x [.....-h]a?-ri nu ma-a-an
 40) a-pi-ni-šu-wa-a[n-da-an me-mi-an me-ma-at-ti nu] i-da-a-lu-un
 41) an-tu-uh-ša-an [A-NA ⁴UTU³ hu-u-da-a-ak Ū]-UL me-ma-at-ti
 42) nu-uš-ša-an x[.....] nu-z]a u-wa-ši a-pé-el
 43) ki-iš-ta-ti [nu tu-uk "Hu-uq-qa-na-a-an ke]-e NI-IŠ⁸ DINGIR^{mes} har-ni-in-kán-du
 44) nu-ut-ta le-'e' [a-a-ra] 'i'-en-zi
-

§ 17

- 45) na-aš-ma ki-iš-[ša-an ut-tar ku-it-k]i i-ya-ši
 46) nu-mu-za me-na-ah-h[a-an-da ku-it-ki ša-ra]-a da-'at'-ti
 47) na-aš-ma-at z[i-ki-la Ū-UL da-at-ti] ta-ma-iš-'ma'
 48) ku-iš-ki i-[e-ez-zi nu ma-a-an a-pí-ni]-'šu'-wa-an-na ut-tar
 49) i-e-ši nu [tu-uk "Hu-uq-qa-na-a-an k]e-e N[I-I]Š⁸ DINGIR^{mes} har-ni-in-kán-du
 50) ne-et-t[a le-e] 'a-a-ra' i-en-z[i] EGIR-pa-an-na-at-ta
 51) le-e [ta]r-na-an-zi
-

§ 18

- 52) na-aš-ma-[z]a ku-it ku-it im-ma i-da-'a'-lu ut-tar zi-ga-at

- 23) քո հանդեպ (էլ) ես թող չար լինի:
 24) Եթե ես Արևիս թշնամի է, քեզ էլ թող թշնամի լինի:
 25) [Եթե] երկիրը կամ քաղաքը Արևիս թշնամի էլ, քեզ էլ այն թող թշնամի լինի:
-

§ 14

- 26) [Եթե] Արևիս վրա որևէ թշնամի (հար)ձակվի,
 27) կամ թշնամական ապստամբություն սկսի, (և) ես քեզ գրեմ:
 28) Եթե ինձ մոտ գործով (և) մարտակառքերով տեղնուտեղը չգաս,
 29) և նույնիսկ նրան (թշնամուն - Ա.Ք.) նախընտրես, կամ եթե դու այդ մասին
 30) ինքդ լսես և եթե ինձ մոտ այնտեղ
 31) տեղնուտեղը չգաս, քեզ ալլիս երդման աստվածները թող ոչնչացնեն:
-

§ 15

- 32) Կամ եթե Խաթթիի մարդը իմ հանդեպ (ին)տո չար
 33) բան անի, [ո]վ էլ որ ես լինի,
 34) եթե դու այդ (մասին) լսես և եթե ինձ այդ
 35) պահին չասես, և նրան նույնիսկ թաքցնես
 36) և այսպես ասես. "Չնայած) ես երդվել եմ,
 37) (բայց) ոչինչ չեմ ասի, ոչինչ չեմ [ան]ի,
 38) իսկ ես [ինչպ]ես անում է, թող այնպես էլ անի":
-

§ 16

- 39) „Ճետո ես [.....]-ի": Եթե
 40) այդպիսի բան ասես և չար
 41) մարդու մասին [Արևիս տեղնուտեղը չ]ասես,
 42) այլ նրա մոտ [նույնիսկ?] գնաս, (և եթե) այդ(պես)
 43) լինի, [քեզ՝ Խուկկանա, այս երդման աստվածները թող ոչնչացնեն:
 44) Նրանք քեզ չեն նենքի:
-

§ 17

- 45) Կամ երբ ինչ-որ բան անես,
 46) իմ հանդեպ ինչ-որ բան ձեռնարկես
 47) կամ ի[նքդ չ]ձեռարկես, այլ
 48) ուրիշ մեկը ա[ն]ի: Եթե այդ(պես)
 49) անես, [քեզ՝ Խուկկանա, այս երդման աստվածները թող ոչնչացնեն:
 50) Դա քեզ չեն] նենքի և հետագայում
 51) [բաց] չեն թողնի:
-

§ 18

- 52) Կամ եթե նույն[իսկ] ինչ-որ (չա)ր բան դու

- 53) iš-[t]a-ma-aš-ti na-at-mu-kán ma-a-an ša'-an'-na-at-ti
 54) na-at-mu *Ú-UL* me-ma-at-ti na-aš-ma-mu a-pu-u-un an-tu-uh-ša-an
 55) ša-an-na-at-ti na-an-mu *Ú-UL* me-ma-[a]t-ti na-an an-da
 56) im-ma mu-un-na-a-ši nu-ut-ta ka-a-ša ke-e ku-e
 57) ud-da-a-ar *ŠA-PAL NI-IŠ DINGIR^{LM}* da-a-i-u-en
 58) na-at ma-a-an *Ú-UL* pa-ah-ha-aš-ti na-aš-[m]a-at-kán šar-ra-at-ti
 59) nu-ut-ta ke-e *NI-IŠ DINGIR^{MS}* har'-ni-in-k'án-du
-

§ 19

- 60) an-tu-uh-ša-a-tar-ma ku-it nu-u[š-ša]-an *Ú-UL*-ya ku-it
 B [.....] ' *Ú-UL*-ya ku-[it]
 61) ut-tar ú-e-mi-ya-u-e-ni na-at-š[a-an ke-e-d]a-ni li-in-ki-ya-aš
 B [.....] 'ke-e-d]a-ni li-in-ki-'ya-aš'
 62) tūp-pi-ya *Ú-UL* ki-it-ta-[ri na-a]š-ma-at an-tu-'uh-ha'-aš-kán
 B [.....] na-aš-m]a-at an-tu-wa-ah-ha-aš-'kán'
 63) i-'da-a-lu-uš ar-ha' a-pé-ez i-e-[šit tu-ga-a]t-ša-an ZI-KA
 B [.....] t]u-ga-at-ša-an ZI-KA
 64) [.....] x [.....] ta-ma-iš-ma ku-iš-ki
 B [.....] ta-m]a-iš-ma ku-iš-ki
 65) [me-ma-i] na-at-mu-kán ša-an-na-at-ti
 B [me-ma-i (66) [na-at-mu-ká]n ša-an-na-at-ti
 66) [.....] li-in-ki-ya
 B [.....] 'li'-in-ki-ya [.....]
 67) [.....] me-ma-ah-hi
 B [.....] me-m[a-a]h-hi
 68) [nu-ut-ta ke-e ut-tar *NI-IŠ DINGIR^{MS}* EGIR-an le-e] tar-na-an-zi
 B [.....] le-e] 'tar-na-an'-zi
 69) [nu-ut-ta ke-e *NI-IŠ DINGIR^{MS}* har-ni-in-ká]n-du
 B 𐎶𐎵 (1') [.....]- 'ut'-[.....] har-ni-in-kán]- 'du'
-

§ 20

- 70) [.....] hu-u-ma-an
 B (2') nu-uš-[.....]
 71) [.....] *Ú-UL* še-ek-ku-e-ni
 B (3') ki-it-x[.....]
 72) [.....] na-at li-in-ki-ya] kat-ta ki-it-ta-ri
 B (4') *DINGIR^{MS}* 'ma' [.....]
-

§ 21

- 73) [.....] i-ya-nu-un
 B (5') nu-ut-ta x[.....]
 74) [.....] iš]-tar-na ar-ha

- 53) լսես և ե[թե] ինձնից այդ [թա]քցնես
 54) ու ինձ այդ մասին չասես, [և] այդ մարդուն
 55) թաքցնես, նրա մասին չ[ա]սես, նրա մասին
 56) նույնիսկ լռես: Քեզ համար այս
 57) խոսքերը մենք երդման տակ դրեցինք:
 58) Եվ եթե դու այդ չպաշտպան[ես և] այդ խախտես,
 59) քեզ այս երդման աստվածները թող ոչ[նշագ]նեն:
-

§ 19

- 60) Քանի որ մարդկությունը երդմնազանց է, և այդ
 61) բանը մենք չգտանք, որովհետև այ[ն այ]ս երդման
 62) աղյուսակում չկա[ր և կա]մ այն չար
 63) մարդը այնտեղից —[..... քեզ] քո հոգին
 64) [.....] իսկ [ուրիշ] մեկը
 65) [ասի], և այդ բանը թաքցնես,
 66) [.....] երդման
 67) [.....] ես (կ)ասեմ:
 68) [քեզ այս բանի համար երդման աստվածները հետո] բաց չ[են] թողնի,
 69) [քեզ այս երդման աստվածները թող ոչնչաց]նեն:
-

§ 20

- 70) [.....] ամբողջ/բոլոր
 71) [.....] մենք չգիտենք:
 72) [.....և այդ երդումը] նա դրեց:
-

§ 21

- 73) [(Եվ նրան/այդ?).....] էս արեցի:
 74) [(Եվ նրան/այդ?).....մ]իջև

- B (6') nu-ut-ták-kán [.....]xx[..... iš-tar-na ar]-ha
 75) [..... ti-it]-ta-nu-nu-un
 B (7') nu-ud-đu-za' [.....t]i-it-ta-nu-n[u-un]
 76) [.....]x ku-wa-pí
 B (8') nu-'za-ma-a-an' x[...? ku-w]a-pí 'IT'-TI-'4'[UTU⁵?]
 77) [IT-TI⁴UTU⁵..... a]k?-ki-ya-an-za-ma
 B (9') ma-a-'an'-n[a...?]x[.....z]a? ku-wa-pí
 78) [... ku-wa-pí? na-aš-šu-ták-kán ku-e-da-ni-ik-ki EGIR-an-da] pí-i-e-mi
 B na-aš-šu-ták-kán [ku-e-da-ni-i]k-ki (5')[EGIR-an-da pí-ya-mi]
 79) [na-aš-ma-ták-kán A-NA KARAS ku-wa-pí-ik-ki an-da] pí-i-e-mi
 B [na-aš-ma-ták-ká]n A-NA KARAS ku-wa-p[i-ik-ki a]n-da pí-ya-mi
 80) [i-da-a-lu-un-ma me-mi-ya-an iš-ta-m]a-aš-ti
 B (6') 'i-da-a-lu-un-ma' me-m[i-ya-an iš-t]a-ma-aš-ti
 81) [na-an-mu ma-a-an le-e ha-at-ra-a-ši zi-ik ša-an-na-at-ti nu-mu-u]š-ša-an
 B na-an-mu ma-a-a[n le-e h]a-at-ra-a-ši (7')zi-ik [ša-an-na-at-ti nu-mu-uš-ša-an]
 82) [lam-mar Ū-UL a-ar-t]i
 B [lam-ma]r Ū-UL a-ar-[ti]
-

§ 22 (= B)

- 83) (8') na-aš-ma-[aš Š]A K[UR]^{URU}[H]a-ya-ša-ma nu i-da-a-lu-un me-mi-an [iš-ta-ma-aš-ti]
 84) (9') ku-i-ša-aš [im-m]a ku-iš me-mi-aš nu-mu-uš-ša-an ma-a-an [lam-mar Ū-UL a-ar-ti]
 85) (10') na-aš-ma-'at-ta-a-pa-a-at' ha-at-ra-a-mi ka-a-ša-wa ka-[a-aš]
 86) (11') 'i-da-a-lu-uš' m[e-mi-y]a-aš nu-mu-uš-ša-an ma-a-an lam-mar Ū-[UL a-ar-ti]
 87) (12') nu-ut-ta k[e-e-m]a NI-IŠ DINGIR^{MES} har-ni-in-k[án-du]
-

§ 23 (= B)

- 88) (13') ma-a-an ⁴UTU⁵-ma aš-šu-li pa-ah-ha-aš-ti EGIR-an-na A-N[⁴UTU⁵(-pát) ar-ta-ti]
 89) (14') nu-ut-ta ke-e NI-IŠ DINGIR^{MES} aš-šu-li pa-ah-ša-an-tya-[ru]
 90) (15') n[am-ma-at-t]a KUR^{URU}[H]a-ya-ša-ya ku-it [AD-DIN nu a-pa-at-ta]
 91) (16') [aš-šu-li] p[a-ah-ša-an-da-ru]
-

§ 24 (= B)

- 92) (17') [na-aš-ma A-NA ⁴UTU⁵ ku-i]š-ki me-na-ah-ha-a[n-da BAL i-ya-zi]
 93) (18') [na-aš-ma A-NA DUMU^{MES} ⁴UTU⁵ ku-i]š-ki me-na-[ah-ha-an-da BAL i-ya-zi]
 94) (19') [.....] kat-ta [.....]
 95)(20') [.....] x-ya [.....]
-

- 75) [(Եվ նրան/այդ?).....] ես դրեցի/հաստատեցի:
 76) [(Եվ եթե).....(եր)ք [.....]
 77) [Արևի դեմ.....]
 78) [Եվ նրան ինչ-որ տեղ] ուղարկեմ,
 79) Երբ ես գորքով ինչ-[որ տեղ] գնամ,
 80) [Իսկ եթե չար բան [ս]ես
 81) [(և եթե այդ մասին ինձ չգրես (և) թաքցնես և ինձ մոտ),
 82) [տեղնուտեղը չգա]ս:
-

§ 22

- 83) Կամ [2]այսասայում չար բան [լսես],
 84) ինչ էլ որ լինի, և եթե ինձ մոտ տ[եղնուտեղը չգաս]:
 85) Կամ (եթե) քեզ այդ մասին գրեմ. „Ահա [տես],
 86) չար բ[ա]ն է“, ինձ մոտ տեղնուտեղը չ[գաս]:
 87) քեզ այս երդման աստվածները թող ոչնչաց[նեն]:
-

§ 23

- 88) Իսկ եթե Արևիս կամովին պաշտպանես և [Արևիս մեջքի]ն [կանգնես],
 89) քեզ այս երդման աստվածները թող կամովին պաշտպան[են]:
 90) Հ[ետո] նաև Հ[այ]ասան, որ [քե]զ [տվեցի, այդ էլ]
 91) [կամովին] կա[պաշտպանեն]:
-

§ 24

- 92) [Կամ Արևիս] դե[մ ո]վ [կապստամբի],
 93) [Կամ Արևի որդիների դե[մ ո]վ [կապստամբի],
 94)
 95)
-

24 III

§ 25

1) [.....] x [.....]

§ 26 (= B)

2') [n]a-'aš'-ma-at-ta [.....]

3') ⁴UTU²-wa-at-t[a.....]

4') am-me-el na-aš-šu-[.....]

5') zi-ik-wa A-N[A.....]

6') EGIR-an ti-ya n[u.....]

7') nu-ud-du-uš-ša-an x[.....]

8') ZI-KA pa-ra-a wa-a[t-ku-uz-zi

9') nu A-NA ⁴UTU² a-wa-'an' [ar-ha ti-i-e-ši ...10') ne-et-ta ke-e NI-ſ[⁵ DINGIR^{MES/LIM} (EGIR-an?) le-e da-li-ya-an-zi]

11') a-pé-e-da-ni-ya-at [an-tu-uh-sa-an le-e tar-na-an-zi]

12') nu-uš-ma-aš ták-ša-an [har-ni-in-ká]n-du

§ 27

13') na-aš-ma ki-iš-šu-wa-an ut-ta[r zi-ki-la ZI-it]

14') e-ep-ši na-aš-ma-at i-e-ši [nu?] nam-ma ku-it-ki

15') [p]a-ra-a da-ma-i ša-an-ha-at-t[i

16') 'i'-[n]i-wa i-ya-mi nu-wa-za a-pé-y[a...] xx

17') ke-e N[I-ſ]⁵ DINGIR^{MES} le-e da-li-[ya-an-zi ha]r-ni-in-ká[n-du]

§ 28

18') ka-a-ša-ták-kán [A]-NA Ê.GAL^{LIM}.YA [ša-r]a-a ú-wa-da-an-zi19') nu-kán ŠA Ê.GAL^{LIM} š]a-ak-la-i[š nu(-kán)] ku-it

20') na-ak-ki-ša-aš nu 'ku-it' 'ma-ah-ha'-[an ku-i]t ma-ah-ha-an

21') iš-ta-ma-aš-ki-ši na-at-[kán IŠ-TU Ê.GAL^{LIM} ?].x

22') le-e [ša-an-na-a]t-ti

§ 29

23') na-aš-ma-du-za-kán ⁴UTU² ga-ra-t[a]-HARB [na-aš-ma-du-za-kán] ⁴UTU² ga-ra-ta

24') nu-ud-du-za me-mi-ya-nu-uš a-wa-an [k]at-t[anu-z]a ma-a-an

B [... nu-ud-du-za me-mi-ya-nu-us a-wa-a]n kat-ta x-[-...]

25') an-tu-uh-ša-an ku-in-ki aš-šu-li <<u>> [pa-ra-a hu-u-it-ti-ya-a]n har-mi

B [(ma-a-an an-tu-uh-ša-an ku-in-ki aš-šu-li) pa-ra-a hu-u-it-ti-ya-a]n har-mi]

ՀԿ III

§ 25

1')

§ 26

2') [Կա]մ քեզ [.....]

3') ..Արևը քեզ [.....]

4') ... [.....]

5') ..Դու [.....]-ին (հայց. հոլ..) [.....]

6') հետո կանգնիր?: Եվ [.....]

7') Եվ քեզ [.....]

8') քո հոգին կազ[ատվի]

9') Եվ Արևին լ[քես]:

10') Այդ բանի համար այս երդմ[ան աստվածները քեզ հանգիստ չեն թողնի].

11') նրան էլ [հանգիստ չեն թողնի]:

12') Միասին ձեզ կ[ոչնչաց]նեն:

§ 27

13') Կամ այսպիսի բան[ը դու ինքդ քո հոգում]

14') ունեցի և այդպես արա: [Եթե] հետո մեկ

15') ուրիշ բան թաքցնես [.....]

16') ..Այդ (բանը) ես կանեմ, նրա [.....]

17') Այս [երդմ]ան աստվածները քեզ հանգիստ չեն թողնի]:

§ 28

18') Երբ դուք իմ պալատ [զաք].

19') պալատում սու[որույթ] կա, որ

20') կարևոր է: Ին[չ-ո]ր (բան) երբ

21') լսես, այդ մասին [պալատ]ից դուրս ասես].

22') չ[թաք]ցնես:

§ 29

23') Կամ եթե Արևս քեզ իր հոգին [.....]

24') և մտահոգություններս քեզ (բացահայտեմ), եթե

25') որևէ մարդու բարիություն անելու համար [ընտրե]մ,

- 26) a-ši-wa an-tu-wa-ah-ha-aš SIG^s-in i[š]-[š]-a-i nu-wa-ra-an]
 B (1)[a-ši-wa an-tu-wa]-ah-ha-aš SIG^s-in iš-ša-i nu-wa-[ra-an]
 27) ⁴UTU⁸-ya SIG^s-in i-ya-mi 'zi'-ga-[aš-ši ma-a-an pa-a-i-š]i
 B [⁴UTU⁸-ya] (2)[SIG^s-in i-ya-mi zi-g]a-aš-ši ma-a-an pa-a-i-š
 28) a-pu-u-un me-mi-ya-an EGIR-pa me-ma-at-ti [na-aš-ma-za] an-tu-uh-ša-an
 B a-pu-u-un [me-mi-ya-an EGIR-pa] (3)[me-ma-at-ti n]a-aš-ma-za a-pu-u-un LU^{10M}
 29) i-da-la-u-wa-an-ni 'pa'-ra-a hu-it-ti-ya-a[n har-m]i
 B i-da-la-[u-wa-an-ni] (4) [pa-ra-a hu-it-ti-ya-an] har-mi
 30) a-ši-wa an-tu-wa-ah-ha-aš i-da-a-lu-uš i-da-la-'u'-wa-[ah-zi-ya-mu]
 B a-ši-wa an-tu-wa-ah-ha-aš i-da-a-[lu-uš i-da-la-u-wa-ah-zi-ya-mu?]
 31) nu-wa-ra-an ⁴UTU⁸ i-da-la-u-wa-ah-mi nu ma-a-an pa-i[t-ti]
 B (5) [nu-wa-r]a-an ⁴UTU⁸ i-da-la-wa-ah-mi nu [ma-a-an pa-it-ti]
 32) a-pu-u-un me-mi-an a-pé-e-da-ni EGIR-pa me-ma-at-ti n[a-aš-ma-z]a KUR-e
 B (6) [a]-pu-u-[un me-mi-ya-a]n a-pé-e-da-ni EGIR-pa me-ma-a[t-ti na-aš-ma-za KUR-e
 33) ku-it-ki na-aš-ma URU-an ku-in-ki a-aš-šu pa-ra-a hu-u-
 [it-t]i-ya-an har-mi
 B(7) ku-it-ki [na-aš-ma U]RU-an ku-in-ki <<URU-an ku-in-ki>> [a-aš-šu pa-ra-a] (8) hu-it-
 ti-[ya-a]n har-mi
 34) 'SIG^s-in-wa iš-ša-a-i nu-wa-ra-an ⁴UTU⁸-ya SIG^s-i[n] 'i'-ya-mi
 B SIG^s-in-wa iš-ša-i nu-wa-[ra-an ⁴UTU⁸-ya] (9) SIG^s-in i-ya-mi
 35) zi-g]a ma-a-an a-pé-'e'-da-ni KUR-e na-aš-ma URU-ri EGI[R-pa] me-ma-at-ti
 B zi-ga ma-a-an a-pé-e-da-ni KU[R-e na-aš-ma URU-ri] (10) EGI[R-pa] me-ma-at-ti
 36) nu-ud-[du-z]a ma-a-an a-[p]a-a-at KUR-e na-aš-ma URU-an aš-šu-[I]i
 B na-aš-ma-za ma-a-an a-pa-a-at [KUR-e na-aš-ma URU-an] (11) aš-šu-li
 37) na-aš-m[a i] da-a-lu-'i' 'pa-ra-a hu-it-ti-ya-an [h]ar-mi
 B na-aš-ma i-da-a-lu pa-ra-a hu-it-t[i-ya-an] [h]ar-mi
 38) zi-ga-[aš-ma]-'ša'-at ma-a-an pa-it-ti EGIR-pa me-[ma-a]t-ti
 B (12) zi-ga-aš-ma-ša-at ma-a-an pa-it-ti EGIR-pa [me-ma-at-ti]
 39) ne-'et'-ta ŠA-PA'L NI-IŠ DINGIR^{10M} DÚ-ru
 B (13) ne-et-ta ŠA-PAL NI-IŠ DINGIR^{10M} ki-[it-ta-ru]

§ 30

- 40) nam-ma-'at'-ta ⁴UTU⁸ [k]u-in ku-u-un NIN⁶-YA A-NA DAM¹¹⁽⁷⁻⁷⁷⁾-KA AD-DIN
 B (14) nam-m[a-a]t-ta ⁴UTU⁸ ku-in ku-u-un NIN⁶-YA A-NA DAM¹¹⁽⁷⁻⁷⁷⁾-KA AD-DIN
 41) 'nu'-uš-[š]i NIN^{6MES}-ŠU ŠA MÁŠ-ŠU ŠA NUMUN'-ŠU me-eq-qa-e-eš a-ša-an-zi
 B(15) nu-uš-ši NIN^{6MES}-ŠU ŠA MÁŠ-ŠU ŠA NUMUN'-ŠU me-eq-qa-e-eš [ku-it a-š]a-an-zi
 42) [ŠA NUMUN-K]A-at-ta-at a-pé-'e'-ya' zi-ga-aš-ma-aš-za NIN⁶-[ŠU]ku]-it har-ši
 B(16) ŠA NU[MUN-KA-at]-ta a-pé-e-ya zi-ga-aš-ma-^{aš}-za NIN⁶-ŠU ku-[it h]ar-ši
 43) A-NA [K]UR^{10M} Ha-at-ti-ma-kán ša-a-ak-la-iš du-u[q-qa]-ri
 B (17) A-NA [K]UR^{10M} Ha-at-ti-ma-kán ša-a]k-la-iš tu-uq-qa-ri

- 26') (ասելով). „Այս մարդը (իբեև) լավ է պ(ա)հու(մ),
 27') և Արես նրան լավ կվերաբերվեմ": [Եթե] դու [զնաս նրան]
 28') այդ բանը հետո ասես: [Կամ] (եթե) մարդուն
 29') չարիքի համար ընտր(եմ),
 30') (ասելով). „Այս մարդը [իմ հանդեպ] չա(ր է),
 31') Արես նրան չարությամբ կվերաբերվեմ": Եթե զնաս
 32') այդ բանը նրան հետո ասես: [Կամ] (եթե) որևէ երկիր
 33') կամ որևէ քաղաք բարություն անելու համար ըն(տ)րեմ,
 34') (ասելով). „Այն (իբեև) լավ է պահում, և Արես նրան լավ կվերաբերվեմ":
 35') Եթե դ[ու] այդ երկրին կամ քաղաքին հե(տ) ասես:
 36') Կ[ամ] եթե այդ երկիրը կամ քաղաքը լավությամբ
 37') կամ չարությամբ վերաբերվելու համար ընտրեմ:
 38') Եթե դու զնաս այդ (բանը) [նրան]ց հետո ա(ս)ն:
 39') Այդ բանը քեզ համար երդման տակ թող դրվի:
-

§ 30

- 40') Այնուհետև, այս քույրս ում Արես քեզ կնության տվեցի,
 41') ես (իր) ընտանիքից (և) տոհմից շատ քույր(եր) ունի:
 42'): Դու նրանց որպես [քո] քույրեր վերաբերվիր:
 43') Խաթթիում կարևոր սովորույթ կա:

- 44) *ŠEŠ-aš[z]a NIN-ŠÚ^{MUNUS} a-a-an-ni-in-ni-ya-mi-in Ū-UL d[a-a]-i
 B [ŠEŠ-aš] NIN-ŠÚ (18) ^{MUNUS} a-a-a[n-ni-in-ni-ya-mi-in] Ū-UL da-a-i
 45) Ū-[Ū]L-at a-a-ra ku-iš-ma-at i-e-zi a-pí-ni-iš-[šu-u-w]a-an 'ut'-tar
 B Ū-UL-at a-a-[ra ku-iš]-ma-at (19) i-ya-[zi a-pí-ni-is-su-u-wa-an] ut-tar
 46) na-aš^{URU} Ha-at-tu-ši Ū-UL hu-u-iš-šu-u-iz-zi a-ki-pa?-a[š-š]a-an
 B na-aš^{URU} Ha-at-t[u-ši Ū-UL] hu-iš-šu-iz-zi (20) a-ki-[pa-aš-ša-an]
 47) 'šu'-me-en-za-an KUR-e dam-pu-u-pí ku-it an-da-[a]t za-[ah-ha]-an ŠA
 B šu-me-en-za-a[n KUR-e dam-pu-u-pí ku-i]t an-da-a[t za-ah-ha-an
 48) [DAM?-ŠU-z]a 'NIN-ŠÚ^{MUNUS} a-a-an-ni-in-ni-ya-mi-in da-aš-ká[n-zi(-pát)?]
 B (21) ŠEŠ-[za NIN-ŠÚ^{MUNUS} a]-a-an-ni-in-ni-ya-mi-in 'da-aš-kán'-zi-pát
 49) ^{URU}Ha-at-tu-ši-ma-at Ū-[UL a]-'a-ra'
 B (22) ^{URU}Ha-a[t-tu-ši-ma-at] Ū-UL a-a-ra

§ 31

- 50) nu-ut-ta ma-a-an ŠA DAM-KA ku-wa-pí 'NIN-ŠÚ' na-aš-ma ŠA [ŠE]Š 'DAM'-ŠÚ
 B (23) nu-ut-ta ma-a-an ŠA DAM-KA ku-wa-pí NIN-ŠÚ na-aš-ma ŠA [ŠE]Š DAM-ŠÚ
 51) ^{MUNUS} a-a-an-ni-in-ni-ya-mi-iš kat-ta-an ū-iz-zi nu-uš-ši [a-d]a-an-na
 B (24) ^{MUNUS} a-a-an-ni-in-ni-ya-mi-iš kat-ta-an ū-iz-zi nu-uš-ši a-[da-an-na]
 52) a-ku-wa-an-na pa-a-i nu-za e-za-at-tén e-ku-ut-tén du-uš-ki-iš-ki-tén
 B (25) a-ku-wa-an-na pa-a-i nu-za e-za-at-tén e-ku-ut-tén du-uš-ki-iš-ki-t[én]
 53) da-an-na-ma-za le-e i-la-li-ya-ši Ū-UL-at a-a-[r]a a-pé-e-ez-kán
 B (26) da-an-na-ma-an-za le-e i-la-li-ya-ši Ū-UL-at a-a-ra a-pé-e-(ez-kán)
 54) ud-da-na-az ar-ha ak-'ki'-iš-kán-zi na-at zi-i[k] tu-'el' ZI-it
 B (27) ud-da-na-az ar-ha ak-ki-iš-kán-zi na-[at z]i-ga-tu-el [ZI-it]
 55) le-e e-ep-ši ma-an-ták-kán a-pí-ni-iš-šu-wa-an-ti ud-'da'-ni-i
 B (28) le-e e-ep-ši ma-an-ták-kán a-pí-ni-[iš-šu-wa-an-ti] ud-da-ni-i
 56) da-ma-iš-ša ku-'iš-ki' pár-ra-an-da ti-it-ta-nu-uz-'zi' zi-ga-an
 B [da-ma-iš-ša] (29) ku-iš-ki pár-ra-an-da ti-it-ta-nu-zi [zi-ga-an]
 57) le-e iš-ta-ma-'aš-ti' na-at le-e i-ya-ši
 B [l]e-e iš-t[a-ma-aš-ti] (30) na-at le-e i-ya-ši
 58) ŠA-PAL NI-IŠ DINGIR^{LM} y[a]-at-ta ki-it-ta-ru
 B ŠA-PAL NI-[IŠ DINGIR^{LM} y-a-t-ta] ki-it-[ta-ru]

§ 32

- 59) ŠA É.GAL^{LM} y[a]-'za' MUNUS^{LM} me-ek-ki uš-ga-ah-hu-ut ku-i-ša-aš im-ma k[u-i]š
 B (31) ŠA É.GAL^{LM} y-a-az MUNUS^{LM} me-ek-ki uš-ga-ah-h[u-ut ku-i-š]a-aš im-ma [k]u-iš
 60) ŠA É.GAL^{LM} 'MUNUS' ma-a-na-aš EL-LUM ma-a-na-aš^{MUNUS} SUHUR.LÁ
 B (32) ŠA É.GAL^{LM} MUNUS^{LM} ma-a-na-aš EL-LUM ma-a-na-aš^{MUNUS} SUHUR.LÁ
 61) nu-uš-ši ma-n[i-i]n-ku-wa-an le-e ti-ya-ši nu-uš-ši ma-ni-i[n-ku]-wa-an
 B nu-uš-ši [m]a-an-ni-in-ku-w[a-an] (33) [le-e ti-ya-ši] nu-uš-ši ma-an-ni-in-ku-an

- 44') Եղբայրը իր քրոջը (կամ) ազգականուհուն չի (վերցնում):
 45') Դա արգելված է: Ով այդ անի, այդպիսի բան,
 46') նա Խաթթուսասում կենդանի չի մնա, այլ կսպանվի: (Բսկ)
 47') ձեր երկիրը բարբարոսական է,
 48') եղբայրը իր քրոջը (կամ) ազգականուհուն վերցնում է:
 49') Խաթթուսասում դա արգելված է:
-

§ 31

- 50') Եվ եթե քեզ մոտ կնոջդ քույրը կամ նրա ազգականուհին
 51') գա, նրան ուտելիք
 52') (և) խմելիք տուր: Կերեք-խմեք, զվարճացեք:
 53') Բայց նրան վերցնել չկամենաս, դա արգելված է: Այ[դ]
 54') բանի պատճառով սպանվում են: [Դ]ու այդ (բանը) քո հոգումդ
 55') չունենաս: Եթե քեզ այդպիսի բանի
 56') ուրիշ մեկը դրդի, դու նրան
 57') չլսես և այդ (բանը) չանես:
 58') Քեզ (այս) էլ երդման տակ թող դրվի:
-

§ 32

- 59') Պալատի կնոջից էլ շատ զգուշացիր: Ինչպիսի
 60') պալատական կին որ լինի՝ „ազատ“ (կին) թե սպասուհի,
 61') նրան մոտ չքաղես, նրան մոտ

- 62') le-e pa-a-i-ši me-mi-ya-an-na-aš-ši le-e me-ma-at-ti
 B le-e pa-a-i-ši me-mi-an-na-aš-[ši] (34) le-e me-ma-at-ti
 63') ARAD-KA-ya-aš-ši GÊME-KA ma-ni-in-ku-wa-an le-e pa-iz-'zi'
 B ARAD-KA-ya-wa GÊME-KA ma-an-ni-in-ku-wa-an le-e pa-iz-zi
 64') na-an-za-an me-ek-ki uš-ga-ah-hu-ut ŠA Ê.GAL^{LIM} ku-'wa-pí MUNUS a-u[t-ti]
 B (35) na-an-za-an me-ek-ki uš-ga-ah-hu-ut ŠA Ê.GAL^{LIM} ku-wa-pí MUNUS^{LIM} a-ut-ti
 65') na-aš-ta KASKAL-az ar-ha me-ek-ki wa-at-qa-ah-hu-ut
 B (36) na-aš-ta KASKAL-az ar-ha me-ek-ki wa-at-ga-ah-'hu-ut'
 66') [n]u-uš-ši KASKAL-an ar-ha tu-u-wa tar-na nu-za ki-i ŠA Ê'.GAL^{LIM}
 B nu-uš-ši KASKAL-an ar-ha (37) tu-u-wa tar-na nu-za ke-e ŠA Ê'.GAL^{LIM}
 67') [A]-WA-AT MUNUS me-ek-ki a-ru-ma uš-'ga'-ah-hu-ut
 B A-WA-AT MUNUS⁷⁷ me-ek-ki a-ru-um-ma (38) uš-ga-ah-hu-ut

§ 33

- 68') *Ma-ri-ya-aš ku-iš e-eš-ta na-aš ku-e-da-ni ud-da-ni-i BA.Ú[Š]
 B *Ma-ri-ya-aš ku-iš e-eš-ta na-aš ku-e-da-ni ud-da-ni-i (39) BA.ÚŠ
 69') Ú-UL^{MUNUS} SUHUR.LÁ i-ya-at-ta-at 'a-pa-a-ša'-an-kán an-da a-uš-zi
 B Ú-UL^{MUNUS} SUHUR.LÁ i-ya-at-ta-at a-pa-a-ša-kán an-da a-uš-zi
 70') 'A'-BI^{UT}[U]Š-ma-kán im-ma^{CS} AB-az ar-ha a-uš-zi na-an wa-aš-tú[l] IS-BAT
 B (40) A-BI^{UT}UŠ-ma-kán im-ma^{CS} AB-az 'ar-ha' a-uš-zi na-an wa-aš-túl IS-BAT
 71') zi-ik-wa-kán a-pu-u-un an-da ku-wa-at a-'uš'-ta
 B (41) zi-ik-wa-kán a-pu-u-un an-da 'ku-wa'-at a-uš-ta
 72') na-aš a-pé-e-da-ni ud-da-ni-i še-er BA.ÚŠ nu tu-u-wa-za ú-wa-an-<na>-y[a]
 B na-as a-pé-e-da-ni ud-da-ni-[i] (42) še-er BA.ÚŠ nu tu-u-wa-az u-wa-an-na-ya
 73') še-'er' an-tu-uh-ša-aš har-ak-ta nu-za zi-iq-qa me-ek-ki uš-ga-ah-h[u-ut]
 B še-er LÚ^{LIM} har-[ak-ta] (43) [nu]-za zi-iq-qa me-ek-ki uš-ga-ah-hu-ut

§ 34

- 74') 'I-NA KUR^{URU} Ha-ya-ša-ya ku-wa-pí pa-i-ši n[u] nam-ma MUNUS^{MES} ŠA ŠE[Š]-KA
 B (44) I-NA KUR^{URU} Ha-ya-ša-ya ku-wa-pí pa-a-i-ši nu-za nam-ma MUNUS^{MES} ŠA ŠEŠ-[KA]
 75') [NIN<K>A] le-e nam-ma da-aš-ki-ši^{URU} Ha-at-tu-ši-y[a]t Ú-UL' [a-a-r]a
 B (45) NIN<K>A le-e nam-ma da-aš-ki-ši^{URU} Ha-at-tu-ši-ya-at Ú-UL' a-[a-ra]
 76') [ke-e-e]z-ma-'kán' I-NA Ê.GAL^{LIM} ya ša-ra-a i-y[a]t-ta-'ti'
 B (46) ke-e-ez-ma-kán I-NA Ê.GAL^{LIM} ya ša-ra-a i-ya-at-ta-ri
 77') [nu a-pa-a-a]t ut-tar Ú-UL' a-a-ra ŠA KUR^{URU} Az'<zi>-y[a-za MU]NUS nam-ma A-NA
 DAM^{UT-TIM}
 B n[u a-pa-a-at ut-tar] (47) Ú-UL' a-a-ra ŠA KUR^{URU} Az-ya-za MUNUS nam-ma A-NA
 DAM^{UT-TIM}

62") չգնաս, երան խոսք չասես:

63") Քո ստրուկը (կամ) ստրկուհին երան թող մոտ չգնա:

64") Նրանից շատ զգուշացիր: Երբ պալատական կնոջ տեսն[ես],

65") ճանապարհիցդ շատ հեռու թոիր,

66") երա համար լայն ճանապարհ թող: Այս պալատական

67") կանանցից (տեքստում եզրվով - Ա.Ք.) շատ ու շատ զգուշացիր:

§ 33

68") Ով էր Մարիյասը և ինչ բանի պատճառով նա մահացավ:

69") Չէր գնում (արդյոք) սպասուհին, և նա երան նայեց:

70") Բայց Արևիս հայրը այնուամենայնիվ լուսամուտից դուրս նայեց և երա հանգանք[ը] բռնեց:

71") „Դու երան ինչու նայեցիր“:

72") Եվ նա այդ բանի պատճառով մահացավ: Հեռվից նայելու պատճառով]

73") մարդը վերացավ: Դու շատ զգուշացիր:

§ 34

74") Երբ դու Հայասա գնաս, հետո [քո] եղբոր կանանց,

75") (և) քո [քրոջը] չվերցնես. Խաթթուսատում այդ [արգելված է]:

76") Իսկ եթ[ե] իմ պալատ գաս,

77") [այ]դ բանը արգելված է: Հետո, Ազգի[ից] կնության համար կին

- 78') [l]e-e 'da-at-ti' a-pu-u-un-na-za'a[r-ha] d[a-a-l]i ka-ru-ú-za
 B le-[e] (48) ta-at-ti a-pu-u-un-na-za ar-ha da-a-li ka-ru-ú-za
 79') 'ku'-in har-ši ^{MUNUS}NAP-TERs-TI-ma-at-ta a-a-ra e-eš-kán-zi
 B ku-in har-[ši] (49) ^{MUNUS}NAP-TERs-TI-ma-at-ta a-a-ra e-[eš-d]u
 80') DAM-an-ma-an-za le-e i-ya-ši A-NA *Ma-ri-ya-ya-kán DUMU.MUNUS-KA ar-
 ha da-a
 B DAM-an-ma-an-za le-e [i-ya-ši] (50) A-NA *Ma-ri-y[a-ya-kán DUMU.MUNUS-KA] ar-
 'ha' [d]a-a
 81') na-an ŠEŠ-ni pa-a-i ŠA KUR ^{URU}Ha-at-ti-ya-kán ku-iš NAM.RA^[1A]
 B na-an LÛ-ni pa-a-[i] (51) [Š]A KUR ^{URU}Ha-at-t[i-ya-kán ku-iš] NAM.RA^{*[1A]}
 82') A-NA KUR ^{URU}Ha-ya-ša pá-r-ra-an-da pa-a-an-za nu NAM.RA^[1A] pa-ra-a' [pé-
 eš-tén]
 B A-NA KUR ^{URU}Ha-ya-ša pá-r-ra-an-da-an (52)[pa-a]-an-[za] nu NA[M.RA^[1A] pa-ra-a pé]-
 eš-ten
 83') ŠA KUR ^{URU}KÛ.BABBAR-ya ZAG^{MES} pa-ra-a pé-eš-tén
 B ŠA KUR ^{URU}Ha-at-ti-ya ZAG^{MES} pa-ra-a pé-eš-ten
-

§ 35

- 84') [k]u-iš ŠA KUR ^{URU}Ha-at-ti NAM.RA^[1A] pa-ra-a Ú-UL pa-[a-i na-at A-NA ZAG^[1A]
 B (53) [ku-iš ŠA KUR ^{URU}Ha-at-ti NAM.RA^[1A] pa-ra-a Ú-UL pa-a-i na[-a]t A-NA ZAG^[1A]
 85') [š]a-an-na-a-i na-an zi-ik *Hu-uq-qa-na-a-aš e-[ep nam-ma(?) hal-lu-u-wa-i]
 B (54)[š]a-an-na-a-i na-an zi-ik *H[u-uq-qa-na-a e-ep na[m-m]a(?) hal-lu-u-wa-i
 86') 'ku-wa-at-wa'-ra-an pa-ra-a Ú-UL pé-[eš-te-ni na-aš tu-uk TUKU.TUKU-ru]
 B (55) 'ku-wa-at-wa'-ra-an pa-ra-a Ú-UL pé-eš-te-ni na-aš tu-uk TUKU.T[UKU]-ru
-

§ 36

- A
 B (56) [.....]-an-ni-iš-na-tal-la-aš-ša-aš-ta-[.....]
 A
 B (57) [.....]-at? pa-ra-a pí-ya-an-du [.....]
-

- A
 B (58) [ke-e TUP-PI^[1A] ŠA] *UTU^[1A] ma-ah-ha-an i[š-hi-ú-ul li-in-ga-uš-ša]
 A
 B (59) [A-NA *Hu-u]q-q[a-na]-a [i-ya-nu-un]
-

*KBo XIX 35

- 5') [DUB x KAM QA-T] ŠA *Hu-uq-[qa-na-a]
 6') [iš-hi-ú-l]a-[aš]

- 78') չվերցնես: Եվ (ինտացր)ու նրան, ում արդեն
 79') ունես. քեզ համար եւ օրինական հարձ կլինի (հոգն.թվով - Ա.Բ.),
 80') Բայց նրան կին չդարձնես: Մարիյայի մոտ (եղած) քո դստերը եւս վերցրու:
 81') Նրան եղբորը թող տա: Եվ Խաթթիի բնակիչները], որոնք
 82') Հայասա են գեացել, (այդ) բնակիչներին ետ տվեք:
 83') Խաթթիի սահմանները (շրջանները) ետ տվեք:
-

§ 35

- 84') [Ո]վ Խաթթիի բնակիչներին ետ չտ[ա, այլ նրանց (իր) սահմաններում]
 85') թաքցնի, դու՝ Խուկկանա, նրան բռնիր, հետո ասա.]
 86') „Ինչու նրան(ց) ետ չեք տա[լ]իս“: Նրա վրա զայրացիր]:
-

§ 36

- B (58) [Սրանք աղյուսակներն են, որ] Արևը (որպես) ե[րդման պայմանագիր]
 B (59) [Խուկկանայ]ի (համար ստեղծեց]:

*KBo XIX 35

- 5-6) Խուկկանայի պայման]ա[գրի x-րդ տախտակի ա[վար]տը:

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԴԿ I

2-3: 2-րդ տողում Խուկկանայի կարգավիճակը բնորոշող տերմինը պայմանագրի առավել վիճահարույց հատվածներից է: Այն իրենից ներկայացնում է երկու բառերից կազմված և խեթական աղբյուրներում այլևս չվկայված մի տերմին/արտահայտություն որի՝ գաղափարագրով զրկված և միայն մասնակիորեն պահպանված նշանախմբի (բաղկացած է երկու նշաններից) ընթերցումը մասնագետների մոտ տարաձայնություններ է առաջ բերել:

Պայմանագրի առաջին հրատարակիչ Յ.Ֆրիդրիխը *appe/izzi*-ին հաջորդող նշանը վերականգնել էր որպես UR.SAG և պայմանականորեն թարգմանել «շարքային հերոս»՝ խեթական արքաների հիմնական տիտղոսներից մեկի (UR.SAG «հերոս») նմանակությամբ: Ըստ նրա տրամաբանության, եթե խեթական արքան «հերոս» է, ապա Խուկկանան պետք է դիտվեր որպես սովորական, շարքային հերոս: *appe/izzi*- UR.SAG-ն վկայված է միայն այս տեքստում: Յ. Ֆրիդրիխը այն տիպաբանորեն համադրում էր *appe/izzi* *antukha*- «ստորին մարդ»՝ արտահայտության հետ, գտնելով, որ սա կարող էր նշել Խուկկանայի սոցիալական ցածր կարգավիճակը՝ մինչև Հայաստյի արքա նշանակվելը³⁶: UR.SAG-*li*(ya)- «քաջ, խիզախ; հերոս» («խեթ. *hašta/lii*(ya)-) բառը ծագում է *haštai*, *hašt*-«տսկոր; ուժ» («արք. *qarradu*»³⁷ բառից: Այն տեքստերում սովորաբար հանդես է գալիս խեթական արքաների տիտղոսաշարում՝ որպես մակդիր (անձնանուն + «մեծ արքա» + Խաթթիի արքա + UR.SAG): Յ. Ֆրիդրիխը այս մակդիրը թարգմանում էր «փոքր մարդ» կամ «սովորական զինվոր»: Յ. Պուհվելը առաջարկում է «the lowest form of heroic life» («շարքային/սովորական հերոս»)³⁸: «Սովորական հերոսը» ավելի սառույդ կարող է բնութագրել Խուկկանայի նախնական կարգավիճակը, եւ չէր կարող «հերոս» կոչվել, քանի որ այդպիսին միայն խեթական արքան էր:

Սակայն հետագա մասնագետները վերանայեցին Յ.Ֆրիդրիխի ընթերցումը և մեկնաբանությունը՝ առաջին հերթին վերոհիշյալ բաղադրյալ գաղափարագրի երկրորդ մասի (SAG) ոչ լավ պահպանվածության պատճառով: Առաջարկվեց այն ընթերցել *GE*, ինչի արդյունքում ստացվեց բավական տարօրինակ մի

³⁶ Friedrich 1930: 137. Այս բառակապակցության ֆրիդրիխյան ընթերցումը և մեկնաբանությունը հիմք էր տվել Է.Ֆոտերին առաջարկելու Խուկկանայի կարգավիճակի յուրովի մեկնաբանություն: Ըստ Է.Ֆոտերի, եթե այս տերմինը նշանակում է կախյալ անձ, ապա Խուկկանան, նախքան խեթական արքայի հետ պայմանագիր կնքելը պիտի կախված լիներ մեկ այլ պետությունից, քանի որ փախել էր Խաթթի: Նույնը խեթերի մոտ Խուկկանայի ապրելու ժամկետի մասին, որը Է.Ֆոտերը բխեցնում էր նրա դատեր ամուսնացած լինելու փաստից (Forrer 1931: 3ff.): Այս փաստարկը համոզիչ չէ, քանի որ Խուկկանայի հասուն դուստրը, Թերես, պիտի ծնված լիներ նրա առաջին կնոջից, որը հիշատակվում է պայմանագրում (Z4 III 80'-81') և որին Մուպալիուլիուսմաը պահանջում էր հարձ դարձնել: Ի վերջո, խեթերի և մյուս բոլոր ժողովուրդների մոտ կանանց ամուսնության տարիքը 12-15-ն էր (Houwink ten Cate 1996: 55), որոշ դեպքերում՝ 10-ը (Hagenbuchner 1992: 116 Anm.24 [վերջինս ըստ միջին ասորեստանյան օրենքների՝ § 43 II 25,29,31]):

³⁷ Puhvel 1991: 233ff.

³⁸ Idem: 234.

արտահայտություն UR.GE: "նտին/ստորին շուն", մի բառակապակցություն, որը խեթական տեքստերում այլևս վկայված չէ (ի դեպ, նույնը պետք է ասել նաև ֆրիդրիխյան թարգմանության կապակցությամբ)⁴¹:

7: anturia- „ներքին, սեփական“ բառը այստեղ նշանակում է խեթական պետության բուն տարածքը:

14: kuisaš kuis [UN]-aš բառացի՝ „ինչպիսի (մարդ) (որ) լինի“:

15: ANA ʾUTU⁴² EGIR-an-ը բառացի է թարգմանված. այս արտահայտությունը նշանակում է „Արևից զաղտնի“:

17: խուկկանայի անվան գրության մեջ k/qa նշանը բացակայում է, որ դժվար է բացատրել արտասանության յուրահատկությամբ. այն ամենուրեք գրված է միանման՝
 *Hu-uq-qa-na-aš/an:

19: Վերջին՝ ma-a-an-ից առաջ առկա ma նշանը գրչի սխալն է. նա նշանը երկու անգամ է գրել:

23f.: genzu- (եզ/հոգևուղդ-հայց.հոլով. 24-ում՝ gimzu) հիմնական իմաստը մարմնի մասն է „(lower) abdomen, lap“, սակայն այստեղ կիրառված է երկրորդական՝ վերացական իմաստով՝ har(k)- բայի հետ կապի մեջ՝ „փայփայել, հոգալ“⁴³:

45: Պիտտեյարիկ քաղաքի գրության մեջ դետերմինատիվը բացակայում է:

46: Յ. Ֆրիդրիխը լավուսայում գրված տեղանվան վերջին՝ թերի պահպանված նշանը ընթերցում էր [...-n]a և պայմանականորեն առաջարկում էր na-ով ավարտվող որևէ քաղաքի անվանում (օրինակ, K/Garahna, Hupišna, Apzišna, Alahzana): Վերոհիշյալ քաղաքների Ամպրոպի աստվածները վկայված են Մուվատալլիս II-ի հայտնի տեքստում KUB VI 45/46⁴⁴, սակայն խուկկանայի պայմանագրում դրանցից որևէ մեկի առկայությունը չի կարող ակնկալվել հետևյալ պատճառով: Մուպպիլուլիտամա I-ի և Մուրսիլիս II-ի կնքած պայմանագրերում վկա-աստվածները դասակարգված են ըստ գործառնությունների և ներկայացված են ըստ որոշակի հերթականության: Ընդ որում, Ամպրոպի աստվածների միայն մի մասն է հիշատակվում. պայմանագրերում դրանք սովորաբար կրկնվում են՝ հերթականության որոշ խախտումներով: Հենվելով այդ ցուցակների վրա, կարելի է առաջարկել երկու տեղանուններ՝ Išhupitta և Tahaya, որոնցից առաջինը գերադասելի է, քանի որ Յ. Ֆրիդրիխի ընթերցած [...-n]a նշանը նույն հաջողությամբ կարող էր [...-t]a լինել: Իսխուպիտա քաղաքի Ամպրոպի աստվածը հիշատակվում է Մուրսիլիս II-ի կնքած պայմանագրերում (օր., Ղուպպի-Թեշուբի և Նիքմեպպի հետ):

49-56: Վերականգնումները Յ. Ֆրիդրիխինն են:

54: Hantirašsu աստծո անունից առաջ սխալմամբ գրված է URU „քաղաք“

⁴¹ Օրինակ, Rüster-Neu 1989: 116 („Hund“ - արհամարհական իմաստով, քանի որ խեթերեն „շուն“ [kurwan-/kun- բառը սովորաբար գրվում է պարզ UR գաղափարագրով]); Beckman 1996: 23 („a lowly dog“); Klinger 2005: 108 („letzte Hund“); Freu 2007: 217 („petit chien“) և այլն: Թիչ ավելի հավանական է UR.GE-ի մեկ այլ մեկնաբանություն, այն է դրա կապը խեթական տեքստերում հիշատակվող մի բառի հետ, որը գրվում է *UR.GE: և նշանակում է „շնապահ: որսորդ“ (առաջին իմաստը վերաբերում է ծիսական արարողությունների ոլորտին - Rüster-Neu 1989: 116):

⁴² Puhvel 1997: 154ff.

⁴³ Singer 1995.

դետերմինատիվ՝ DINGIR-ի փոխարեն. այդ անունով քաղաք գոյություն չունի:

56: ^(L)lulah(h)i-ն հետամնաց, վայրենաբարո լեռնային ցեղերի հավաքական անվանումն է և չի առնչվում 58-րդ տողի HUR.SAG^{MES}-ին:

57: Վկա-աստվածների ցուցակների վերջին մասում սովորաբար առկա է DINGIR^{MES} LÚ^{MES} DINGIR^{MES} MUNUS^{MES} (humantes) ŠA KUR ^(URU)Hatti «Խաթթիի (բոլոր) արական (և) իգական սեռի աստվածներ» տրաֆարետային արտահայտությունը⁴⁶: Մեր տեքստում կարելի է ենթադրել տրաֆարետային ցուցակի որոշակիորեն փոփոխված շարադասության առկայություն: Թերևս, վնասված հատվածի վերջում պետք է լիներ DINGIR^{MES}, քանի որ այնուհետև առկա KUR-eaš «երկրի» (= udnēaš - եզ.սեռ.հոլ.) բառը օբյեկտի կարիք ունի:

59: Վնասված հատվածի վերականգնումը Յ. Ֆրիդրիխինն է:

59-62: Այս տողերի վերջին մեկ-երկու նշանները պահպանվել են A-ի մասը կազմող KBo XIX 43-ի առաջին սյունակում (երկրորդ սյունակը միանում է ԴԿ-ի 50-64 տողերին): Դրանց կցումը Խաթթիի աստվածների ցուցակի ավարտին հաջորդող մասին պայմանական է: Այս տողերը պիտի հանդիսանային վկա-աստվածների հայասական ցուցակի սկզբի առաջին մի քանի տողերի ավարտը: Առաջին սյունակի վերջում շուրջ 30 տող կդրած է:

ԴԿ II

8: Նախադասության սկզբի էնկլիտիկ մասնիկների դասավորությունը սխալ է. պիտի լինի nu-aš-ma-ša-aš⁴⁷:

14-18, 25, 26: Այս տողերի սկզբում առկա է շուրջ 3-4 նշանի գրության համար անհրաժեշտ տարածք, որտեղ գրիչը պատկերել է ոչինչ չնշանակող նույնանման մի սեպանշան (նման է ու նշանին): Շնդ որում, 16-րդ տողի սկզբում, այդ նշաններից վեր, մեծ սեպերով գրված է har-ra-an «ջնջված, ավերված» (harr- «ավերել» բայի harrant-դերբայի չեզոք սեռի եզ.ուղղ.հայց.) բառը: Դեռևս է.Ֆոռերն էր նկատել, որ պայմանագրի տեքստն արտագրող գրիչը չի կարողացել վերականգնել մասնակիորեն տուժած բնագիրը⁴⁸: Այս հանգամանքը մեկ անգամ ևս վկայում է հույսատ այն ենթադրության, որ Խուկկանայի հետ կնքված պայմանագրի պահպանված տարբերակը կարող էր ինչ-ինչ քաղաքական իրավիճակի ազդեցության ներքո որոշակի փոփոխություններ կրել (այդ մասին տես Գլուխ 3): 14-րդ տողի սկզբում առաջարկվող [nu ma-a-an] վերականգնումը ըստ ենթատեքստի:

16f.: Վերականգնումը Յ. Ֆրիդրիխինն է՝ ըստ ենթատեքստի:

17f.: ziga-mu-za kattan nu-mu-za man apiyaya [^(L)ašuriyalaš] ^(L)uškigatalaš - անվանական կառուցվածք է:

18: Վերականգնումը Յ. Ֆրիդրիխինն է՝ KUB XIV I I 23-ի և II 12,44f.-ի համադրմամբ:

19: au(š)- «նայել» բայը մեկ անգամ է գրված:

20f.: Խուկկանայի խոսքը բառացի այսպես է արտահայտված՝ «Ինչ որ (կա), այդ Խուկկանային թող լինի, իսկ Արեին ամբողջ բարին թող լինի»:

25-26: Վերականգնումը Յ. Ֆրիդրիխինն է՝ հարցականով: 25-րդ տողում կարելի է

⁴⁶ Ծուցակների ուսումնասիրությունը՝ Yoshida 1996: 12ff.

⁴⁷ Յ.Ֆրիդրիխի կարծիքով՝ Friedrich 1930: 142:

⁴⁸ Forrer 1922: 181; Friedrich 1930: 105.

առաջարկել [na-as-hu], որ կիրառվում է այլընտրական օբյեկտներ նշելիս: [man]-ը⁶⁷ հնարավոր է, բայց քիչ հավանական:

27: kurur KLBAL ep- բառացի թարգմանվում է „քշնամական ապստամբություն բռնել“:

28: ÉRIN^{mes} = “հետևակ զորք” (tuzzi-); տեքստերում մշտապես ընդգծվում է հետևակի մարտակառքերի առկայությունը: lammar բառացի թարգմանվում է „ժամ“:

29: huittiya- „ընտրել, առանձնացնել“:

33: kuisas imma kuis antuhsas բառացի թարգմանվում է „ինչպիսի մարդ էլ (որ լինի)“:

37f: Վերականգնումը Յ. Ֆրիդրիխինն է՝ հարցականով:

37: lingasuwanz-ը lingasu- բայի դերբայն է, բառացի նշանակում է՝ „երդված“:

39: Խուկկանայի խոսքը Յ. Ֆրիդրիխը թեականորեն առաջարկում էր վերականգնել այսպես՝ a[m-mu-uk U]-U[L-an za-ah-hi-ya-ah-h]a-ri-??:

40f: Վերականգնումը Յ. Ֆրիդրիխինն է՝ հարցականով:

43-51: Վերականգնումները Յ. Ֆրիդրիխինն են: 50-16-րդ տողում Յ. Ֆրիդրիխի վերականգնումը արդարացվում է, քանի որ A-ին պատկանող KBo XIX 43-ը պահպանել է ...ja-a-ra[... նշանախումբը:

52: Յ. Ֆրիդրիխի վերականգնումը ([ku-it im-ma ku-it i-da-a]-lu) ճիշտ է, միայն թե KBo XIX 43, 52-ում առկա է այլ շարադասություն:

53: Յ. Ֆրիդրիխի վերականգնումը (is-[ta-ma-as-ti na-at le-e ša-a]n-na-at-ti) չի հաստատվում KBo XIX 43-ով:

54f: Վերականգնված է ըստ KBo XIX 43-ի. Յ. Ֆրիդրիխի վերականգնումը սխալ է:

56: Յ. Ֆրիդրիխի վերականգնումը հաստատվում է KBo XIX 43-ով:

57: Յ. Ֆրիդրիխի վերականգնումը չի հաստատվում KBo XIX 43-ով, դեռևս չիրատարակված Bo 8138 կցաբեկորում առկա է da-a-i-u-en բայաձևը:

58: Հստ KBo XIX 43, 58-ի:

59: Յ. Ֆրիդրիխի վերականգնումը հաստատվում է KBo XIX 43-ով:

60-69: Այս հատվածը համընկնում է B տարբերակի II աղյուսակի 24 1-10-րդ տողերին (KBo XIX 44 Դ4): 60-64-րդ տողերը վերականգնվում են A տարբերակի KBo XIX 43 II 60-64-ի և B-ի KBo XIX 44 Դ4-ի համադրմամբ, 65-ը՝ KBo XIX 44 Դ4-վ, 68-69-ը՝ Յ. Ֆրիդրիխինն է (վերջինը՝ հարցականով):

60: Տեքստում բաց է թողնված maršahhan „կեղծ(ված)“ բառը (maršahh- „կեղծել“ բայի դերբայը), որն առկա է պայմանագրերի համապատասխան մասում („Մուրսիլիս II – Տարգասուսլիս“, „Մուրսիլիս II – Կուպանտա-Կուրունտա“ - D IV 19):

62f: Խոսքն այն մասին է, որ պայմանագրի տեքստից հետագայում կարող էին ինչ-որ բան հանել կամ որոշ կետեր փոփոխել: Հավանաբար, այդպիսի նախադեպ եղել է, քանի որ Մուվատալլիս II-ի և Հալեպի արքա Տալմի-Շարրուամայի միջև կնքված պայմանագրում հիշատակվում է նախկինում կնքված պայմանագրի տեքստի գոյություն մասին⁶⁸: Նույն պայմանագրում այնուհետև ասվում է, որ որևէ բառի փոփոխությունը պատժվելու է մահապատժով:

⁶⁷ Puhvel 1997: 281.

⁶⁸ Weidner: 1923: 80, Դ4 3-4; Beckman: 1996: 88.

63: ar-ha վերականգնումը ըստ Ռ.Ալլոդանի⁶³: Հնարավոր է, կորսված մասում tu-ga-at-ի փոխարեն գրված լինելու tu-uq-ga-at, քանի որ տարածությունը ենթադրում է հավելյալ նշան⁶⁴:

64: Վերականգնումը ըստ A տարբերակի համապատասխան մասի հետ համադրման:

72: Վերականգնումը B. Ֆրիդրիխինն է՝ հարցականով:

73-82: Վերականգնումները ըստ B տարբերակի:

73-93: B. Ֆրիդրիխը B տարբերակի KUB XXIII 73-ը և այն ժամանակ դեռևս չհրատարակված Bo 8670-ը (երկրորդը՝ KUB XXVI 37 + KUB XXIII 73) տեղադրում էր ԴԿ II 75 տողից սկսած, հաշվի առնելով tittatu- բայի առկայությունը B տարբերակի վերոհիշյալ տեքստում, և վերականգնում էր ԴԿ II սյունակի՝ A տարբերակում կորսված հատվածը: Քանի որ B տարբերակի սույն հատվածը կազմում է 20 տող, և բացի այդ B-ի տողերը ավելի երկար են, ապա այս 20 տողանոց հատվածի վերջին մեկ-երկու տողերը կարող են համընկնել A տարբերակի 2Կ III սյունակի սկզբի տողերին: Սակայն A տարբերակի սկիզբը (մոտ. 6-7 տող) դեռևս չի հայտնաբերվել:

83-95 (§§ 22-24): A տարբերակում § 22-ից զրեթե ոչինչ չի պահպանվել. 83-րդ տողում առկա է միայն ավարտական նշանի վերջին մասը, հաջորդ՝ 84-րդ տողում ոչինչ: A տարբերակի § 23-ը ամբողջապես կորսված է, իսկ § 24-ում պահպանվել է միայն տողամիջյան զրեթե ջնջված մի սեպանշան: Ուստի տեքստում ներկայացրել ենք B տարբերակի համապատասխան պարագրաֆները, որոնց համապատասխանող A տարբերակի ճշգրիտ տեղը պարզ չէ:

KUB XXVI 37 + KUB XXIII 73-ում, tittatu-ի տողից առաջ, ևս մեկ ջնջված տող կա, բացի այդ. A տարբերակը ևս 2 տողի հնարավորություն ունի, այսինքն tittatu-ին նախորդող մասը այնտի տեղադրել A II 73-ից:

Վերականգնումները հիմնականում B. Ֆրիդրիխինն են⁶⁵:

78: ku-wari-ից առաջ, թերևս, ոչինչ չկա, իսկ վերջում առկա է ինչ-որ գոյական անուն, որի սկզբի մասի հետքերը պահպանվել են KUB XXVI 37,4-ում (ըստ B. Ֆրիդրիխի՝ a?-u?-[ri-ia...]):

79: Բայից առաջ anda նախորդի առկայությունը ըստ B տարբերակի աջ եզրի բեկոր KBo XIX 44a,5-ի՝ [... a]n-da ri-ya-mi (B. Ֆրիդրիխի մոտ բացակայում է):

81: Տողի առաջին վնասված հատվածում հնարավոր է, սակայն տեղի սղության սպասմամբով, ոչ պարտադիր, ma-a-an «ըթե» վերականգնումը (հմմտ. ԴԿ I 30f.): KBo XIX 44a,6-ը ավելացնում է le-e ha-at-ra-a-si:

82: Վնասված մասում նշանների սակավությունը տարօրինակ չէ. B տարբերակում դրանք ցրված են ողջ տողի երկայնքով:

2Կ III

1'-20': KUB XXVI 38-ի ի հայտ գալով սյունակի սկզբում ավելացավ 15 տող, որով փոխվեց տեքստի մնացած մասի համարակալումը. KUB XXVI 38-ի 16-րդ տողը

⁶³ Akdoğan 2009: 52.

⁶⁴ Riemschneider 1973: 275 Anm.20.

⁶⁵ Friedrich 1930: 172f.

համընկնում է KBo V 12-ի՝ նախկինում առաջին համարվող տողին: 10-20-րդ տողերի ընթերցումները ստուգվել են և վերականգնվում են B տարբերակի KBo XIX 44b-ով: 8'-11'-րդ տողերի վերականգնումները ստուգվում են B տարբերակի KUB XXIII 74-ով:

2'-12': Այս մասում խոսքը ապագայում խունկանայի և երրորդ անձի անցանկալի արարքի մասին է. 11'-12'-ում խոսվում է երկուսին պատժելու հեռանկարի մասին:

9': KUB XXIII 74, 3 - [.....-a]n ar-ha ti-i-e-[ši]: KUB XXVI 38-ի և KBo XIX 44b-ի բացակայությամբ, Յ.Յրիդրիխը KUB XXIII 74-ը միայն պայմանականորեն էր համարում 24 III պունակի մասը:

10'-12': Այս տողերի վերականգնման համար հնարավոր է առաջարկել համադրություն Դ4 7-10 տողերի հետ: Սակայն այստեղ որոշ բարդություն է ծագում KUB XXIII 74-ում առկա [.....-a]t (կամ ma) le-e tar-na-[an-zi]-ի արտահայտության հարցում: 11-րդ տողի կորսված մասում an-tu-uh-sa-an վերականգնումը ըստ Ռ.Ալդոգանի³²:

Եթե KUB XXVI 38-ի կորսված մասում առաջարկվի *NI-İŠ DINGIR^{MES}UM* (EGIR-an) le-e tar-na-an-zi], ապա KUB XXIII 74,5-ում վկայված նույն բայի առկայությունը տարօրինակ կլինի: Այստեղ հնարավոր է առաջարկել [le-e da-li-ya-an-zi] (Դ4 II 4), իսկ KUB XXIII 74,5-ի *tarna-* բայը՝ հաջորդ տողում:

12-րդ տողում գերադասելի է *harni(n)k-* բայը, որի վերջին նշանը և նախավերջին՝ an նշանի ուղղահայաց սեպը առկա են KBo XIX 44b-ում. հմմտ. նաև տեքստում հաճախ կրկնվող նույն տրաֆարետային արտահայտությունը, հատկապես Դ4 II 8-9-ում:

13: Վերականգնվում է ըստ B տարբերակի՝ KBo XIX 44b,6-ի:

14: [nu] nam-ma ku-it-ki-n' ըստ KBo XIX 44b,7-ի:

15: Վնասված հատվածը մեծ չափով լինի: KBo XIX 44b,8-ում. *i-ni-wa-ից* առաջ, առկա է ինչ-որ նշանի վերջին մասը, որը, անկասկած, *ti* չէ (եթե ենթադրենք, որ այստեղ առկա է 15-րդ տողի *ša-an-ha-at-ti-n*): Քանի որ 16-րդ տողը սկսվում է ուղիղ խոսքով՝ *ini-wa* „Այս/դ ...“, ապա նախորդ տողի վնասված մասում հնարավոր է ենթադրել ուղիղ խոսքին նախորդող մի կարճ մուտք, օր. „Եվ դու կասես/կմտածես“:

16f.: KUB XXVI 38-ի և KBo XIX 44b-ի համադրումը վկայում է, որ երկու տեքստերը (նաև՝ A-ն և B-ն) որոշակիորեն տարբերվում են: Այսպես.

KUB XXVI 38, 16) [..... nu-wa-za a-pé-el(-)](.....

17) [ke-e NI-İŠ DINGIR^{MES} le-e da-li-ya-an-zi]

KBo XIX 44b, 8') [.....] a-pí-ya-ya

9') ke-e NI-İŠ DINGIR^{MES} [?]har-ni-in-kán-d[u]

KBo XIX 44b,10'-ում առկա *harnink-* բայը հնարավոր է ներառել A տարբերակ, եթե ենթադրենք, որ KUB XXVI 38, 17-ի տողավերջի կորսված մասը կարող է տեղավորել աստվածային պատժի քանակին այս համատեղ տարբերակը, առանց կրկնելու “այս աստվածները” (ke-e *NI-İŠ DINGIR^{MES}*) արտահայտությունը, քանի որ այն կա նախորդ նախադասության մեջ: Այսպես, *le-e da-li-ya-an-(-zi) nu-ut-ta har-ni-in-kán-du*]. այս ամբողջը կազմում է 20 սեպանշան, որ մի փոքր շատ է A տարբերակի համար, սակայն հնարավոր է:

³² Akdoğan 2009: 55.

18-21: Այս հատվածը վերականգնվում է չորս բեկորների համադրմամբ.

18: KBo V 12,3: ka-a-ša-ták-kán [.....

KBo V 3,3: [.....]-zi

KUB XXVI 38,18: [..... A/I-NA É.GAL^{18f}, YA [.....]

KBo XIX 44b,11'(B): [.....pa-r]a-a u-wa-da-an-zi

19: KBo V 12,4: nu-kán ŠA É.GAL^{19f} [.....]

KBo V 3,4: [.....] ku-it

KUB XXVI 38,19: [.....] ša-ak-la-iš [.....]

KBo XIX 44b,11': nu-kán [.....]

20: KBo V 12,5: na-ak-ki-ša-aš nu k[u-it]

KBo V 3,5: [.....]-an

KUB XXVI 38,20: [.....] ma-ah-ha-[an ...?]

KBo XIX 44b,11': [.....n]a-ak-ki-ša-aš nu ku-it ma-ah-[ha-an]

21: A տարբերակի երկու բեկորները մեծ վնասվածքի վերականգնման համար հիմք չեն տալիս: Սակայն KBo XIX 44b,13'-ը, որը նույն տողի հետ մասնակիորեն համընկնում է, պահպանել է հետևյալը.

[.....]-ši na-at-kán IŠ-TU É.GAL^{21f}: Այս տողին նախորդող տողը սովորաբար է ku-it ma-ah-[ha-an]-ով, իսկ դա նշանակում է, որ B տարբերակն այս հատվածում նույնությամբ համընկնում է A տարբերակին, այսինքն, KBo XIX 44b,13-ի կորսված մասում պետք է վերականգնել [iš-ta-ma-aš-ki]-ši: Բայց դա թույլ է տալիս A տարբերակի 21-րդ տողում վերականգնել այն նույն տեքստը, որն առկա է B տարբերակի սույն բեկորում: Այս տողի վերջում սպասելի է ինչ-որ բայ, որի համար, սակայն, KBo XIX 44b,13-ի վերջում ուղղակի տեղ չկա, իսկ հաջորդ տողի սկզբում՝ առնվազն վեց նշաններից բաղկացած na-aš-ma-du-za-kán-ը: Մնում է ենթադրել, որ այդ բայը կարող էր գրված լինել տողի վերջում՝ սալիկի եզրին:

18': Այստեղ kaša-ն կարելի է թարգմանել „եթե/երբ“:

19'-20': Գրական թարգմանությունը՝ „Պալատում կարևոր սովորույթ կա“:

21': me-mi-is-ki-ši-ն՝ ըստ ենթատեքստի(?)

23'-39': Տեքստի այս հատվածը վերականգնված է Պ. Մերիջիի կողմից՝ A տարբերակի KBo XIX 43a-ի միջոցով⁵³:

23': Դատելով KBo V 3,8-ից, կորսված մասում 1-2 նշան կարող էր լինել: Այստեղ վնասվածքից հետո ազատ տարածություն կա: Քանի որ har/hur/mur նշանը բառավորքին բնութագրական չէ խեթերենին, ապա հնարավոր է ենթադրել որևէ աքքադերեն բայ (անցողական): Գ.Բեքմանն առաջարկում է „օծտել: կիսվել (մտքերով)“⁵⁴:

25': Վերականգնումը B. Ֆրիդրիխինն է KBo XIX 43a 10-ում բառից հետո գրված է u սեպանշանը, որի իմաստը այս ենթատեքստում պարզ չէ:

26': B. Ֆրիդրիխի առաջարկած [ku-it e-eš]-ša-[i]-ի դիմաց, KBo XIX 43a,11-ը պահպանել է [SIG⁵-i]n ու [š-ša-i], իսկ B տարբերակի KBo XIX 44 24 1-ը՝ SIG⁵-in iš-ša-i:

⁵³ Meriggi 1973: 205f.

⁵⁴ Beckman 1996: 31.

27': Վերականգնումը ըստ KBo XIX 43a,12-ի և KBo XIX 44 ՀԿ 2-ի:

28': B տարբերակում *antuhšan* «մարդ» (եզ.հայց.) բառին համապատասխանում է *apun* LÜ^{MS} «այդ մարդը»:

30': Յ. Ֆրիդրիխը առաջին կորսված հատվածում վերականգնել է [ku-it], որը չի հաստատվում ինչպես KBo XIX 43a-ով, այնպես էլ KBo XIX 44 ՀԿ 4-ով:

31': Պ. Մերիջին «Իմ Արևը» բառաձևին կցել է -a էնկլիտիկ շաղկապ՝ *UTU⁴-(ya), սակայն տեքստերից ոչ մեկում այն առկա չէ:

33': B տարբերակում URU-*an* ku-*in*-ki-*n* գրված է երկու անգամ:

34': KBo XIX 43a,19-ը չի հաստատում Յ. Ֆրիդրիխի վերականգնումը՝ [... ku-it i-ya-zi]:

35': KBo XIX 43a,197-ը չի հաստատում Յ. Ֆրիդրիխի վերականգնումը՝ z[i-ik-ma-at]:

36': Յ. Ֆրիդրիխի վերականգնումը՝ nu-ut-[ta ma-a-an a-p]a-a-at, միայն մասնակիորեն է ճիշտ:

36f': Այստեղ ներկայացված է խեթական արքայի դիրքորոշումը որևէ երկրի կամ քաղաքի հանդեպ:

37': Յ. Ֆրիդրիխը վերականգնել է [HUL-an-ni], որը չի հաստատվում նոր կցաբեկորով (KBo XIX 44 ՀԿ[B]):

41': Բառացի՝ «նրան իր(են) շատ քույրեր ընտանիքից (ն) տոհմից կան»:

42': Տողասկզբի բառաձևը բոլոր տեքստերում թերի է պահպանվել: Յ. Ֆրիդրիխն առաջարկում էր [nu ap?]-pa-at-ta-at, սակայն վստահ չէր դրանում: B տարբերակում առկա է *ša/ŠA?* [a{n? ...]-ta, որ, թերևս, հնարավոր է ընթերցել *ŠA-P[AL ...]*-ta:

44': *MURAS* *annininiyamiš* «զարմուռի» = **anni-* «մայր» + *nani(ya)-* «եղբայր» + *-mi-* = «մորեղբոր ժառանգ»⁵⁵:

46': Գրված է «Խաթթուսասում», սակայն գրիչը նկատի ունի «Խաթթին»: Տեքստերում նման գրությունը հաճախակի է հանդիպում: Վերականգնված է ըստ Գ.Վիլիելմի բանավոր հաղորդման՝ բնագրի հետ համադրման արդյունքում: Յ.Ֆրիդրիխն առաջարկում էր հետևյալ վերականգնումը՝ a-ki-[pa nu-uš-š]a-an: pa նշանի առկայությունը կասկածելի է կարող է լինել նաև ma (B տարբերակում pa-ի վերականգնումը ըստ Ռ.Ակդոդանի, ով կրկնում է Յ.Ֆրիդրիխին):

47': *dampur* անական անվան թարգմանությունը հենվում է KBo I 30 I 8-9-ի վրա, որտեղ այն համապատասխանում է աքքադերեն *keppo*-ին («ծուռ [երկնային] լուսատուների դիրքի հիման վրա կատարվող գուշակություններում»): ցածրորակ: թերի, թերաթեք»⁵⁶: Առաջարկվել է այն համեմատել սերբերեն *топа* և ռուսերեն *рысоф* բառերի հետ⁵⁷ և այդ հիման վրա ըխեցնել հնդեվր. **tomp-u-* հիմքից⁵⁸: Վերոհիշյալ հիմքից հայերենում ունենք «դմբ» բառը:

⁵⁵ Puhvel 1984: 71f.

⁵⁶ Štu Puhvel 1975: 59ff.; Յ.Ֆիշլերը այս թարգմանության ավելացնում է նաև «բարբառոսական» իմաստը (Tischler 2001: 163): Այս բառաձևը հնդեվրոպական տարբեր լեզուներում (հունարեն, անգլերեն և այլն) առկա համապատասխանություններում ունի «կոշտ, կոպիտ, անտաշ» իմաստային երանգները:

⁵⁷ Popko 1974: 182.

⁵⁸ Kloekhorst 2008: 826.

B տարբերակում առկա է *za-ah-ha-an* (*zakh-* քայի դերբայը), այնինչ A տարբերակում՝ *za-[ah-ha-an]* *ša*. վերջինս նշանը, թերես, գրչի սխալն է, ինչպես ենթադրում էր դեռ Յ. Ֆրիդրիխը⁵⁹:

48': Յ.Ֆրիդրիխը տողասկզբում առկա վնասված մասում առաջարկում էր ընթերցել *ŠEŠ-ŠU* «նրա եղբայրը», սակայն Գ.Վիլհելմը, բնագրի հետ համադրման արդյունքում որոշակի կասկածներով հնարավոր է համարում այստեղ տեսնել *DAM-ŠU* «նրա կինը»:

48'-62': KUB XL 35-ի օգնությամբ Ռ. Վերները վերականգնել է 49, 55-57-րդ տողերը⁶⁰, մնացածը մերն է:

60': *ma-a-na<-aš>* բառի վերջին նշանը գրչի սխալն է, որ նշում էր Յ. Ֆրիդրիխը:

61f': Բառացի՝ «նրա մոտով չքայլես», «նրան չմոտենաս», «նրա հետ չսոսես»:

67': *mekki* «շատ» և *arum(m)a* «արտակարգ» (մակբայ) բառերը սովորաբար միասին չեն կիրառվում:

68'-69': A տարբերակն ավելի ճշգրիտ է արտահայտում նախադասության անդամների միջև կապը՝ *apaš-n-kán anda auš-zi* «Նա (= Մարիյասը) նրան նայեց»: B տարբերակում՝ *apaš-kán ...* «Նա ... նայեց»: Պայմանագրի այս հատվածը, որտեղ հիշատակվում է Հայաստյի նախորդ արքայի՝ Մարիյայի սպանությունը Ռաթթուսասում, նրա հետ կնքված պայմանագրի հրատարակիչ Յ.Ֆրիդրիխը հավանաբար էր հավատ ընծայելու նման հանցանքի՝ իրականությանը համապատասխանելուն, ինչպես դա ներկայացված է պայմանագրում (պալատական կնոջ վրա նայելը): Նա նույնիսկ օրինակներ է բերում պատմական ավելի ուշ շրջաններում վկայված ազգագրական նյութերից⁶¹: Սակայն ներկայումս մասնագետները թերահավատորեն են վերաբերվում նման հանցանքի վարկածին, այն համարելով «պալատական անեկդոտ»: Օրինակ, Պ.Դարդանոն գտնում է, որ հայաստական արքայի սպանության հիմնավորումը ձևական է, որի նպատակն էր պայմանագրում արժարժվող հարցին (Ռուկկանայի՝ Հայաստյում իր տոհմակից կանանց հետ լրույրեր և եղբայրների կանայք) սեռական հարաբերություններ չունենալ՝ էլ ավելի մեծ արտահայտչականություն հաղորդելը⁶²: Զբացառելով այս մեկնաբանությունը, նշենք, որ այդպիսի մոտեցումը խնդրին թվում է բավական պարզունակ: Մենք իրականում տեղյակ չենք, թե ինչ կարող էր տեղի ունենալ Ռաթթուսասում Մարիյայի սպանության նախօրեին: Ինչու բացառիկ, որ պալատական արարողակարգի լուրջ խախտումը կարող էր խեղական արքայի գայլույթի պատճառ դառնալ:

72': Յ.Ֆրիդրիխի հրատարակչության ժամանակ դեռևս հայտնի չէր KUB XL 35 կցաբեկորը և նա կորսված մասում թերահավատորեն առաջարկում էր վերականգնել

⁵⁹ Friedrich 1930: 153.

⁶⁰ Werner 1960: 382.

⁶¹ Այսպես, արևմտյան Աֆրիկայում, ակասասոսի վկայությամբ, երբ Աշանտիի թագավորի 3000 կանայք անցնում էին փողոցով, բոլորը դեմքերը շրջում էին կամ փռնում իրենց ճանապարհը, որպեսզի չտեսնեն նրանց: Նույնպիսի սովորույթ է արձանագրված "Հազար ու մի գիշերով" շարքի պատմվածքներից մեկում. քաղաքի փողոցներով արքայադասորների անցնելու պահին բոլոր քաղաքացիները ձեռքի էին իջնում և գլուխները հպում գետնին, նրանց չտեսնելու համար (Friedrich 1930: 159):

⁶² Dardano 2007: 8f.

[ku-e-da-ni ud-da-ni-y)a: Սակայն կցաբեկորը թույլ տվեց վերականգնել (tu-u-wa-za ú-wa-an-tu-y)a: Սակայն այստեղ էլ ծագում է մի նոր խնդիր, այն է՝ A տարբերակում երկրորդ բառի նախավերջին նշանի (tu) դիմաց B տարբերակում առկա է ու նշանը: uwa⁶⁰na բառը au(š)- „տեսնել“ բայի անորոշ եղանակի նորմալ ձևն է: Եթե A տարբերակում tu նշանը գրչի վրիպումը չէ, ապա դժվար է բացատրել դրա առկայությունը: Ենայն առաջարկում էր uwa⁶¹tu-ն դիտել որպես u- հիմքով բառաձևի տրական հոլովաձև, ինչը մի քիչ տարօրինակ է⁶²:

73: antuhsaš-ի դիմաց, B տարբերակումում առկա է LÜ⁶³em:

75: A և B տարբերակներում փոքր տարբերություն կա. A-ում՝ ^{URU}Ha-at-tu-ši-y[a]-ma Ū-UL [a-a-ra] „Բոկ Նաթթուսասում [ընդունված] չէ“, B-ում՝ ^{URU}Ha-at-tu-ši-ya-at Ū-UL a-[a-ra] „Նաթթուսասում այդ ընդունված չէ“:

76: A տարբերակի տողասկզբում ka- „այդ“ դերանվան եզրացառ.հոլովաձևի (kez „այդտեղից, այդ պատճառով“) վերականգնումը ըստ Ռ.Ալդոդանի կողմից հրատարակված B տարբերակի (Յ.Ֆրիդրիխս առաջարկում էր man „երե“):

77: Ազգի երկրանունը տարբեր տեքստերում գրության տարբերակներ ունի: Յ. Ֆրիդրիխը առաջարկում էր az նշանից հետո առկա ուղղահայաց սեպը (diš) վերընթերցել zi: KUB XIV 6,9-ի տողասկզբում, կորսված մասից հետո, պահպանվել է ինչ-որ նշանի աջ մասը՝ երկու հորիզոնական սեպեր, որոնք հասվում են մեկ ուղղահայացով: Դա համապատասխանում է Ազգի գրության վերջին նշանին, որը պիտի գրված լիներ az կամ za նշաններից մեկով (եզրացառ.հոլ.): Սակայն վերոհիշյալ նշաններից ոչ մեկը այդպիսի ավարտ չունի: Հնարավոր է ենթադրել, որ տուժած նշանը ma-ի մասն է, և այդ դեպքում առաջարկելի է [^{URU}Az-ya-za-ma] վերականգնումը:

78: karu-ն բառացի նշանակում է „առաջ, նախկինում“:

80: ANA „Mariya-kán DUMU.MUNUS-KA“ „Մարիյայի մոտ եղած դստերդ“:

81: ŠEŠ „եղբայր“ բառի փոխարեն B տարբերակում առկա է LÜ „մարդ“ բառը:

84: Տողավերջում Յ. Ֆրիդրիխը առաջարկում էր (-kán), որը B տարբերակում չկա: պետք է վերականգնել A-NA ZAG⁶⁴, ինչպես B տարբերակում է:

84-86: Հայաստյում գտնվող խեթական բնակչության խնդիրը պարզ չէ: Ինչու պետք է խեթական բնակչությունը ապաստան գտներ ոչ բարեկամական հարաբերություններ ունեցող երկրում: Թերևս, իրավացի են այն ուսումնասիրողները, ովքեր Նաթթից Հայաստ փախած բնակչությանը համարում են նախկինում Հայաստանից խեթական տարածք բերված հայաստացիներ⁶⁵: Միևնույն բնույթի տեղեկություն է պահպանել Սուպլիլուլիումասի գործունեությունը նկարագրող մի տեքստ, որտեղ խոսվում է Իսուվայում և Հայաստյում ապաստան գտած խեթական բնակչության մասին⁶⁶:

ԽՈՒԿԿԱՆԱՅԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՀԱՎԱՆԱԿԱՆ ԿՑԱԲԵԿՈՐՆԵՐԸ

Երկու պայմանագրերի հայտնի դառնալուց ի վեր խեթական տեքստերի նոր Հարքերի հրատարակիչները նշել են մի շարք փոքր բեկորներ, որոնք կարող էին այս

⁶⁰ Neu 1999: 66ff.

⁶¹ Օրինակ, Karamanov 1948: 34: Այդ մասին հանգամանորեն տես Գլուխ 3:

⁶² Տես Գլուխ 2. ~իպված 25“:

պայմանագրերի մասերը կազմել: Դրանց ստույգ տեղը դժվար է որոշել այն պատճառով, որ հնարավոր չէ այդ բեկորները ուղղակիորեն կցել տեքստի որևէ հատվածին: Սա հատկապես բարդ է մայր տեքստի այն հատվածների պարագայում, երբ մասնագետները ստիպված են կողմնորոշվել այս բեկորների վրա պահպանված առանձին արտահայտությունների, հնագրական և կավի գույնի ու որակի չափանիշներով:

Ստորև կներկայացնենք այն բոլոր բեկորները, որոնց պատկանելությունը քննարկվող պայմանագրերին ենթադրվում է սակայն առ այսօր մնում է անկախ:

KBo L 120 (= 613/u)

Շատ հրատարակչի⁶⁶, կարող է տեղադրվել KBo V 3-ի ԴԿ II-ի 70-րդ տողից սկսած: Այն իրենից ներկայացնում է աղյուսակի միջնամասի 8 տողից բաղկացած մի բեկոր, որի առաջին երեք տողերից պահպանվել է շուրջ 6, իսկ վերջին մասում՝ երկու-երեք սեպանշան: Երրորդ տողից հետո առկա է տողանջատիչ, ինչը վկայում է այն մասին, որ այս բեկորը երկու տարբեր թեմաների սահմանային գոտում է գտնվում: Բնականաբար, կապակցված թարգմանությունը հնարավոր չէ: Չնայած խիստ պակասավոր բնույթին, այս բեկորը, ամենայն հավանականությամբ, կարող է պատկանել Խուկկանայի պայմանագրին:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՈՍԴԱՐՉՈՒՄ

- 1') [.....]x ka-a-ša li-i(n).....
 2') [.....]x-ri ku-it še-ek-k[u-e-ni
 3') [.....]še-ek-kán-zi nu-ut-x[.....

- 4') [.....]x ŠA ʾUTU⁶⁷ x[.....
 5') [...
u)t? LÚ^{mes} TAP-Pf-x[.....
 6') [.....n]u-ud-du-za gi-[im-zu
 7') [.....-e]š?-du pa-ah-š[?
 8') [.....]x-ya-m[u
 9') [.....]x[.....

ՍՄԱՆՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1': Պահպանված առաջին տողում ka-a-ša li-i(n)] բառերը („Տես/ահա, պայմանագիրը/երդումը“) իրոր հիշեցնում է պայմանագրին հատուկ շարադրանքի ոճը:

2'-3': šakk- „գիտենալ, իմանալ“ բայի վերջավորությունը բացակայում է սակայն թերի պահպանված առաջին նշանը ավելի նման է ku-ի, քան te-ի, ինչը թույլ է տալիս

⁶⁶ KBo L (Miller 2006): IX.

վերականգնելու *še-ek-k[u-e-ni]* ձևը (տարբերակը՝ *šekkuwaweni*, ներկա ժամանակի հոգնակի I դեմք):

5: Այստեղ առկա է աքքադերեն *taṣṣā* բառը (–ընկեր, ուղեկից⁶⁵):

7: *paḥši-* բայաձևը շատ է հիշեցնում խուկկանայի պայմանագրում հաճախ կրկնվող ենթատեքստերը:

KUB XL 41 (Bo 7795 Bo 866+1877/u)

Ըստ KUB XL-ի հրատարակիչ Ն.Քլենգելի, այս բեկորը պետք է կազմեր խուկկանայի պայմանագրի մասը, քանի որ շատ նման է ԴԿ I 37ff.-ին⁶⁶: Հետագայում O.Կարրուբան առաջարկեց այն միացնել KUB XXVI 39-ին⁶⁷։ Վերջինս, ըստ նրա, Մուրսիլիս II-ի և Հայասայի կառավարիչ Աննիյայի միջև կնքված պայմանագիրն է։ Սակայն ավելի ուշ այս առաջարկը մերժվեց, քանի որ KUB XL 41-ի սեպանշանները տարբերվում են KUB XXVI 39-ից (վերջինիս սեպանշանները բնորոշ են մ.թ.ա. XIV դարի գրչությանը) և այն հասակ մ.թ.ա. XIII դարի տեքստ է⁶⁸։ Ներկայումս ավելի հավանական է թվում KUB XL 41-ին Bo 1877+ բեկորի (KUB XXVIII 90 = CTH 647.7) կցման հետաւորությունը⁶⁹։

ԳՆԱԿԱՆ ՏԱՌԱՂԱՐՉՈՒՄ

1') [.....]-ma-x[.....]

2') [.....]-tu KUR ^{URU}[.....]

3') ⁴UTU⁵ pa-a[h-ha-aš-ti//šī ... ⁴UTU⁵ -ma]

4') tu-uk-ma-ká[n pa-ah-ha-aš-hi .?]

5') nu ka-a-aš-ma [ku-e-da-ni ud-da-ni-i LI-IM DINGIR^{ME5}]

6') tu-li-ya [hal-zi-u-en]

7') ⁴UTU ŠA-ME-E [⁴UTU ^{URU}A-ri-in-na ...

8') ¹⁰Še-e-ri [⁴Hur-ri.....]

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այս բեկորը մասն է պայմանագրերի աստվածային վկաների ցանկի։ 3'-6'-րդ տողերը համեմատելի են խուկկանայի պայմանագրի 37-40-րդ տողերի հետ, իսկ 7'-8'-ը ցանկի սկիզբն է։ Սակայն այն ոչ մի կերպ համատեղելի չէ խուկկանայի պայմանագրի համապատասխան մասի հետ։

Եթե ենթադրենք, որ 4'-6'-րդ տողերը նույնիսկ համընկնում են խուկկանայի I 38-40-ի հետ (չհաշված որոշ անհամապատասխանություններ), ապա 1'-3'-րդ տողերը ուղղակի չեն համատեղվում։ Օր., 2'-ում վկայված KUR URU[.....]:

⁶⁵ KUB XL (Klengel): V.

⁶⁶ Carruba 1988: 70.

⁶⁷ Kopak 2005.1: 32, Anm.578.

⁶⁸ Idem.

⁶⁹ Idem.

Եթե այս բեկորը պատկանել է պայմանագրին, ապա առնվազն ոչ դրա A տարբերակին (B տարբերակի համապատասխան մասը չի պահպանվել):

Այս բեկորի հրատարակությունից հետո առաջարկվեց դրա պատկանելությունը Մուրսիլիս II-ի և Միրա-Կուվալիյայի արքա Կուպանտա-Կուրունտայի միջև կնքված պայմանագրին⁷¹:

KBo XIX 42 (= 1878/u)

Հ.Օտտենի կարծիքով, այս բեկորը նման է պայմանագրի A տարբերակի Հ⁴ III 23'-ին (և B տարբերակի համապատասխան մասին [KBo XIX 44b, 14'])⁷²: Հ.Օտտենի առաջարկի հիմքում ընկած է *garata* բառի առկայությունը („ներքին մաս: ներքին օրգաններ: հոգի: բնություն: բնույթ: արգանդ“ = շումերագիր ŠA)⁷³: Այս բառը սովորաբար ավելի ուշ շրջանի տեքստերում (մ.թ.ա. XIII դար) կիրառվում է շումերագիր գրությամբ:

Պահպանված բեկորը կարող էր ներկայացնել, ըստ հրատարակչի, աղյուսակի հակառակ կողմը:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱԴԱՐՉՈՒՄ

Հ⁴?

1') [.....]-ru A-NA? [.....]

2') [.....] tu-el ga-ra-ta [.....]

3') [... wa-a]l-hu-wa-an-zi na-a-i [.....]

4') [.....]x an-tu-uh-ša-an [.....]

5') [..... ha-a]t-ra-a-i [?]

6') [..... is-ta-m]a-aš-tén nu-mu-uš-ša-an a-pé-e-d[a-ni]

7') [.....]x-aš-ma-za EGIR-an pa-ah-ša-nu-wa-a[n(-).....]

8') [.....]-KA pa-ah-ha-aš-nu-an har-ak [.....]

9') [... a-pé-e-da-ni la]m-ni hu-u-da-ak a-ar-hu-u[t]

10') [.....]x-ti

11') [..... pa?-r]a?-a le-e ku-wa-at-qa [.....]

12') [.....]le-e ku-it-ki e-ep-ti [?.]

13') [..... iš-t]a-ma-aš-ki-ti nu-mu-uš-ša-an [.....]

14') [..... ki-i]t-ta-ru

15') [..... a-p)é-el A-BU-ŠU ŠEŠ^{MS}-ŠU [.....]

⁷¹ Այս բեկորի տեղը պայմանագրի տեքստում տես Beckman 1996: 173:

⁷² KBo XIX (Otten): V.

⁷³ Այս բառի վկայությունների և ծագման համար տես Puhvel 1997: 75ff:

16') [.....DUM]U⁹⁴⁸⁵-ŠU pa-an-kur ha-aš-ša [ha-an-za-aš-ša]

17') [.....]x še-er ku-it-k[i].....

18') [.....]x ki [...] x[.....]

19') [.....]x [.....]

Սա միանշանակ ոչ-պարիտետային պայմանագրի մաս պետք է լինի և իբրք շատ է հիշեցնում Խուկկանայի պայմանագրի տարբեր հատվածներ: Տարաբաժանումը վեց թեմատիկ պարագրաֆների արդեն իսկ վկայում է այդ մասին: Մակայն ՀՕտտենի առաջարկը հանդիպում է լուրջ բարդության, այն է՝ քննարկվող բեկորի վրա եղած տեքստի տարաբաժանումը վեց թեմատիկ պարագրաֆների, այն դեպքում երբ Խուկկանայի պայմանագրի համապատասխան մասում նման տարաբաժանում չկա:

Այնուամենայնիվ, երկու տեքստերի միջև նմանությունները շատ են, ընդ որում որևէ այլ պայմանագրի հետ այդքան նմանություններ վկայված չեն:

KBo XIX 56 (791/v)

Հնարավոր պատկանելությունը Խուկկանայի պայմանագրին ըստ հրատարակիչ ՀՕտտենի: Ըստ երա, այս բեկորը նման է պայմանագրի § 8-ին²⁴:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱՐԱՐՇՈՒՄ

1') [.....⁴Kar-z]i-i-š [.....]

2') [.....]x ^{U95}Ka-ra-a[h-na]

3') [.....⁴LAMMA ^{KU5}kur-ša-aš]

4') [.....]x[u]n x[.....]

5') [.....]xx[.....]

6') [.....]x[.....]

Անկասկած, այս բեկորը պայմանագրերին կցված աստվածային վկաների ցանկ է ներկայացնում:

Բեկորի վրա պահպանված նշանների խիստ փոքր քանակը թույլ չի տալիս հստակ պատկերացում կազմելու դրա պատկանելության հարցում: Երկրորդ տողում առկա քաղաքի անվան սկիզբը հուշում է, որ, հնարավոր է, այստեղ կարելի է վերականգնել ^{U95}Ka-ra-a[h-na ...]: Պայմանագրի ԴԿ 1-ում առկա է Կարախնա քաղաքի պահապան աստվածությունը, որին հետևում է „Դաշտերի պահապան“ աստվածությունը, այնուհետև՝ „Որսորդական պալուսակի պահապան աստվածությունը“ (⁴LAMMA ^{U95}Ga-ra-a[h-na] ⁴LAMMA [LIL] ⁴LAMMA ^{KU5}kur-ša-aš): Մակայն Z-րդ տողում Կարախնա քաղաքի դետերմինատիվին նախորդող վնասված սեպանշանը և հաջորդ տողում KUS դետերմինատիվին նախորդող սեպանշանը տարբեր են, ինչը կարող է վկայել, որ, ի

²⁴ KBo XIX: V.

տարբերություն խուկկանայի պայմանագրի 49-րդ տողի, այստեղ վկայված պետք է լիներ “Պահապան աստվածությունից” տարբեր դիցանուն: Բացի այդ, Կարախնայի աստվածությունը Պայմանագրում հաջորդում է ընդամենը մեկ աստվածություն (*LAMMA [LÍL]*), որը գրված է երեք սեպանշաններով, այնինչ KBo XIX 56-ում 2⁻-րդ տողի վերնում և հաջորդ տողի սկզբում ենթադրելի է ավելի մեծ տարածք: Սակայն նույնիսկ այդ դեպքում KBo XIX 56-ը պարտադիր չէ առնչել խուկկանայի պայմանագրին, քանի որ պայմանագրերին վկա աստվածների ցանկը սովորաբար հանդես է գալիս որոշակի, կանոնավորված հաջորդականությամբ և, հնարավոր է, սա մեկ այլ պայմանագրի մասը կարող էր կազմել:

KBo XIX 57 (259/w)

Հ.Օտտենի կարծիքով, այս բեկորը հիշեցնում է պայմանագրի § 3ff.-ը⁷⁵:

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱԴԱՐՇՈՒՄ

1') [.....

2') [.....]x-ki-ma [.....

3') [.....]x ŠU^{MS}-uš a-ra-[ah-za-an-da har-ši

4') [.....]U-U]L har-ši nu-mu ma/ku-[.....

5') [.....]x ŠA.PAL NI-IS [DINGIR^{LM}

6') [te-eh-hu-un]

Այս բեկորի վրա առկա են պայմանագրերում բազմիցս վկայված մի շարք տրաֆարետային արտահայտություններ, որոնց օգնությամբ կարելի է առաջարկել որոշ վերականգնումներ:

3': Վերականգնումը ըստ պայմանագրի 23-րդ տողի: խուկկանայի պայմանագրի համապատասխան տողում առկա է մի փոքր այլ տարբերակ (*ŠU^{MS}-uš-za a-ra-ah-za-an-da har-ši*): KBo XIX 57-ի տարբերությունը այն է, որ այս տողից առաջ առկա է պարագրաֆների անջատիչ, որը խուկկանայի պայմանագրում դրված է սրան նախորդող տողից առաջ:

5'-6': Վերականգնումը ըստ Պայմանագրի 38-39-րդ տողերում առկա տրաֆարետային արտահայտության, որը խուկկանայի պայմանագրում այսպիսին է՝ *ke-e ud-da-a-ar ŠA-PAL NI-IS DINGIR^{LM}*: Մեր բեկորի վրա, սակայն, *ŠA-PAL* բառին նախորդող թերի պահպանված նշանը *saddar-* (գրվում է նաև խուլ բաղաձայնով՝ *uttar*) բառի վերջին սեպանշանը չէ: Դատելով պահպանված սեպերից, սա միևնույն բառի շումերագիրն է՝ *INIM* (տեքստերում գրվում է նաև *INIM-tar*):

Հաշվի առնելով բեկորի վերաբերյալ վերոհիշյալը, կարելի է արձանագրել, որ եթե

⁷⁵ KBo XIX: V.

սա իրոք կապված է Խուկկանայի պայմանագրի հետ, ապա, այնուամենայնիվ, տեքստի կցաբեկորը չէ: Հնարավոր է, մենք գործ ունենք պայմանագրի ինչ-որ տարբերակի հետ: Համենայնդեպս, այդ ենթադրելի տարբերակը Պայմանագրի B տարբերակը չէ, քանի որ KBo XIX 57-ի սեպանշանները գրված են մ.թ.ա. XIII դարին հաստով գրությամբ, իսկ B-ն հնագրական հիմքի վրա թվագրվում է մ.թ.ա. XIV դարով (տես սույն աշխատության Ներածությունը):

ԹՈՒՂԽԱԼԻՑԱՍ III – ՄԱՐԻՅԱ + “ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ” ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Պայմանագրի հրատարակումից հետո (1930թ) մասնագետները չեն անդրադարձել բնագրի վերականգնմանը, որի պատճառը կցաբեկորների բացակայությունն է։ Քանի որ տրաֆարետային արտահայտությունները և բառակապակցությունները տեքստից տեքստ հաճախակի տարբերվում են, այդ իսկ պատճառով նպատակահարմար չէ վնասված հատվածներում առաջարկելու որևէ վերականգնում, չնայած ենթատեքստից հնարավոր է ենթադրել, թե խոսքը ինչի մասին է։

Տեքստում չի պահպանվել դրա կնքմանը վկա աստվածների ցուցակը, եթե, իհարկե, այդպիսին եղել է։ Այս վաղ փուլի տեքստերում դրանք կամ բացակայում են⁷⁶ կամ դրվում են պայմանագրերի սկզբնական մասում⁷⁷։ Այդպես է, օրինակ, կասկական տարբեր քաղաքների հետ Առևտրականության I-ի կնքած պայմանագիրը⁷⁸, որտեղ այդ ցուցակը հայտնվում է տեքստի միջևամասից առաջ։ Միայն հետագայում, Մուրսիլիս II-ից է ձևավորվում պայմանագրերի ստանդարտ կառուցվածքը։

Տեքստ (A+B)

1'-16'	-	KBo V 12
17'-19'	-	KBo V 12 + KBo V 3
20'-59'	-	KBo V 3

Պարագրաֆների բաժանումը

§ x-1'	-	-----
§ 1' -	1'-3'.	
§ 2' -	4'-7'.	
§ 3' -	8'-11'.	
§ 4' -	12'-15'.	
§ 5' -	16'-25'.	
§ 6' -	26'-33'.	
§ 7' -	34'-40'.	
§ 8' -	41'-44'.	
§ 9' -	45'-46'.	
§ 10' -	47'-49'.	
§ 11' -	50'-59'.	

⁷⁶ Օրինակ, խեթական արքա Ֆիդաստաս II-ի և Կիցցուվատոնայի արքա Պիլլիայի, խեթական ասանուն արքայի (հնարավոր է, խուցցիյաս II-ի [ըստ Հ.Բլենզելի՝ Klengel 1999: 98]) և Կիցցուվատոնայի արքա Պադդատիլիի միջև կնքված պայմանագրերում (KUB XXXVI 108 = CTH 25, հրատ.,⁷⁷ Otten 1951; KUB XXXIV 1 + KBo XXVIII 105a+105b = CTH 26, հրատ.,⁷⁸ Meyer 1953: 108ff.; Beckman 1996: 11f.):

⁷⁷ Տե՛ս “Մուսպիլուլիումաս – խուկկանա” պայմանագիրը։

⁷⁸ CTH 137.1 (հրատ.,⁷⁸ Von Schuler 1965: 134ff.).

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒՄ

§ 1'

1') [.....-z]i [.....]

2') [.....]ŠEŠ^{MS}.YA NIN^{MS}.YA a-ša-an-zi x[.....]

3') [.....] pi-ih-hi

§ 2'

4') [nu KUR^{URU}Ha-ya-š]a-ma-mu KUR-e nu-uš-ma-aš-za ka-a-ša5') [⁴UTU^Š]i-in-ga-nu-nu-un nu-mu ma-a-an aš-šu-li6') [pa-ah-ha-aš-te-ni n]u-mu-uš-ša-an SAG.DU^{MS}.KU-NU A-NA SAG.DU-YA

7') [kat-ta-an ar-h]a ki-id-du-ma-ti

§ 3'

8') [ma-a-an-ma ⁴UTU^Š] I-NA EGIR UD^{MS} aš-šu-li Ū-UL9') [pa-ah-ha-aš-te-ni] DUMU^{MS}.YA DUMU.DUMU^{MS}.YA ha-aš-šu-uš

10') [ha-an-za-aš-šu-uš Ū-UL pa-ah-h]a-aš-te-ni

11') [KUR^{URU}Ha-at-t]i Ū-UL pa-ah-ha-aš-te-ni

§ 4'

12') [ma-a-an-ma ⁴UTU^Š (ku-wa-pi-ik-ki) i]m-ma ku-wa-pi-ik-ki

13') [.....] nu-mu me-na-ah-ha-an-da

14') [.....i-da]-a-lu ták-ke-eš-te-ni

15') [.....i-da-a-lu] ták-ke-eš-te-ni

§ 5'

16') [nu-mu/⁴UTU^Š me-na-a]h-ha-an-da i-da-a-lu

17') š[a-an-h]a-an-zi

18') š[a-..... ku-iš im-ma ku-iš an-tu]-wa-ah-h[a]-aš

19') ma-a-n[a-aš ma-a-na-aš] ¹⁰ŠU.GÁL HAL-{ZI LU}GAL

20') ŠEŠ LU[GAL ma-a-na-aš] ma-a-na-aš

21') ÉRIN^{MS} [ANŠU.KUR.RA^{MS} ma-a-na-a]š ÍR GÊME^{PLUM}22') ku-e-[eš-qa ma-a-na-ašku-iš-]ki ma-a-na-as ÉRIN^{MS}

23') ku-iš-[ki ma-a-na-aš ku-iš-k]i ma-a-na-at KUR-e

24') ku-it-k[i ma-a-na-aš] ma-a-na-aš ku-iš

25') im-m[a ku-iš] an-tu-wa-ah-ha-aš

ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1'

1')

2') [.....] իմ եղբայրներն (ու) քույրերը կլինեն: ...[.....

3') [.....] ես կտամ:

§ 2'

4') [Իսկ Հայաստան իմ երկիրն է, և ձեզ, ահա,

5') [Արևս, երդվեցրի: Եթե ինձ բարեկամաբար

6') [պաշտպանեք], և ձեր զլուխներն իմ գլխին

7') [դ]րեք:

§ 3'

8') [Իսկ եթե Արևիս (ոդտեղ) էլ ո]ր լինի

9') [չպաշտպանեք], իմ որդիներին, թոռներին (և) հետագա

10') [սերունդներին չպաշտպանեք,

11') [Խաթթի երկի]րը չպաշտպանեք:

§ 4'

12') [Իսկ եթե Արևիս (ոդտեղ) էլ ո]ր լինի

13') [.....] իմ դեմ

14') [..... չ]արության համար միավորվեք:

15') [.....չար] ության համար միավորվեք:

§ 5'

16') [Եթե իմ/Արևիս դ]եմ չարություն

17') ձ[բազ]րեք,

18') [.....ու] էլ որ նա լի]նի,

19') [..... թե] հրամանատար (կամ) բեր[դա]պահ

20') արքայի եղբ[այր թե], թե

21') հետևակային, [թե կառավար], ստրուկ թե ստրկուհի,

22') [..... թե], գինվոր

23') [..... թե], լինի դա երկիր

24') [թե], ով էլ

25') որ [նա] լինի:

§ 6'

- 26') šu-ma-a-[aš-ma ma-a-an ha-at-ra-a-mi nu-mu I]Š-TU ÉRIN^{MES} ANŠU.KUR.RA^{HA}
 27') hu-u-da-a-ak Ū-UL e-er-te-ni nu-za-an pa-ra-a] im-ma ša-me-nu-ut-te-ni
 28') ma-a[h-h]a-an-ma-w[a EG]IR-an-da pa-a-i-u-wa-ni
 29') na-aš-ma-wa pa-a-i-wa-a-n[i(?)]x šu-me-eš
 30') [LÚ]^{MES}URU^{HA}Ha-ya-ša LÚ^{URU}KÚ.BABBAR-ti [pa-ra-a hu]-u-ít-ti-ya-az-zi
 31') nu am-mu-uk a-wa-an ar-ha ti-ya-at-te-ni [nu] a-pé-[e-da]-ni EGIR-an
 32') ti-ya-at-te-ni nu ku-iš a-pa-a-at ut-tar i-ya-az-zi na-an-kán ke-e[[-aš]]
 33') [NI-IŠ] DINGIR^{MES} QA-DU DAM^{MES}.KU-NU DUMU^{MES}.KU-NU É^{MES}.KU-NU KUR-
 KU-NU KUR.KU-NU har-ni-in-kán-du

§ 7'

- 34') nu-[uš-m]a-aš-ma ku-it im-ma ku-it ha-at-ra-a-mi šu-me-e-ša-mu
 35') ma-a-an Ū-UL iš-ta-ma-aš-kat-te-ni na-aš-ma-aš-ma-aš A-NA ÉRIN^{MES}
 ANŠU.KUR.RA^{HA}
 36') ku-wa-pí ha-at-ra-a-mi nu-mu-uš-ša-an ma-a-an hu-u-da-a-ak
 37') Ū-UL e-er-te-ni na-aš-ma-mu ta-ma-iš-ma ku-iš-ki LÚ^{URU}KUR
 38') za-ah-hi-ya ú-iz-zi šu-ma-a-aš-ša ha-at-ra-a-mi nu-[mu-uš]-ša-an
 39') ma-a[an w]a-ar-ri lam-mar Ū-UL e-er-te-ni nu-za-an p[a-ra-a]
 40') im-[ma] ša-mi-nu-ut-[te]-ni

§ 8'

- 41') nu-mu m[a-a]-an I-NA EGIR.UD.KAM šu-me-eš LÚ^M[^{ES} UR]^{UR}Ha-ya-ša aš-š[u-l]i
 42') pa-ah-ha-aš-[t]e-ni am-mu-ga šu-me-eš LÚ^{MES}URU^{HA}Ha-ya-ša "Ma-ri-ya-an
 43') LÚ^{MES}ga-e-ni-eš ŠA KUR^{URU}Ha-ya-ša aš-š[u-li] pa-ah-ha-aš-hi
 44') KUR^{URU}Ha-ya-ša-ya aš-š[u-li] pa-ah-ha-aš-hi

§ 9'

- 45') nu ma-a-an šu-me-eš SIGs-in iš-ša-at-te-ni nu ⁴UTU^{SL}in
 46') KUR^{URU}Ha-at-ti-ya aš-š[u-li] pa-ah-ha-aš-te-ni ⁴UTU^{SL}ya-aš-ma-aš SIGs-in iš-ša-ah-h[i]

§ 10'

- 47') ma-a-an šu-me-eš-ma ku-wa-at-qa i-da-a-lu i-ya-at-te-ni
 48') nu-uš-ma-aš ⁴UTU^{SL}ya i-da-la-u-wa-ah-mi nu-za ⁴UTU^{SL}a-pé-e-ez
 49') li-in-ki-ya-az A-NA PA-NI DINGIR^{MES} par-ku-iš e-eš-li-it

§ 11'

- 50') nu-uš-ma-aš ka-a-ša ke-e k[u-e u]d-da-a-ar ŠA-PAL NI-IŠ DINGIR^{LM}

§ 6'

- 26') [Իսկ եթե ես] ձեզ գրեմ և ինձ մոտ] հետևակով (և) մարտակառքերով
 27') [տեղնուտեղը չգաք և նրան] նույնիսկ թաքցնեք (ասելով):
 28') «Իսկ երբ [.....հե]տո գնանք,
 29') կամ գնանք] դուք,
 30') հայասա[ցի]ներդ, Նաթթիի մարդուն նախընտրեք,
 31') և ինձ լրեք, (և) ն[ր]ա մոտ
 32') գնաք: Ով այդ բանն անի, նրան այս
 33') [երդման] աստվածները՝ ձեր կանանց, որդիների, տների (և) երկրի հետ միասին
 թող ոչնչացնեն:
-

§ 7'

- 34') Իսկ (եթե) [ձե]զ ինչ-որ բան գրեմ, (և) դուք ինձ
 35') եթե չլսեք, կամ ձեզ հետևակի (և) մարտակառքերի համար
 36') երբ գրեմ և դուք ինձ մոտ տեղնուտեղը
 37') չգաք, կամ իմ դեմ որևէ թշնամի
 38') մարտի գա, և ձեզ գրեմ ու դուք ինձ
 39') եթե [ե օ]գնության չգաք, և նրան
 40') նույն[իսկ] թաքց[ն]եք:
-

§ 8'

- 41') Եթե ինձ ապագայում դուք՝ հայասա[ցի]ներդ, բարեկամաբար
 42') պաշտպա[ն]եք, ես ձեզ՝ հայասացիներին, Մարիյային
 43') (և) Հայասայի տոհմակիցներին բարեկամաբար կպաշտպանեմ,
 44') և Հայասան էլ բարեկամաբար կպաշտպանեմ:
-

§ 9'

- 45') Եթե դուք (ձեզ) լավ պահեք, Արևիս
 46') և Նաթթին բարեկամաբար պաշտպանեք, Արևս էլ ձեզ լավ կվերաբերվեմ:
-

§ 10'

- 47') Իսկ եթե դուք չար բան անեք,
 48') Արևս էլ ձեզ չարությամբ կվերաբերվեմ, և թող ես, Արևս, այս
 49') պայմանագրից՝ աստվածների առջև (կերված - Ա.Ք.) ազատ կլինեմ:
-

§ 11'

- 50') Ձեզ համար, ահա, այս խոսքերը երդման տակ

- 51') te-eh-hu-un na-at ma-a-an [šu-me-eš LÚ^{MES} URU^H]a-ya-ša "Ma-ri-ya-aš-ša
 52') Ū-UL pa-ah-ha-aš-te-ni nu-uš-ma-[aš ke-e] NI-İŠ DINGIR^{LIM} šu-me-en-za-an
 53') SAG.DU^{MES}.KU-NU DAM^{MES}.KU-NU DUMU^{MES}.K[U-NU ŠEŠ^{MES}]-KU-NU NIN^{MES}.KU-
 NU
 54') MĀŠ^{HEA}.KU-NU É^{MES}.KU-NU A.ŠĀ^{HEA}.KU-NU U[RU.DIDL^{HEA}.KU-N]U
 GĪSAR.GEŠTIN.KU-NU
 55') KISLAH^{HEA}.KU-NU GUD^{HEA}.KU-NU UDU^{HEA}.KU-NU [QA-DU MIM-MU-KU-NU-ya]
 56') kat-ta-an ar-ha <har-ni-in-kán-du> da-an-ku-wa-ya-az-ma-aš-k[án ták-n]a-az
 57') še-er ar-ha ni-ni-in-kán-du nu-uš-ša-an a[m-mu-uk]
 58') A-NA LÚ^{MES} KUR^{URU} Ha-ya-ša "Ma-ri-ya <KUR>^{URU} Ha-ya-ša-y[a]
 59') i-da-a-lu Ū-UL tag-ga-aš-[hi]
-

- 51') ևս դրեցի: Եթև (դուք՝ հ)այասացի[ներ] և Մարիյա, դրանք
 52') չպաշտպանեք, ձեզ [այս] երդման աստվածները ձեր
 53') անձերը, ձեր կանանց, որդիս[ների, եղբայր]ների, քույրերի,
 54') ընտանիքների, տների, դաշտերի, ք[աղաքներ]ի, խաղողի այգիների,
 55') կալատեղերի, կովերի, ոչխարների [և գույքի հետ միասին]
 56') թող <ոչնչացնեն>, խափար [անդրաշխարհից
 57') թող ձեզ բարձրացնեն: Ե[ս] ձեզ՝
 58') հայասացի<ների>, Մարիյային և Հայասային
 59') չեմ վնաս[ի]:

Վերջ

ՄԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տեքստը զգալիորեն տուժած է պահպանված մասի 1'-3'-րդ տողերում, այնուհետև՝ 4'-28'-ում առկա մասնակի վնասվածքները վերականգնելի են այլ տեքստերի համադրմամբ: Վերականգնումների գերակշիռ մասը պատկանում է Յ.Ֆրիդրիխին:

Տեքստի մի շարք հատվածներում առկա են բառաձևերի սխալ գրություններ, բացթողումներ և իմաստային անհամապատասխանություններ (օրինակ, 32'-33', 56'):

4': Վնասված մասում Հայաստյի վերականգնումը ըստ ենթատեքստի:

4'-5': Այստեղ առկա է այլ տեքստերում վկայված արտահայտություն և վնասված մասում ⁴UTU⁵-ից բացի, ուրիշ ոչինչ սպասելի չէ. տես, օր., ու-սձ-ռա-ձձ-[za k]a-a-ša ⁴UTU⁵ li-in-ga-nu-nu-ut (KUB XXVI 29+KUB XXXI 55 Vs.7f. [Ստեռնվանդաս I]):

7': Նախորդ տողում սկսված նախադասությունը տրաֆարետ է: ki- „դնել“ բայի հետ կիրառվող նախդիրներից միայն kattān arha-ն է սպասելի, քանի որ վնասված մասից հետո պահպանվել է ha նշանի վերջը: Իմաստն այն է, որ հայասացիները խեղճական արքայի հետ պետք է միասնական լինեն:

8'-11': Սա տրաֆարետ է, սակայն տեքստերում կարող է արտահայտվել ընդարձակ և համառոտ տարբերակներով:

9'-10': Վերականգնումը Յ. Ֆրիդրիխինն է:

12': Վերականգնումը Յ. Ֆրիդրիխինն է:

16'-25': Այստեղ թվարկվում են այն անձինք, ովքեր ապագայում կարող են դրժել երգումը: Հարկ է նշել, որ տեքստերում նմանատիպ ցուցակները հաճախ տարբերվում են, ինչը թույլ չի տալիս որևէ վերականգնում առաջարկելու: Թերևս, հաջորդ երեք անձանց սոցիալական բարձր կարգավիճակը հուշում է, որ ցուցակը պիտի սկսվեր LUGAL „արքա“ բառով (տես 19'-րդ տողի վնասվածքը):

19'-27': Վերականգնումները Յ. Ֆրիդրիխինն են:

19': ¹⁰SU.GAL “հրամանատար” և HAL-[ZU LI]GAL “շրջանի կամ ամրոցի տիրակալ” տերմինները, ըստ Յ.Ֆրիդրիխի, վկայված են միայն այս տեքստում⁷⁹: Սակայն հետազայում հայտնաբերվեց մի նոր տեքստ, որտեղ կրկին հիշատակվում է այս տերմինը: Վերջինիս ենթատեքստը այնքան էլ պարզ չէ, որպեսզի հստակ թարգմանություն առաջարկվի: Սրանցից երկրորդի առաջին բաղադրիչը խթերենում աքքադերենից կատարված փոխառություն է (աքքադ. haša- „ամրոց“)⁸⁰: Մենք այն թարգմանել ենք „ամրոցի տիրակալ“, քանի որ խոսքը, ամենայն հավանականությամբ, ամրոցի կայազորի հրամանատարի մասին է, ի տարբերություն առաջին տերմինի, որը նշում է գործող բանակի (հետևակային) զորամասի հրամանատարին⁸¹:

21': [ANSU.KUR.RA⁸²] վերականգնման հարցում Յ.Ֆրիդրիխը վստահ չէ:

32'-33': Այստեղ նախադասության մեջ առկա է իմաստային կազուս (բող երգման աստվածները երան ձեր կանոնց, երեխաների, տների, երկրի հետ միասին ոչնչացնեն): Տվյալ ենթատեքստում սպասելի էր -ŠU „նրա“ դերանվան կիրառությունը

⁷⁹ Friedrich 1930: 162.

⁸⁰ Friedrich 1991: 49.

⁸¹ Խեղճական բանակի հրամանատարական կազմի այս երկու խմբերի մասին տես Beal 1992: 451f.: Ռ.Բիլը այստեղ սխալմամբ Մարիբայի պայմանագիրը առնչում է Թուրկանայի պայմանագրին:

–KUNU „ձեր“ դերանվան փոխարեն, ինչը նկատվել է⁸²: Տեքստի վերջում աստվածային պատմին վերաբերող համանման ենթատեքստում էնկլիտիկ դերանունը ճիշտ է կիրառված (51-57):

48'-49': Այս հատվածի իմաստը հետևյալն է. եթե հայասացիները խախտեն պայմանագիրը, ապա խեթական արքան իրեն ազատ կհամարի նույնպես խախտելու պայմանագիրը և պատժելու նրանց:

56': Այս տողում գրչի կողմից բայը բաց է թողնված: Յ.Ֆրիդրիխն առաջարկում էր վերականգնել *harganu-* բայը „ռչել, ցանցել, ավերել“ (*harganuwandu*)⁸³: Մենք գերադասել ենք, հետևելով Յ.Պոնիվելին⁸⁴, վերականգնել միևնույն բայի պատճառական ձևը (*harnink* „ստիպել վերանայ, անհետանայ, ոչնչանալ“)⁸⁵:

56'-57': “Խավար անդրաշխարհից բարձրացնել” արտահայտությունը պետք է մեկնաբանել այսպես՝ “գերեզմանից հանել”, այն է՝ հանգիստ չթողնել նաև մահվանից հետո:

58': LU „մարդ“ բառի հոգնակիակերտ ցուցիչը բացակայում է:

57'-59': Տեքստի ավարտական տողերում անցումը անեծքի բանաձևից դեպի խեթական արքայի հնարավոր գործողությունը հարթ չէ: Երդումը դրժելու հետևանքով աստվածային պատիժը նշելուց հետո անմիջապես ասվում է, որ խեթական արքան չի պատժի հայասացիներին, Մարիյային և Հայասային: Այստեղ սպասելի էր նմանատիպ ենթատեքստերից հայտնի որևէ արտահայտություն, օրինակ, *խուկկանայի* պայմանագրի մի շարք հատվածներ (ԴԿ I 31-34, 35-38 և այլն):

⁸² Puhvel 1991: 165.

⁸³ Նույն բայաձևն է վերականգնված նաև Reichardt 1998: 25 ռ.3-ում այն պատճառաբանությամբ, որ *harnink*- բայի հետ կիրառվում է միայն *archa* նախդիրը, բայց ոչ *kattan archa*-ն:

⁸⁴ Puhvel 1991: 165.

⁸⁵ Այս երկու բայաձևերի վկայությունները և լեզվական քննությունը տես Puhvel 1991: 161ff.:

ԳԼՈՒԽ 2

ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԻՆ ԱՌՆՉՎՈՂ ՏԵՔՍՏԵՐ

Խաթրիի և Հայաստյի միջև կնքված պայմանագրերի ժամանակաշրջանի պատմական համատեքստի պարզաբանման համար կարևոր նշանակություն ունեն մի շարք խեթական տեքստեր, որոնք կազմվել են մ.թ.ա. XIV-XIII դարերի ընթացքում: Դրանք ընդգրկում են Առնովանդաս I-ի (ինսարավոր է՝ Թուղխալիյաս III-ի), Մուրսիլիս II-ի և Խաթրուսիլիս III-ի կառավարման շրջանները: Ստորև այս գլխում ներկայացվում են այդ տեքստերը ըստ դրանցում արձանագրված իրադարձությունների ժամանակագրական հաջորդականության: Բացառությամբ վերջին տեքստի (KUB XVIII 2), մյուսները ներկայացվում են ամբողջությամբ, ինչը թույլ կտա լրարժեք պատկերացում կազմելու իրադարձությունների մասին⁸⁶: Հաշվի առնելով այդ տեքստի մեծ ծավալը, մենք դրանից միայն առանձին հատվածներ կհղենք այս կամ այն կոնկրետ խնդրի պարզաբանման համար⁸⁷:

Ահա այդ տեքստերի ցանկը.

1) KUB XXIII 72+ (= CTH 146)	-	Առնովանդաս I
2) Maṣar Höyük 96 ⁸⁸	-	Առնովանդաս I
կամ
Թուղխալիյաս III
3) KBo VI 28+ KUB XXVI 48 ⁸⁹ (= CTH 88)	-	Թուղխալիյաս III
4) KUB XIX 11 ԴԿ I ⁹⁰ (= CTH 40 IID = „Դիպված“ 10)	-	Թուղխալիյաս III
5) KUB XIX 11 ԼԿ IV+ ⁹¹ (= CTH 40 IIE = „Դիպված“ 13)	-	Թուղխալիյաս III
6) KBo XIV 14 ⁹² (= CTH 40.V = „Դիպված“ 40)	-	Թուղխալիյաս III
7) KUB XXXIV 23 + KUB XL 10 ⁹³ (= CTH 40.III = „Դիպված 25“)	-	Մուպպիլուլիումաս I
- Մուպպիլուլիումաս II
8) KBo XIV 13 ⁹⁴ (= CTH 40.V = „Դիպված 39“)	-	Մուպպիլուլիումաս II
9) KUB XVIII 2 ⁹⁵ (= CTH 569) - Խաթրուսիլիս III կամ Թուղխալիյաս IV		

⁸⁶ Այն մասնագիտական հարատարակություններում սովորաբար անվանում են “արձանագրություն” („protocol”), հրատարակությունը տես Sayce 1930: 5ff. (թարգմանաբար); Gurney 1948: 32ff. (թարգմանաբար); Hoffner 1976: 60ff. (1684/ս կցարեկորը); Խաչատրյան 1998: 87-93 (հատված.թարգման); Kosyan 2006a: 72ff. (ամբողջական հրատարակություն); Փոսյան 2001: 233-245 (պատմական եռնախորքի համար):

⁸⁷ KUB XXIII 72+-ը առանձին հիմնավոր հետազոտության առարկա կլիքի մեր հետագա ուսումնասիրությունների ընթացքում:

⁸⁸ Alp 1991: 298ff.

⁸⁹ Տեքստի մեզ հետաքրքրող հատվածի՝ Forrer 1926: 35f.; Goetze 1940: 21ff.; Cornelius 1958: 237ff.:

⁹⁰ Մուպպիլուլիումասի գործունեությանը նվիրված՝ Մուրսիլիս II-ի տեքստերից է (= “Դիպված 10” Güterbock 1956: 62f.; Forrer 1926: Nr.35f.):

⁹¹ = “Դիպված 13” (Güterbock 1956: 65f.):

⁹² = “Դիպված 40” (Güterbock 1956: 114):

⁹³ = “Դիպված 25” (Güterbock 1956: 83f.):

⁹⁴ = “Դիպված 39” (Güterbock 1956: 113):

ՆԱԹՁՈՒՄԻՆԻՍ III-Ի ՏԵԹՍՏԸ ՍՈՒՊԳՆՈՒԼՈՒՄԱՍ I-Ի ՄԱՍԻՆ

Այս տեքստը Նաթթուսիլիս III-ի հռչակագիրն է՝ փոքրասիական դիցարանի հնդեվրոպական ծագման առաջատար աստվածություններից Պիրվային նվիրված *խեկուր* անվանումը կրող սրբավայրը⁶⁶, դրան պատկանող բնակչությամբ, հարկերից ազատելու մասին⁶⁷: Պիրվան կարևոր դերակատարում ուներ Փոքր Ասիայում դեռևս կապադովկիական դարաշրջանից (մ.թ.ա. XIX-XVIII դդ.), հանդիսանալով Քանես քաղաքի աստվածություններից մեկը⁶⁸:

KBo VI 28 + KUB XXVI 48-ը մեկ աղյուսակից բաղկացած երկկողմ գրությամբ տեքստ է, որի մի մասը (ԴԿ 25-ից հետո, ԶԿ 1-21, 32-39) լուրջ վնասված տեսքով է պահպանվել: Նույն տեքստի մասը կազմող երկու բեկորների (A և B) տեղը առայժմ հնարավոր չէ պարզել:

Հռչակագիրը սկսվում է պատմական ներածականով (ԴԿ և ԶԿ 11), որտեղ ներկայացվում է արքայի նախորդների օրոք Նաթթիում տիրող ծանր իրավիճակը (քոլոր կողմերից թշնամիների հարձակումները, երկրի մեծ մասի կորուստը և Սուպպիլիուսիումաս I-ի կողմից Նեթական պետության տարածքի վերանվաճումը, նաև իր հոր՝ Մուրսիլիս II-ի գործունեությունը (այս հատվածը խիստ վնասված է)): Տեքստի հաջորդ մասը (ԶԿ 18-ից հետո) արդեն վերաբերում է Նաթթուսիլիսի գործունեությանը և մասնավորապես Պիրվա աստծուն նվիրված *խեկուր* սրբավայրին:

⁶⁶ Հատվածական հրատարակությունը՝ Klinger 1998: 106f.

⁶⁷ Սրբավայրը կոչվում է *hekur* "ծայրափոր սրբավայր: միջնաբերդ" (Puhvel 1991: 287): Տեքստը չի նշում, թե Պիրվային նվիրված կոնկրետ որ սրբավայրի մասին է խոսքը: Պիրվային նվիրված տաճար կար նաև Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում: Մասնավորապես, մի տեքստում (KUB LV 1 ԴԿ II 9 – տեքստի համապատասխան հատվածը տես Քոչյան 2002բ: 233), կազմված մ.թ.ա. XIII դարում, հիշատակվում է Կումմախայում գտնվող "Պիրվա աստծո *խեկուր* տաճարի պալատը" (É.GAL hekur Firwa)(Յ.Պուլմլեյի կարծիքով, այն պետք է թարգմանել որպես "Պիրվայի ծայրափոր պալատ" - Puhvel 1991: 288): Կումմախյան նույնական է հայկական աղբյուրների Կումմախ-Անիին (արտահայտված տեսակետների համար տես Քոչյան 2004ա: 65-66):

⁶⁸ CTH 88 : Տեքստն առ այսօր հրատարակվել է միայն հատվածաբար (Forrer 1926: 35f. (ԴԿ 6-18); Bilabel 1927: 307f. (ԴԿ 6-25, տառադարձում); Goetze 1940: 21-23 (ԴԿ 6-15); Cornelius 1958: 237f. (ԴԿ 6-18); Kichen 1962: 51 (ԴԿ 6-25, տառադարձում); Heinhold- Krahmer, 1977: 40f. (ԴԿ 6-9, 16-18); Imparati 1977: 39-46 (ԶԿ 18-31, 39-42): Սույն աշխատության մեջ այս տեքստը առաջին անգամ ներկայացվում է ամբողջությամբ:

⁶⁹ Պիրվայի անվան և գործառույթների մասին տես Otten 1952-1953; Haas 1994: 412ff.; տեքստային վկայությունները՝ Van Gessel 1998: 356ff.: Պիրվան փոքրասիական պատկերագրության մեջ հանդես է գալիս որպես հեծյալ աստվածություն, իսկ նրա անունը ստուգաբանվում է խեթ. *Peruna*- "ծայր" բառի հիման վրա: hekur բառը խեթերենում սեմական փոխառություն է (սովելի ճշգրիտ՝ շումերերեն *e.kur* "լեռնային տուն" բառի արքայերեն փոխառությունից)(Puhvel 1991: 289):

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱՂԱՐՁՈՒՄ

ԴԿ

- 1) UM-MA ta-ba-ar-na "Ha-a[t]-tu-ši-li LUGAL.GAL LUGAL KUR ^{URU}Ha-at-ti UR.SAG
 - 2) NA-RA-AM ^{UTU}UTU A-ri-i[n-na] ^UU ^{URU}Ne-ri-ik ^UU ^{IS}ISTAR ^{URU}Ša-mu-ha
 - 3) DUMU "Mur-ši-li LUGAL.GAL LU[GAL KUR ^{URU}H]a-at-ti UR.SAG DUMU.DUMU-ŠU
ŠA "Šu-up-pi-lu-li-u-ma LUGAL.GAL
 - 4) LUGAL KUR ^{URU}Ha-at-ti UR.[SAG ... DU]MU.DUMU-ŠU ŠA "Ha-at-tu-ši-li LUGAL.GAL
ŠA LUGAL ^{URU}Ku-uš-šar
 - 5) ^UU-^Uni-it k[a-né-eš-ša-a]n-da-aš NUMUN-aš
-
- 6) ka-ru-ú KUR.KUR^{MES} ^{URU}Ha-at-ti [IŠ-TU ^{LO}KÜR ar-ha har-ga-nu-wa-an e-eš-ta e-di-iz ku-
i[t-ma?]
 - 7) nu ^{LO}KÜR ^{URU}Ga-aš-ga-aš u-it nu [KUR].KUR^{MES} ^{URU}Ha-at-ti har-ga-nu-ut nu-za ^{URU}Ne-na-
aš-ša-an ZAG-an
 - 8) i-ya-at e-di-iz-ma IŠ-T[^U KU]R ^{URU}ŠAP-LI-TI ^{LO}KÜR ^{URU}Ar-za-u-wa-aš u-it nu a-pa-a-aš-
ša
 - 9) KUR.KUR^{MES} Ha-at-ti har-ga-nu-ut nu-z[a ^{URU}T]u-u-wa-nu-an ^{URU}U-da-an-na ZAG-an i-
ya-at
-
- 10) e-di-iz-ma ^{LO}KÜR ^{URU}A-ra-u-un-n[a-aš u-i]t nu KUR ^{URU}Ga-aš-ši-ya hu-u-ma-an har-ga-
nu-ut
-
- 11) e-di-iz-ma ^{LO}KÜR ^{URU}Az-zi u-i[t nu KUR.KUR^{MES} ^{UG}UGU^U hu-u-ma-an-da h[ar-g]a-nu-ut
 - 12) nu-za ^{URU}Ša-mu-ha-an ZAG-an i-ya-a[t ^{LO}KÜR ^{URU}I-šu-wa-aš-ma u-it [nu ^{UR}U^UTe-ga-ra-
ma har-ga-nu-ut
-
- 13) e-di-iz-ma ^{LO}KÜR ^{URU}Ar-ma-ta-na-aš [u-it] nu a-pa-a-aš-ša KUR.KU[R^{MES}U]^{RU}Ha-at-ti
har-ga-nu-ut
 - 14) nu-za ^{URU}Ki-iz-zu-wa-at-na-an URU-an [ZAG-an i-ya-a]t ^U[^{RU}Ha-at-t]u-ša-aš-ša URU-aš
ar-ha
 - 15) wa-ar-nu-wa-an-za e-eš-ta nu-kán [.....]-ta-aš ^Uhe-eš-ti-ya iš-pár-za-an e-eš-t[a]
-
- 16) [m]a-ah-ha-an-ma-kán A-BA A-BI-YA "Š(u-up-pi-lu-li-u-ma(-aš) LUGAL.GA]L
UR.SAG ša-ra-a iš-pár-za-aš-ta
 - 17) [nu]-za-kán A-NA ^{GR}ŠU.A LUGAL^U^U e-š[a-at na-aš ^{LO}KÜR^{MES}] IŠ-TU KUR.KUR ^{URU}Ha-
at-ti ar-ha

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԴԳ

- 1) Այսպես է ասում Թափարեա Նաթթուսիլիսը, Նաթթիի մեծ արքան, հերոսը,
- 2) Արի[նևա] քաղաքի Արևի աստվածուհու, Ներիկ քաղաքի Ամսլոուսի աստծո և Մամուխա քաղաքի Իշտար աստվածուհու սիրելին,
- 3) մեծ արքա Մուրսիլիսի՝ Նաթթիի ար[քայի], հերոսի որդին, թոռը մեծ արքա Մուսպիլիուլիումասի,
- 4) Նաթթիի արքայի, հեր[ոսի], մեծ արքա Նաթթուսիլիսի՝ Կուսսարի արքայի հետևորդը,
- 5) աստվածների կողմից ճ[անաչ]ված ժառանգը:
- 6) Նախկինում Նաթթի երկրները թշնամիներից նվաճվեցին:
- 7) Կասկական թշնամին նկավ Նաթթի երկրները նվաճեց և իրեն Նենասա քաղաքը սահման
- 8) դարձրեց: Մտորին երկր[ի] կողմից Արցավայի թշնամին եկավ և նա էլ
- 9) Նաթթի երկրները նվաճեց և [S]ուվանուվան ու Ուդան իրեն սահման դարձրեց:

- 10) Հեովից Արավանեսա[յի] թշնամին նկ[ավ] և ողջ Գասսիյա երկիրը նվաճեց:

- 11) Հեովից Ազգիի թշնամին եկավ[վ] և ողջ Վերին [երկր]ները ն[վա]ճեց
- 12) և իրեն Մամուխա քաղաքը սահման դարձրեց: Իսկ Իսուվա [թշնամին] նկավ [և] Թեզաբասա [երկիրը] նվաճեց:

- 13) Հեովից Արմատանայի թշնամին [եկավ] և նա էլ Նաթթի երկրներ[ը] նվաճեց,
- 14) և իրեն Կիցցուվատեա քաղաքը (սահման դարձրեց): [Նաթթ]ուսաս քաղաքն էլ
- 15) հրդեհվեց: Եվ (միայն) [.....] խնստին փրկվեց:

- 16) Երբ հորս հայրը՝ Մուսպիլիուլիումասը, մեծ արքայն, հերոսը, հայտնվեց
- 17) [և] Թազավորության գահին նստ[եց, նա թշնամիներին] Նաթթի երկրներից

18) [i-y]a-at nu KUR^{URU}Ha-at-ti da-an-[na-at-ta EGI]R-pa a-še-ša-nu-ut

19) [nu-za] pa-it nu KUR.KUR^{MES}Hur-ri h[u-u-ma-an-te-eš tar-ah-ta KUR^U]Kar-ga-miš-ša-an *IS-BAT*

20) [I-NA (KUR) ^U]Kar-ga-miš-ša "[Pi-ya-aš-ši-li-in LUGAL]-an-ni ti-it-ta-nu-ut

21) [nu I-NA^{URU}Hal-pa "T]e-li-p[f-nu-un LUGAL-an-ni t]i-it-ta-nu-ut pa-ra-a-ma-aš pa-it

22) [.....^{URU}Nu-haš-[..... (KUR.)KUR^{MES}A-mur-ri ZAG-an i-ya-at

23) [.....]-da-ri-x [.....]-ta nu-uš-ši-kán

24) [.....]x-za-ya x[.....] KUR^{URU}A-mur-ri

25) [..... KUR.]KUR^{MES}A-mur-ri [.....] xxxxxx

26) nu K[UR]^{URU}Ha-at-ti [.....

27) hu-u-ma-a[n-t]a tar-ah-t[a]

28) na-at-za-kán pí-[.....]

29) nu KUR.KUR^{MES}^{URU}Ha-at-[ti]

30) me-ek-ki da-ri-y[a-.....]

31) ták-ša-an ták-ša-an [.....]

32) nu-kán ki-iš-ša-[an]

33) A-NA x[.....]

24

1) KUR^{URU}[.....]

2) nam-[ma]

3) na-x[.....]

4) ta-[.....]

5) A-NA na-[.....]

6) nu-za-kán A-BU-YA [.....]

7) EGIR-an da-a-aš?-ta? [.....]

8) pa-it "Šu-[u]p-pi-lu-li-u-[ma]

9) ku-it EGIR-an da-a-aš nu A-N[A?.....]

10) *Ū-UL* ki-ša-at A-NA KUR.KUR^{MES}.....

11) nu-kán A-BU-YA-ya A-NA a-[.....]

12) ma-a-an-za-kán u-uq-qa A-NA x[.....]

13) A-NA A-BI A-BI-[Y]A še-er [.....]

14) EGIR-an *Ū-UL* k[u-it/š]-ki x[.....]

15) nu-kán *IS-TU É*. [LUGAL k]u-it-ki x[.....]

18) [վտա]րեց: Եվ խաթթիի դատ(արկ հողերը կրկի)ն բնակեցրեց:

19) [Եվ] եա գնաց ու բ[ուր] խուրի երկրները (գրավեց և), Կարգամիս վերցրեց:

20) Կարգամիս քաղաք[ում] էլ [Պիյասսիլի]ն թագավորության հաստատեց:

21) [Եվ խալպա քաղաքում S]ելիպ[ի]նուին թագավորության հյաստատեց, իսկ հետո վերադարձավ:

22) [...] Նուխաշ[ը]ն քաղաքը ...] Ամուրբուն սահման դարձրեց:

23) և նրան

24) Ամուրբուն երկիրը

25) ... Ամուրբուն երկիրը

26) Եվ խաթթի երկիրը

27) ամբողջությամբ գրավեց ..

28) Եվ այն [.....]

29) Եվ խաթթի երկրները [.....]

30) շատ դիմեց

31) միասին [.....]

32) Եվ այսպեւ

33)

ՀԳ

1) [.....] երկիրը

2) հե[տո]

3)

4)

5)

6) Եվ հայրս [.....]

7) հետ ... [.....]

8) գնաց: Սուպալիու[ի]ու[մասը]

9) որ եա ետ վերցրեց եվ [.....]

10) չդարձավ, դեպի [.....][երկր]ներ

11) Եվ հայրս դեպի [.....]

12) Երբ ես [.....]

13) պապ[ի]ս [.....]

14) ոչ մ[եկը/ոչինչ] [.....]

15) Եվ [արքայական?] պալատից? [.....]

- 16) kap-pu-u-wa-an-te-eš [.....]x^{MES} [..... ke?] -e-ez ku-it tar-ah-hi-iš-ki-mi
 17) nu NAM.RA^{MES} ku-e u-i-[d]a-a-mi nu-kán x[.....]x IŠ-TU NAM.RA^{MES} an-da šar-
 ni-ke-eš-ki-mi

- 18) URU.KÚ.BABBAR-ši-ma Ê.GAL te-pa-u-e-eš-ta na-at [.....n]u ku-iš ú-i-z-zi
 DUMU-YA DUMU.DUMU-YA
 19) URU.KÚ.BABBAR-ši LUGAL-uš ki-ša nu A-NA^{NA}hé-[kur Pi-ir-wa(-)x]a? pé-e-da-i
 na-aš-ta [.....]x
 20) le-e ku-it-ki da-a-i ma-a-an-na^{NA}h[é-kur Pi-ir-wa(-) a-ši-wa]-an-te-eš-zi na-a[t]
 21) šar-ni-in-ki-iš-ki-id-du
 22) NA^{NA}[hé-ku]r Pi-ir-wa-ma-kán a-ra-u-wa-ah-hu-un na-[at ša-ah-ha-ni] lu-uz-zi ŠA
 UD.KAM^{AT} har-šu-wa-an-zi
 23) te-[ri]-ip-pu-u-wa-an-zi G^{IS}ŠÁ.KAL G^{IS}BU-BU-TI [G^{IS}wa-ar-ša-am-ma?] ŠE IN-NU-DA
^{IG}hu-ut-tu-ul-li
 24) A-NA Ê ŠA LÚ^{MES} MÁŠ.GAL URU^{URU}ku-ut-ri EL-[KI EN] KUR⁷⁷ [EL-KI] EN MAD-GAL-TI
 EL-KI MAŠKIM URU⁷⁸
 25) ANŠE.KUR.RA^{MES} u-e-ha-an-na-aš le-e ku-iš-ki pí-ra-an EGIR-pa [pa-iz-zi] A-NA NA-
 RA-RI¹⁰KÚR-ma-at i-[ya-at-t]a-ru
 26) ma-a-an LÚ^{MES} NA-<RA>-RI a-ša-an-du-la-an-zi a-pu-u-uš-ma [ar]-ha tar-na-an-du I-NA
 KARAS[ma-aš-ma-aš]
 27) u-e-du-ma-aš KIN le-e e-eš-zi da-pí-za-kán a-ra-w[a-a-ah]-hu-un na-at a-ra-u-e-eš a-ša-
 [an-d]u

- 28) A-WA-AT ta-ba-ar-na^{NA}Ha-at-tu-ši-DINGIR[¹⁰⁴] LUGAL.GAL Ú⁷⁹Pu-du-he-pa
 MU[NUS.]LUGAL.GAL MUNUS.LUGAL URU.KÚ.BABBAR-ti
 29) ŠA LA-A NA-A-DI-YA-AM ŠA LA-A ŠE-[BI]-RI-IM ku-iš-ma-an hu-u[l]-la-i ma-a-na-
 aš BE-LU ma-a-na-aš DUMU.LU[GAL]
 30) ma-a-na-aš EN G^{IS}ŠÚA ma-a-na-aš ku-iš i[m-m]a ku-iš UN-aš nu LÚ^{MES}NA^{NA}hé-kur Pi-ir-
 wa 'ki-da-aš ša-ah-ha-na-aš'
 31) lu-uz-[x]i-ya-aš ti-it-ta-nu-zi na-a[š(-)-t]a⁸⁰U ŠA-ME-E⁸¹UTU URU⁸²A-ri-in-na [.....
 32) ⁸³U URU⁸⁴H[a]-at-ti⁸⁵Še-ri⁸⁶Hur-ri⁸⁷U [URU⁸⁸.....]x⁸⁹U URU⁹⁰Pit-ti-ya-ri-ik [U⁹¹] URU⁹²Ne-ri-ik⁹³U URU⁹⁴DU⁹⁵
 33) ⁹⁶U URU⁹⁷H[a]-l[a]-ap⁹⁸U URU⁹⁹Li-ih-zi-n[a¹⁰⁰U URU¹⁰¹Š]a-mu-ha¹⁰²U URU¹⁰³Hur-ma¹⁰⁴U URU¹⁰⁵Š]a-ri-iš-ša¹⁰⁶U
 KARAS
 34) ¹⁰⁷U URU¹⁰⁸Ša-pí-nu-wa¹⁰⁹U URU¹¹⁰Hi-iš-ša-[aš-ha-pa¹¹¹LAMMA URU.KÚ.BABBAR]-ti¹¹²Zi-it-ha-ri-ya
 [Kar-z]i¹¹³Ha-pa-an-ta-li-ya

- 16) հաշվված [.....]-եր(ը) [.....], որոնց էս միշտ/շարունակաբար եվաճում էի:
 17) Եվ վերաբնակիչները, ում էս բերում էի այստեղ: Եվ [.....] վերաբնակիչներին էս փոխհատուցում էի:
-

- 18) Իսկ Խաթթուսասի (արքայական) պալատը փոքրացել էր և այն [.....]: Եվ ով (հետագայում) կգա՝ որդիս, թոռս,
 19) (և) Խաթթուսասի արքա կդառնա, [Պիրվա աստծո] խեղճութան [.....] տեղաշարժի և նա այն [.....]
 20) ոչինչ չդնի, և էթե Պիրվայի [խ]եկուր տաճարը [աղքատ]անա, նա դրա դիմաց]
 21) թող փոխհատուցի:
-

- 22) Պիրվայի [խեկուր] տաճարը էս ազատեցի: Եվ սախխանի և լուցցիի համար կամ ամենօրյա վարուցանքի,
 23) անասնակերի, սալլանիվի փայտի, [վառելափայտի?], հացահատիկի, հարդի, բրդի կծիկի,
 24) մարդկանց տանից այծ (կամ) ոչխար հողատերը, սահմանային կառավարիչը, քաղաքի կառավարիչը,
 25) (կամ) հեծյալ շրջիկ պահակախումբը, ոչ ոք այն թող [չվերցնի], որպես օգնական ուժ օտար երկրների դեմ թող գ[ն]ան:
 26) Եթե օգնական զինվորները ծառայում են կայազորում, ապա նրանք (իշխանությունները- Ա.Ք.) նրանց թող ազատեն (պարտավորություններից - Ա.Ք.), իսկ ռազմական ճամբարում
 27) շինարարական ծես չկատարեն, այդ բոլորից էս նրանց ազ[ա]տեցի: Նրանք թող ազա[տ] լինեն:
-

- 28) Խոսքը թափարեա Խաթթուսիվիսի, մեծ արքայի և Պուրուխեպայի՝ մեծ թա[գ]ուհու, Խաթթիի թագուհու:
 29) չպետք է արհամարհվի (և) ջնջվի, իսկ ով կհակադրվի, լինի նա տեր (ազնվական - Ա.Ք.) թե արքայազն,
 30) «աթոռի/զահի տեր», ինչպիսի մարդ էլ որ լինի: Եթե նա Պիրվայի խեկուրի մարդկանց վրա սախխան
 31) և լուցցի սահմանի, երկնքի Ամպրոպի աստվածը, Արիննայի Արնի աստվածուհին [.....]
 32) Խաթթիի Ամպրոպի աստվածը, Շերին, Խուրրին, [.....] քաղաքի Ամպրոպի աստվածը, Պիտտիյարիկի Ամպրոպի աստվածը, Ներիկի [Ամպրոպի աստվածը], «ավերված բլրի» Ամպրոպի աստվածը,
 33) Խալպայի Ամպրոպի աստվածը, Լիխցինայի Ամպրոպի աստվածը, [Մ]ամուխայի [Ամպրոպի աստվածը], Խուրմայի Ամպրոպի աստվածը, [Մ]արիսայի [Ամպրոպի աստվածը], գորքի Ամպրոպի աստվածը,
 34) Սապիեռուլայի Ամպրոպի աստվածը, Խիսա[ախիսապայի] Ամպրոպի աստվածը, [Խաթթիի Հովանավոր աստվածը], Տիտխարիյան, [Կարցի]և, Խապանտալիյան,

- 35) ⁴LAMMA ^{URU}G[a-ra-ah-na] ⁴[LAMMA ^{KU}kur-ka-aš ⁴]AL-LA-TUM ⁴E-a ⁴[DAM.KI.NA]
⁴Hé-pát MUNUS.LUGAL ŠA-ME-E
- 36) ⁴IŠTAR ⁴I[ŠTAR LÍL ⁴IŠTAR ^{URU}Ni/e-nu-wa ⁴IŠTAR ^{URU}H]a-at-ta-ri-na ⁴Ni-na-at-ta ⁴Ku-
 [li-it-ta]
- 37) ⁴Is-ha-ra-a[š ⁴ZA.BA₄.BA₄ ⁴]ZA.BA₄.BA₄ ^{URU}KÛ.BABBAR-ti ⁴ZA.BA₄.BA₄ ^{URU}El-l[a-ya
^{URU}Ar]zi-ya
- 38) ⁴Ya-ar-ri [^{URU}Hur-ma-aš ⁴Ha-an-ti]-ta-aš-šu ^{URU}Ša-mu-ha-aš ⁴A-ba-ri ^{URU}A-[an-ku-wa-aš
⁴Ka/ha-t]ah-hi
- 39) ^{URU}Ka-ta-pa-aš MUNUS.L[UGAL ^{URU}Ta-hur-pa-aš ⁴(Am-)m]a-am-ma ^{URU}Du-un-na-aš
 Hal-la-ri ^{URU}Hu-pé-eš-na-a[š ⁴GAZ.]BA.A.A DINGIR^{MEŠ} LÚ^{MEŠ}
- 40) DINGIR^{MEŠ} MUNUS^{MEŠ} ŠA ^{URU}Ha-at-t[i]-za ku-iš ke-e tup-pi-ya-aš ud-da-a-ar EGIR-
 pa hu-ul-[li-iz-zi] ke-e-da-aš
- 41) A-NA LI-IM DINGIR^{MEŠ} EN DI-NI-ŠU[e]-eš-du na-an-kán IN.ZI NUMUN-an-na da-an-
 ku-wa-ya-za ták-na-za har-ga-nu-wa-an-du
- 42) A-NA ⁴U-ma-aš GU₄.MAH e-eš-du na-an pár-še-eš-ki-id-du

- 35) Կ[արախնայի] հովանավոր աստվածը, [որսապարկի հովանավոր աստվածը], Ալլատումը, Էան, (Դամկինան),
- 36) Իշտարը, [դաշտերի] Իշտարը, Նինվեի Իշտարը, Խ[ատտարինայի] [Իշտարը], Նինատտան, Կու[լիտտան],
- 37) Իսխարան, [Ջաբբան], Խաթթիի Ջաբբան, Էլլ[այայի] Ջաբբան, [Ար]ցիդայի
- 38) Յարրին, [Խուրմայի] Խանտիտաստուն, Սամուխայի Աբարան, Ա[նկուվայի] Կատ[ախխան],
- 39) Կատապայի թագուհին, Տախուրպայի Ամմամման, Դունեայի Խալլարան, Խուպեսեայի Գազբան, արական սեռի աստվածները,
- 40) իզական սեռի աստվածները Խաթթիի [.....] ով այս արձանագրության խոսքը ոչնչ[ացնի], նրան
- 41) հազար աստվածները նրա IN? անձը/հոգին, սերունդն էլ անդրաշխարհից (բառացի՝ «խավար հողից» – Ա.Ք.) ոչնչացնեն:
- 42) Թող նա Ամպրոպի աստծո ցուլ դառնա (և) նա (Ամպրոպի աստվածը - Ա.Ք.) նրան մշտապես հեծնի:

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԴԿ

4-5: Արքայի ծագումնաբանության մեջ Կուսսարի արքա Խաթթուսիլի առնչությամբ կիրառվում է DUMU.DUMU “թոռ” գաղափարագիրը, որը թարգմանել ենք “հետեորդ” (վերջինս այդ իմաստով հայտնի է նաև այլ տեքստերից), չնայած այդպիսի իմաստ ունի նաև NUMUN-aš գաղափարագրի տակ թարսված *warwala- “հետեորդ, սերունդ” բառը⁹⁹:

6: ԱԳյոթցեն տողավերջի պահպանված երկու նշանների, նաև վնասված փոքր հատվածում ենթադրվող մեկ նշանի համար դժվարանում էր առաջարկել որևէ մեկնաբանություն¹⁰⁰: Ֆ.Կոռնելիուսը վերոհիշյալ սեպախումբը տառադարձում էր e-di-iz-ma-d[a ...]: Այստեղ առաջարկելի է նաև ku-i[-(ma)]:

15: *hešta-/hešta- բառով նշվում է հեռմահու տաճարային համալիրը¹⁰¹:

16: “Խուրրի երկրների” դեմ Սուպալիլուիումաս I-ի մղած պատերազմների մասին պատմող այս հատվածը պահպանվել է Խաթթուսիլիս III-ի մեկ այլ տեքստում (KUB XIX 9): Այստեղ նշվում է Սուպալիլուիումաս I-ի պատերազմների տևողության երկու թվական՝ 20 տարի (I 8) և 6 տարի (I 21): ԱԳյոթցեի կարծիքով¹⁰², 20 տարին վերաբերում է KBo VI 28 ԴԿ 6-15-ում հիշատակվող իրադարձություններին: Սուպալիլուիումասից այդքան ժամանակ է պահանջվել վերանվաճելու համար պետության կորցրած տարածքները:

17: ԱԳյոթցեն տողի սկզբում վերականգնում է m[a-an]-za-kán¹⁰³, սակայն ma նշանի որևէ հետք կամ տեղ ինքնազորում չկա: Նույն տողի երկրորդ լակունայում առաջարկում է [na-aš LUMES KÜRMEŠ?], այսքան նշանի համար տեղը բավարար է, սակայն դժվար է ընտրել LUMES-ի և LOKÜRMEŠ-ի միջև:

18: Հաջորդ լակունայում դեռևս ԱԳյոթցեն առաջարկում էր da-an-[na-at-ta] “դատարկ” բառը¹⁰⁴: Նրա կարծիքով, տեքստի այս հատվածում խոսքը պատերազմների ժամանակ բնակաբափ եղած շրջանների վերաբնակեցման մասին է, մանավանդ որ նախադասության մեջ կառավարող բայը պատճառական ձև ունի: Սակայն ավելի ուշ Ս.Հայնեռլ-Կրամերը, առանց որևէ պատճառաբանության, առաջարկեց da-an-[ku-in te-kán]-ը¹⁰⁵ (“խալար/սև հող”), ինչը բավական տարօրինակ իմաստ կարող է հաղորդել նախադասությանը, քանի որ խեթական տեքստերում այդպես է կոչվում “անդրաշխարհը”: Տողի սկզբի վնասված մասում iya- բայի վերականգնումը ըստ

⁹⁹ Tischler 2001: 197. Տեքստի սկզբում Խաթթուսիլիսի ծագումնաբանության հետ կապված խնդիրների քննարկումը տես Klinger 1988: 34f.

¹⁰⁰ Goetze 1940: 27.

¹⁰¹ Վայությունների և բառի ծագման համար տես Puhvel 1991: 319ff.

¹⁰² Götz 1931: 117f.

¹⁰³ Götz 1925: 105.

¹⁰⁴ Götz 1925: 105.

¹⁰⁵ Heinhold-Krahmer 1977: 41.

Ա.Հայնհոլդ-Կրամերի¹⁰⁶, որի փոխարեն նախկինում ընդունված էր ընթերցել *awa*¹⁰⁷:

19: Առաջին վնասված հատվածում [ռս-ռ] վերականգնումը մերն է, իսկ երկրորդում *tar-ah-ta awa*- քայի վերականգնումը ըստ Հ.Քլենգելի¹⁰⁸:

20: Պիլասսիլի անվան խորքիերեն ձևը առկա է Ռ.Բիլի մոտ¹⁰⁹: Հ.Քլենգելի և մեր վերականգնումը հենվում է նույն իրադարձության մասին պատմող KUB XIX 9 I 19-ում ¹¹⁰*ḫi-yaššili* գրության վրա:

22: Ակատի առնելով այս երկրանվան գրության երկու ձևերը մեր տեքստում (KUR ¹¹¹*A-mur-ri* - ԴԿ 24 և [KUR.]KUR¹¹²*A-mur-ri* - ԴԿ 25), հակված ենք վերականգնելու երկուսից մեկը:

30: *darīya*- քայը սովորաբար թարգմանվում է «դիմել, կոչել (աստծուն)»¹¹³: դատելով մեր ենթատեքստից («շատ» բառի առկայությունից), արքան շարունակաբար դիմել էր աստվածներին:

ՀԿ

7: *da-a-aš?-ta?* Բայաձևի երկու սեպանշանների կասկածելի ընթերցումը թույլ չի տալիս որևէ մեկնաբանություն առաջարկել:

16-17: Այս վնասված հատվածում խոսվում է արքայի կողմից ինչ-որ երկրի նկատմամբ տարած հաղթանակի և այնտեղից տեղահանված բնակչության մասին:

18-20: Այստեղ խոսվում է ապագայում արքայի հետևորդների կողմից Պիրվային եվիրված *խեկուր* անվանումը կրող տաճարում գտնվող ինչ-որ պաշտամունքային օբյեկտի (անվանումը ամբողջությամբ վնասված է) հնարավոր տեղահանման մասին: Սա փաստացի տեքստի վերջում առկա անեծքի բանաձևի համարժեքն է, որտեղ արքան զգուշացնում է իր հետևորդներին տաճարին վնաս չհասցնել:

18: Խաթթուսասի արքայական պալատի «փոքրացումը», թերևս, եպատակահարմար է ընկալել որպես դրա մասնակի ավերման մասին ակնարկ:

19: Ակատի ունի տաճարի ավերումը:

22-27: Վերականգնումները ըստ Ա.Գյոթցեի և Ֆ.Իմպարատիի¹¹⁴: Դատելով ենթատեքստից, 22-րդ տողի վերջում որևէ սեպանշան չպետք է լիներ:

22: Թվարկվող հարկադիր աշխատանքի այս տեսակը բնորոշող *luzzi* բառը¹¹⁵ հայագիտության մեջ առաջարկվել է համադրել հայերեն *լուծ* բառի հետ¹¹⁶, չնայած

¹⁰⁶ Heinhold-Krahmer 1977: 41.

¹⁰⁷ Götze, 1925: 105; Խալ Բիլաբել 1927: 307 Anm.3.

¹⁰⁸ Klengel 1978: 105.

¹⁰⁹ Beal 1992: 322 n.1230.

¹¹⁰ Tischler 1993: 171ff.

¹¹¹ Götze 1930: 54 և *Imparati* 1977: 39ff.

¹¹² Puhvel 2001: 130f. («հարկադիր աշխատանք, հասարակական պարտավորություն»).

¹¹³ Մկրտչյան 1970: 59-61: Հեղինակի կարծիքով, քանի որ խեթերենում առկա է «լուծ» իմաստով ազելի կիրառական *yuga* բառը (*luzzi*-ն կիրառվում է մեկ կոնկրետ իմաստով՝ որպես հարկադիր աշխատանքի տեսակ), ապա *luzzi*-ն կարող էր փոխառված լինել խեթերենում մեկ այլ լեզվից: Այս աշխատանքի տեսակը, ապա *luzzi*-ն կարող էր փոխառված լինել խեթերենում մեկ այլ բառը օտար առնչությամբ անհրաժեշտ է արձանագրել, որ էթե իրոք խեթերենում այս բառը օտար առնչություն է, ապա այն հայերենում կարող էր հայտնվել հենց խեթերենից, ինչպես փոխառություն է, ապա այն հայերենում կարող էր հայտնվել հենց խեթերենից, ինչպես հայերենում առկա մեծ քանակությամբ խեթերեն բառաձևերը (վերջիններիս համար տես

վերջինիս համար համեմատական հնդեվրոպաբանության ներկայացուցիչները (օտար և հայ) որպես աղբյուր նշում են վերականգնվող հնդեվրոպական *yugo-m- հիմքը¹¹⁴։ Գ.Ջահուկյանը, սակայն, իրավացիորեն կասկած է հայտնում խեթերեն և դրա ենթադրյալ հայերեն բառերի միջև կապի առնչությամբ։ Նրա կարծիքով, մի կողմից խեթերեն բառի հնդեվրոպական ծագումն ակնհայտ է, սակայն մյուս կողմից խեթերեն բառի իմաստը շատ ենթ է¹¹⁵։ Իրոք, խեթերեն այս բառի հիմքից որևէ այլ բառաձևեր վկայված չեն։ huzzi-ն կիրառվում է միայն “հարկադիր աշխատանքի” իմաստով և այդպիսով մշակութային տերմինի տպավորություն է ստեղծվում, ինչը թույլ է տալիս ենթադրելու դրա փոխառյալ բնույթը։ ձահառ բառի ճշգրիտ իմաստը այնքան էլ հստակ չէ. թերևս, այն կարելի է թարգմանել որպես վարձակալությամբ մշակման տրված հողատարածք։

24: “Ոչխար” թարգմանությունը պայմանական է։ Այստեղ առկա է ¹⁰⁰kutri գրությունը, որը հայտնի է բացի այս տեքստից, միայն KBo VI 29 24 III 20-ում։ Հնարավոր է, այստեղ նշվում է ոչխարի ինչ-որ տեսակ։

26: Չնայած առաջին վնասված հատվածը փոքր չէ, սակայն, բացի ar նշանից, այլ նշաններ դժվար է ենթադրել։ Երկրորդ վնասված հատվածի վերականգնումը ըստ Ֆ.Իմպարատիի¹¹⁶։ “Կայազորի օգնական զինվորներ” բառակապակցությունը նշում է խաթիից կախյալ երկրներից հավաքագրված օտարերկրացի զինվորներին։

26-27: Բառացի ասվում է հետևյալը, “Ռազմական ճամբարում երանց համար թող շինարարական աշխատանք չլինի”։

30: Տողավերջի վնասված մասի վերականգնումը ըստ Ֆ.Իմպարատիի¹¹⁷։ ¹⁰⁵ŠU.A տերմինը սովորաբար մեկնաբանվում է որպես “աբոռ, գահ”, ինչը սույն տեքստում, EN-ի համակցությամբ, թերևս, պետք է նշանակեր “պաշտոնյա, աստիճանավոր”։

32-35: Ամպլոտայի աստվածների ցանկի վերականգնումը ըստ կցաբեկոր KUB XXVI 48-ի (տես նաև Դ.Յոշիդայի մոտ¹¹⁸)։

35: Խուկկանայի պայմանագրի համապատասխան տեղում, Կարախնա քաղաքի հովանավոր աստվածությունից հետո, հիշատակվում է ևս մեկ հովանավոր աստվածություն՝ *LAMMA [LIL]։ *E-a-ից հետո *DAM.KI.NA-ի վերականգնումը ըստ որոշ պայմանագրերում այս նույն տեղում սույն աստվածության հիշատակության։

36: *IŠTAR LIL *IŠTAR ¹⁰⁰Ne/i-nu-wa-? վերականգնումը ըստ Դ.Յոշիդայի¹¹⁹։

37: [*ZA.BA.A.BA] և [¹⁰⁰Ar]-ը ըստ Դ.Յոշիդայի¹²⁰։

38-39: Երականգնումները ըստ պայմանագրերի կնքմանը վկա աստվածների ցանկերի՝ Hantitašsu, Abara, “Կատապալի թագուհի”։ (A)m(m)amma-ն և Խուպենսայի

Kanawalon 1957:331-408; Ջահուկյան 1967: 57-74; 1970: 123-162; 1987: 320; Greppin 1978: 115ff. և այլն)։

¹¹⁴ Հարցի քննարկումը տես Մկրտչյան 1970։

¹¹⁵ Ջահուկյան 1987: 320։

¹¹⁶ Imparati 1977: 40.

¹¹⁷ Imparati 1977: 46.

¹¹⁸ Yoshida 1996: 27f.

¹¹⁹ Yoshida 1996: 29.

¹²⁰ Yoshida 1996: 29.

Նալլարան հանդիպում են մինևույն հերթականությամբ (Մովսեսայիս II-ի և Վիլուսայի արքա Ալաքսանդրոսի միջև կնքված պայմանագրում): “Բրոնզե տախտակում” Նալլարայի և “GAZ.BA.A.A-ի հերթականությունը փոխված է¹²¹:

38: [URU]Hur-ma-aš]-ը ըստ Դ.Յոշիդայի¹²²:

41: Այս տողում առկա է այլ տեքստերում այլևս չվկայված երկու սեպանշանից բաղկացած IN.ZI գրությունը (տառադարձումը ըստ Ֆ.Իմպարատիի¹²³). վերջինս այն չի թարգմանել): Դատելով եեթատեքստից, IN.ZI NUMUN-ը (եզ. հայց.հոլ.) պետք է բնութագրեր արձանագրությանը վնաս հասցեող անձին: Եթե IN.ZI-ն տարանջատենք, ապա կստանանք ZI „հոգի, էություն” և NUMUN „սերունդ” և այդ դեպքում անբացատրելի կմնա IN եշանը որը խեթական տեքստերում ինքնուրույն չի օգտագործվում որպես գաղափարագիր¹²⁴: Հնարավոր է նաև մեկ այլ բացատրություն, այն է՝ այստեղ գործ ունենք ռեդուսային գրության հետ (in-zi = innaara), ինչը դժվար է հիմնավորել: Վերոհիշյալ նկատառումներից ելնելով, այս հատվածի համապատասխան մասը թողել ենք առանց մեկնաբանության:

ԱՌՆՈՒՎԱՆԴԱՍ Ի-Ի ԿԱՍ ԹՈՒՂՆԱՆՅԱՍ III-Ի ՆԱՄՍԿԸ

ՄԱԵԱՏՅՅՈՅՈՒՔ 96

Այս տեքստը մեկն է 1970-ականների սկզբին խեթական Տապիզզա քաղաքից (ներկայումս Մաշատիյուք վայրը, Զիլե քաղաքից 30 կմ. հարավ-արևմուտք)¹²⁵ հայտնաբերված արխիվի նամակներից, որոնք ներկայացնում են խեթական արքայի նամակագրությունը Տապիզզայում գտնվող տարբեր պաշտոնատար անձանց հետ: Ստորև ներկայացվող նամակը բացակայում էր արխիվի առաջին հրատարակության մեջ զգալի վնասվածքների, ինչպես նաև նամակագրի և հասցեատիրոջ անունների անողորմության պատճառով: Լամակում, ըստ դրան անդրադարձած մասնագետների կարծիքի, եիշատակվում են Հայաստայի դեմ մոտ ապստամբություն ձեռնարկվելիք ռազմական գործողությունները¹²⁶, ինչի մասին վկայում են խաթրիի տարբեր շրջաններում գորահավաքի անցկացման մանրամասները¹²⁷:

Անհրաժեշտ է, սակայն, նշել, որ տեքստի պահպանված մասում ռազմական արշավանքը բնորոշող որևէ բառ չի կիրառվում¹²⁸: Թերևս, արշավանք ենթադրելու

¹²¹ Otten 1988: 26 (IV սյունակի առաջին տողը):

¹²² Yoshida 1996: 29.

¹²³ Imperati 1977: 47 n.96.

¹²⁴ Rüster und Neu 1989: Nr.354.

¹²⁵ Մաշատիյուքի նույնացումը խեթական աղբյուրների Տապիզզա քաղաքի հետ պատկանում է արխիվի հրատարակիչ Ս.Ալֆին (Alp 1980: 58f.):

¹²⁶ Beal 1992: 88; Houwink ten Cate 1998: 52; Քոսյան 2001: 237-239 և այլն:

¹²⁷ Հրառ. Alp 1991: 298ff.; նաև Քոսյան 2001:

¹²⁸ Համապատասխան հատվածին, որից կարելի է ենթադրել ռազմական արշավանքի անկարկ. կարելի է մինևույն հաջողությամբ այլ մեկնաբանություն տալ (narkan pedi handanteš andanu):

համար հիմնական փաստարկ է դիտվում տեքստում ստորև ներկայացվող երկրների և քաղաքների ցանկը (17-21'), որտեղից նախատեսվում էր զորաջոկատներ հավաքագրել և որոնց շարքում Հայասան չի հիշատակվում: Նշենք, որ այդ տողերի սկզբնական մասում կան կոտրված հատվածներ, որտեղ Հայասան կարող էր հիշատակված լինել: Արդյոք Նամակում Հայասան նույնպես հանդես չի գալիս որպես զորահավաքի անցկացման տարածք¹²⁹: Ի դեպ, խեթական երկու տեքստեր ուղղակիորեն հիշատակում են խեթական տերության ազդեցության ծայր արևելյան գոտում, որտեղ ենթադրվում է Հայասան, զորաջոկատների հավաքագրումը¹³⁰: Քանի դեռ վերոհիշյալ խնդիրը պարզ չէ, այստեղ և ստորև կշարունակենք հետևել մասնագիտական գրականության մեջ առաջ քաշված տեսակետին:

Նամակի տեքստը գրված է մեկ աղյուսակի երկու կողմերի վրա: Դիմային կողմից ըստ էության ոչինչ չի պահպանվել (ընդամենը յոթ տողերի վերջնամասը), ինչը թույլ կտար պատկերացում կազմելու Հայասանի դեմ ռազմական պատրաստությունների պատճառները: Ի տարբերություն ԴԿ-ի, ՀԿ-ից պահպանվել է 27 տող (այս կողմի սկիզբը նույնպես կոտրված է հրդեհի պատճառով), սակայն թույլ է տալիս քիչ թե շատ կապակցված տեղեկատվություն ստանալ:

¹²⁹ Այդպես էինք ենթադրել մեր եախորդ աշխատություններից մեկում (Քոսյան 2001: 237):

¹³⁰ KUB XXVI 62 (հրատ.՝ Von Schuler 1965: 142ff.; Քոսյան 2004q: 472-476) և IBOT I 36 (հրատ.՝ Güterbock and Den Heist 1991; համապատասխան հատվածը՝ Քոսյան 2002g: 229):

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱՂԱՐԶՈՒՄ

24

- 1') [.....-r]a?
 2') [.....e]-eš-tu
 3') [.....-a]n
 4') [.....]-an-zi
 5') [.....]ša-ra-a tar-na
 6') [.....] x še-er
 7') [.....]-te

24

- 1') [.....] x x [.....]
 2') [.....] x x n[u] SI[Gs-i]n ŠEŠ "Ta-pa-li-ya
 3') [pa-ra-a ne-e]h-hu-un nu a-pé-e-da-ni KUR-e a-pa-a-aš
 4') [.....] x ša-ra-a I-NA KUR.UGU i-it
 5') [a-pí-i]d-[d]a-n[i] ud-da-ni-i EGIR-an ti-ya
 6') [.....] x-ni ú-[w]a-ši nu-ut-ta ku-e ku-e wa-aš-túl x-x [...
 7') [.....] x x KUR-[y]a-[a]z a[n]-da II-ŠU/III-ŠU
 8') [.....] p[í?]-e? [...] x ^{CO}TUKUL [K]UR-ya-az
 9') [pa-ra-a pí-hu-te-š]i
 10') [.....] x [k]i-[i]t pa-an-d[a]-la-az-pát EGIR-an ti-ya
 11') [.....] x x k[i-i]t pa-an-ta-la-za-pát
 12') [..... a-ša-a]n-du ú-wa-ši I-NA KUR ^{URU}Ha-a-ya-š[a]
 13') [pa-a-i-ši] n[a-a]t-kán pé-e-di ha-an-da-a-an-te-eš
 14') [a-ša-an-du-a]t-ta ú-iz-zi EG[IR?] ^{UTU}
 15') [ti-ya-az-zi] [n]u-[z]a ú-wa-ši ÉRIN^{MES,IA} ni-ni-in-ku-wa-an-z[i]
 16') [pa-a-i-š]i
 17') [ÉRIN^{MES} KUR.KU]R^{MES} KUR.UGU^{TIM} KUR ^{URU}Iš-hu-pí-it-ta
 18') [... KUR ^{HUR,IS}AGŠ Ša-ka[d]-du-nu-wa KUR ^{URU}Ša-na-hu-it-t[a]
 19') [.....] x KUR [^UTU]Tu-u-pa-az-zi-ya
 20') [KUR ^{URU}La-h]u-u-wa-za-an-ti-ya KUR ^{URU}I-šu-wa
 21') [.....] x-ya [k]u-[i]t ku-it ŠA KUR.UGU^{TIM}
 22') [ÉRIN^{MES,IA} na-aš hu-u-ma-an-du-uš ni-ni-i[k]
 23') [...] x K[UR.K]UR^{IA} wa-a-tar-na-ah im-ma
 24') [...] x u-wa-mi ^{UTU} ha-at-ra-a-mi
 25') [...]i?-ni?-i[k?]-zi QA-TAM-MA e-ep-ši
 26') [.....] x na-[aš-t]a an-tu-uh-šu-uš
 27') [.....p]a-r[a]-a ne-[eh-hi]

ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԴԿ

- 1')
- 2') [.....ե]ղիք,
- 3')
- 4') [.....] (թող) նրանք [.....]-են,
- 5') [.....] թող վեր
- 6') [.....] վեր
- 7')

ՀԿ

- 1')
- 2') [.....] Այ[ժմ] (ամեն ինչ) լա[վ] է Տապալիլայի եղբորը եւ
- 3') [այնտեղ ուղարկեցի: Եվ այդ երկիր նա
- 4') [զնաց(?):] Դու գնա Վերին երկիր,
- 5') [այդ բանը նրանց առջև դիր:
- 6') [.....] դու կ[զ]աս: Եվ ինչ էլ որ լինի, մեղքը քեզ [.....]
- 7') [.....] ե[ր]կրում երկու անգամ, երեք անգամ
- 8') [.....] երկրից զենք
- 9') [կբերե]ս:
- 10') [.....ա]յդ պահից օգնիր:
- 11') [.....ա]յդ պահից
- 12') դու սլիտի [լի]նես: Դու կգաս: Հայաս[ա]
- 13') [դու կգնաս]: Ե[վ] դու (այդ) տեղը կարգի
- 14') [կբերես: Եվ] դու կգաս (ու) Արևի ետ[ևում]
- 15') [կկանգնես]: Դու կգնաս՝ զորքեր հավաքելու
- 16') [կգնաս]:
- 17') [Երկրն]երի զորքերը՝ Վերին երկրի, Իսխուպիտտա երկրի,
- 18') Սակադդունուվա [լեռ]ան, Սանախուխտտ[ա] երկրի,
- 19') [.....երկրի], Տուպացցիյա երկրի,
- 20') [Լախ]ուվացաստիյա [երկրի], Իսուվա երկրի,
- 21') [.....]: Եվ ինչ(պիսիք) որ կան, Վերին երկրի
- 22') [ջոկատ]ները, բոլորը հավաքի[ր]:
- 23') [.....] հետո հանձնարարիր ե[րկր]ների
- 24') [.....] եւ կգամ: Ես՝ Արես, կգրեմ:
- 25') [.....] եւ [կ]հավա[քի]: Դու նույնպես հավաքիր(?):
- 26') [.....] Եվ մարդիկ
- 27') [.....] եւ կու[ղարկեմ]:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

24

1'-3': Այս երեք տողերի իմաստը հետևյալն է: Խեթական արքան Տապիզգայում գտնվող իր հասցեատիրոջը (ամենայն հավանականությամբ՝ շրջանի կառավարիչը կամ այստեղ տեղակայված զորամիավորման հրամանատարը) տեղեկացնում է «Տապալիյայի եղբորը» տրված հանձնարարության մասին: Հաջորդ երկու տողերում (4-5) *iya-* «զևալ» և *tai-* «դնել» բայերի հրամայական եղանակի եզակի II դեմքով կիրառությունը կարելի է մեկնաբանել երկակի. ա) այստեղ խեթական արքան վերաշարադրում է «Տապալիյայի եղբորը» տրված հանձնարարությունը կամ բ) ուղղակի դիմում է հենց հասցեատիրոջը: Ամենայն հավանականությամբ, խոսքը «Տապալիյայի եղբոր» մասին է:

5': Բառացի՝ «(Նրանց) տակ այդ բանը դիր» (այսինքն՝ «Նրանց հանձնարարիր»):

6': Այստեղ արքան Վերին երկրում անցկացվելիք զորահավաքի հաջող անցկացման պատասխանատվությունը դնում է հասցեատիրոջ (կամ «Տապալիյայի եղբոր») վրա:

24'-25': *ninink-* «շարժման մեջ դնել, հավաք(ագր)ել» բայի կիրառությունը ներկա ժամանակի եզակի III դեմքով, որին հետևում է *ep-* «անել» (բառացի՝ «բռնել») բայը՝ եզակի II դեմքով, կարող է վկայել այն մասին, որ արքայի հանձնարարությունը պիտի իրականացնելու ոչ միայն հասցեատերը: Այստեղ կարելի է առաջարկել հետևյալ մեկնաբանությունը. եթե արքան զրի, ապա ինչպես ես (երրորդ անձը, ում անունը չի պահպանվել) է անելու, եույն կերպ պետք է վարվի եսն հասցեատերը: Հնարավոր է, այդ անանուն անձը, ով կատարելու էր արքայի հրամանը, հենց «Տապալիյայի եղբայրն» է:

**ՍՈՒՐՍՈՒՄ II-Ի ՏԵԹՍԵՐԸ ՍՈՒՊԳՆՈՒՄԱՍԻ ՄՂԱԾ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Սուպպիլուլիումաս I-ի վարած պատերազմների մասին պահպանված խեթական տեքստերի գերակշիռ մասը կազմվել է նրա որդի և հաջորդ Մուրսիլիս II-ի օրոք, որոնք մասնագիտական գրականության մեջ ստացել են "Սուպպիլուլիումասի գործունեությունը" անվանումը (ստորև տեքստում՝ "ՍԳ")¹³¹: Տեքստերի այս ընդարձակ խումբը, որը պահպանվել է մի քանի խմբագրություններով, հրատարակչի կողմից բաժանվել է առանձին դրվագների (նա դրանք անվանում էր "Fragment"), որոնցից յուրաքանչյուրում ներկայացված են մեկ կամ միմյանց հետ ժամանակագրորեն փոխկապակցված արշավանքներ: Մենք այդ դրվագներն անվանում ենք "Դիպվածներ"¹³²:

Վերոհիշյալ տեքստերում շարադրանքը սկսվում է Սուպպիլուլիումաս I-ի հոր՝ Թուլիսալիյաս III-ի կառավարման տարիներից: Ընդ որում այստեղ չեն հիշատակվում Թուլիսալիյասի կառավարման սկզբում տեղի ունեցած իրադարձությունները, որոնց մասին պահպանվել են տեղեկություններ ինչպես Մուրսիլիս II-ի այլ տեքստերից (տես ստորև՝ Գլուխ 3), այնպես էլ դրանցից մի քանի տասնամյակ անց կազմված Խաթթուսիլիս III-ի մի տեքստից¹³³: "ՍԳ"-ում իրադարձությունները սկսվում են այն պահից, երբ Խեթական տերության տարածքի մի զգալի մասը, մայրաքաղաք Խաթթուսասումով հանդերձ, դուրս էր եկել Թուլիսալիյասի վերահսկողությունից և խեթական արքունիքը ժամանակավորապես իր նստավայր էր դարձրել Սամուխա քաղաքը (հավանաբար, Հալիս գետի վերին հոսանքների շրջանում): Արքան ժամանակ առ ժամանակ կրկնվող հիվանդության պատճառով ի վիճակի չէր մասնակցելու խեթական զորքի արշավանքներին և այդ պարտականությունները կատարում էր նրա որդին՝ գահակից և թագաժառանգ Սուպպիլուլիումասը:

Թուլիսալիյասի և թագաժառանգ Սուպպիլուլիումասի համատեղ ռազմական ձեռնարկումների մասին հիշատակությունները տեքստերում ավարտվում են "ՍԳ"-ի առաջին մի քանի "Դիպվածներից" հետո, ինչը վկայում է նրա մահվան մասին: Այնուհետև սկսվում են Սուպպիլուլիումասի միանձնյա կառավարման շրջանի իրադարձությունները: Սուպպիլուլիումասի գործունեությունը, ըստ Մուրսիլիսի տեքստերի, ավարտվում է նրա սիրիական պատերազմներով, որոնց արդյունքում խեթերը նվաճեցին Հյուսիսային Սիրիան, մինչ այդ պարտության մատնելով պատմական այս փուլում իրենց հիմնական հակառակորդ Միտտանիին: Այս իրադարձություններից քիչ անց Սուպպիլուլիումասը և նրան փոխարինած ավագ որդին՝ Առուվանդաս II-ը, զոհ գնացին Փոքր Ասիայում սկսված համաճարակին: Ի դեպ, հենց այդ համաճարակը և Խեթական տերության համար դրա աղետալի հետևանքներն էին պատճառը, որ ավագ եղբորը գահին հաջորդած Մուրսիլիս II-ը ձեռնարկեց հոր կառավարման շրջանի իրադարձությունների ուսումնասիրությունը,

¹³¹ CTH 40, հրատ.՝ Güterbock 1956.

¹³² "Դիպվածներ" տերմինը մերն է:

¹³³ Տես վերը՝ KBo VI 28 + KUB XXVI 48:

փորձելով պարզել, թե ինչն էր պատճառը, որ աստվածները պատժեցին Ֆաթթի երկրին:

“ՄԳ”-ի կազմում ներառված դրվագների միայն մի մասն է քիչ թե շատ հստակ թվագրվում, մյուսների տեղայնացումը գերազանցապես հենվում է դրանցում ներկայացվող իրադարձությունների միջև ենթադրվող տրամաբանական փոխկապակցվածության վրա: Հնդհանրապես չթվագրվող “Ղիպվածների” շարքում են նաև ստորև ներկայացվող հ.39 և հ.40 “Ղիպվածները”:

ԴԻՊԼՈՄ 10

(BoTU 34 + Bo 6456 = KUB XIX 11 I)

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒՄ

- 1') x-x[.....
 2') ma-ah-ha-a[n-m]a A-BU-YA i-y[a-.....
 3') nu nam-ma ¹⁰KUR ^{URU}Ha-ya-ša I-N[A KUR Ū-UL]
 4') u-e-mi-ya-zi nu A-BU-YA A-NA ¹⁰KUR [^{URU}Ha-ya-ša EGIR-an-da]
 5') i-ya-at-ta-at na-an-ša-an nam-ma Ū-UL[u-e-mi-ya-zi]
 6') nu ¹⁰KUR ^{URU}Ga-aš-ga pa-a-an-ku-un ÉRIN^{MES} ŠU-TI I-NA [ŠÀ.KUR¹⁷]
 7') IK-ŠU-UD nu-uš-ši DINGIR^{MES} kat-ta-an ti-i-e-er [⁴UTU ^{URU}PŪ-na]
 8') ⁴U ^{URU}Ha-at-ti ⁴U KARAS ⁴IS^{TAR} LİL nu ¹⁰KUR]
 9') pa-an-ga-ri-it BA.ŪŠ ¹⁰MESŠU.DIB-an-na me-[ek-ki-in IS-BAT]
 10') na-an EGIR-pa I-NA ^{URU}Ša-mu-ha u-wa-te-[et]
-
- 11') nam-ma-kán A-[BU-YA ^{URU}Ša-mu-ha]-az ar-ha pa-it nu [KUR ?]
 12') ku-it [I]Š-TU ¹⁰KUR-[Š]U(?) har-ga-an e-eš-ta nu p[a-an-ku-uš(7)]
 13') ŠA ¹⁰KUR a-pi-ya ar-ta-at [...x[.....]x[.....]
 14') ¹⁰MESŠIPA.UDU-ya an-da wa-ar-r[i-.....
 15') še-e-na-ah-ha da-iš nu ^{URU}Ga-a[š-ga-.....
 16') nu NA-RA-A-RU ku-iš u-it [.....
 17') [nu] ÉRIN^M[¹⁷] Ga-aš-ga-aš ÉRIN^{MES} N[A-RA-Ri-ya pa-an-ga-ri-it BA.ŪŠ]
 18') [¹⁰MES]ŠU.DIB-an-ma ku-ī[n.....
-
- 19') [ŠA(?) KUR] ^{URU}UGU¹⁷-ya [.....
 20')
 21')
 22'-36') Լորսված է
 37') x[.....
 38') nu[.....
 39')
 40')
 41') nu[.....
 42') I-N[A.....
 43') ^{URU}[.....
-
- 44') nu m[a-ah-ha-an(?)
 45')
 46')

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 1')
 2') [Բ]այց երբ հայրս գն[աց],
 3') կրկին Հայասայի թշնամուն [երկր]ում
 4') նա չհանդիպեց: Եվ հայրս [Հայասայի] թշնամու [ետևից]
 5') գնաց: (Բայց) նրան կրկին չ[հանդիպեց]:
 6') Եվ կասկական թշնամուն՝ բոլոր (միացյալ) զորքին [երկրում]
 7') նա հանդիպեց: Եվ աստվածները նրան ընդառաջ եկան՝ [Արիննա քաղաքի
 Արնի աստվածուհին],
 8') Խաթթիի Ամպրոպի աստվածը, Ջորքի Ամպրոպի աստվածը, Մարտադաշտի
 Իշտարը: Եվ թ[շնամին]
 9') բազմությամբ սպանվեց: Նաև մե[ծաքանակ] զերիներ [ևս վերցրեց]
 10') և նրանց ետ՝ Սամուխա քաղաք բերեց]:
 11') Կրկին հ[այրս Սամուխա]յից գնաց: Եվ [երկրում (?)],
 12') որը [ի]ր(?) թշնամուց ավերված էր. բ[ոլոր]
 13') թշնամիներն այնտեղ կանգնած էին: [Նույնիսկ]
 14') հովիվներն էին օգնու[թյան եկել]: Եվ հայրս]
 15') թափարդ դրեց և կա[սկերիս հաղթեց]:
 17') [Եվ] կասկերի զորքը [ու] օ[գնական] զորքը [բազմությամբ սպանվեց(?):
 18') Իսկ գերվածները, ու[մ] նա վերցրեց, անհաշիվ էին(?):

19') Վերին երկրի {.....}

20-46')

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

3'-5': Վերականգնումը ըստ Ն.Գ.Գյուտերբոկի¹³⁴:

11': Վերականգնումը ըստ Ն.Գ.Գյուտերբոկի¹³⁵:

12': *kuit IS-TU*¹³⁶ *KUR-SU* - նկատի ունի այդ երկրի թշնամիներին:

13': Վերականգնումը ըստ էնթադրումի. այն հենվում է „հովիվներ“ բառին կցված -
 Կա շաղկապի վրա, որը էնթադրում է օգնական զորքի նս մեկ կատեգորիա:

14'ff.: Վերականգնումը ըստ Ն.Գ.Գյուտերբոկի¹³⁶:

¹³⁴ Güterbock 1956: 62.

¹³⁵ Güterbock 1956: 63.

¹³⁶ Güterbock 1956: 63.

ԴԻԳՎԱԾ 13

(KUB XIX 11 24 IV + KUB XIX 10 ԴԿ I 7-19 + KUB XIX 10 ԴԿ I 20-22 +
KUB XIX 11 ԴԿ IV 29-44)

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱԴՐԱՐԶՈՒՄ

24 IV

1) e-né-eš-ša-an iš-d[a-ma-aš-ta ...

2) kat-ta-an IŠ-BAT []

3) nu pa-it A-NA PA-NI x[.....

4) še-e-na-ah-ha da-iš nu x[...]

5) a-ar-aš-ki-it na-an-kan [...]

6) 9 ÉRIN^{MES}ŠU-T^{PIA} ta-ru-up-pi[-ir ...

7) pé-e har-ta na-at-ši-kan [...]

8) nu-za ku-iš-ša a-pé-el I-NA [URU-ŠU ar-ha pa-it(7)]

9) ma-ah-ha-an-ma-kán A-BU-YA pa-an-x[...]

10) ¹⁰KÚR^{URU} Ga-aš-ga-ma-za na-ah-ša-ri[-ya-at-ta-at]

11) nu-uš-ma-aš^{G2}TUKUL^{PIA} nam-ma kat-ta [d]a-a-ir

12) KUR-e-ma hu-u-ma-an ku-it IŠ-TU¹⁰KÚR [dan-n]a-at-ta-ah-ha-an

13) e-eš-ta nu-kán am-me-el A-BU-YA ku-[it dan-n]a-at-ti

14) URU-ri EGIR-an AN.ZA.GÀR u-e-te-et n[u-kán an]-tu-uh-ša-tar

15) ku-in-na a-pé-el A-NA URU-ŠU EGIR-pa pé-e-hu-te-et

16) [n]u-za an-tu-uh-ša-an-na-aš URU.DIDL^{PIA} EGIR-pa e-ep-pir

KUB XIX 10 ԴԿ I 7-19

17) [a]m-me-el-ma A-BI A-BI-YA ha-ad-du-li-iš-ta nam-ma

18) na-aš IŠ-TU KUR^{URU}UGU⁷ kat-ta u-it nu KUR^{URU}Ma-a-ša-aš

19) ku-it ÉRIN^{MES} KUR^{URU}Kam-ma-la-aš-ša KUR^{URU}IPŠ¹G

20) Ú KUR^{URU}Ka-aš-ši-ya GUL-an-né-eš-ki-it nu A-BI A-BI-Y[A]

21) a-pé-e-da-aš wa-al-ah-hu-u-wa-an-zi i-ya-at-ta-at

22) A-BU-YA-ya A-NA A-BI A-BI-YA la-ah-hi GAM-an-pát i-ya-a[t-ta-at]

23) nu A-NA A-BI A-BI-YA DINGIR^{MES} pé-ra-an hu-u-i-e-er

24) nu pa-it (A-NA) KUR^{URU}Ma-a-aš-ša^{URU}Kam-ma-la-ya har-ni-ik[-ta]

25) nu ku-it-ma-an A-BI A-BI-YA I-NA KUR^{URU}Kam-ma-al-la [e-eš-ta]

26) A-BU-YA-ya-aš-ši kat-ta-an e-eš-ta EGIR-az-ma-za ¹⁰KÚR

27) ^{URU}Ga-aš-ga-aš^{G2}TUKUL da-a-an nam-ma ša-ra-a da-a-aš

28) nu-kán A-BU-YA ku-e-da-aš A-NA URU.DIDL^{PIA} dan-na-at-ta-aš EGIR-an

ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

24 IV

1) այդ մասին լս[եց].....

2) նա մտաեռզվեց [.....]

3) Նա գնաց [թշնամու] դեմ

4) թակարդ դրեց: Եվ [թշնամին (որ)?]

5) եկավ, նա նրան [.....]

6) 9 ցեղային զորք հավաք[եց: որ]

7) պահեց, նա նրան(ից) [.....]

8) և ամեն ոք իր [քաղաքը գնաց]:

9) Իսկ երբ հայրս [եկավ իր] ում[ով],

10) կասկական թշնամին վախե[ցավ],

11) և նա (նրանք) զենքերը վայր դրեց[ին]: ?

12) Քանի որ ողջ երկիրը, որ թշնամուց [ամայացած]

13) էր, հայրս [ամայի]

14) քաղաքների հետևում ամրություններ կառուցեց և [բնակչությանը]

15) ամեն մեկին իր քաղաքը էտ [լքեց],

16) և բնակչությունը քաղաքներում կր[կին բնակեցրեց]:

KUB XIX 10 ԴԿ I 7-19

17) Իսկ պապս կրկին առողջացավ

18) և Վերին երկրից ներքև եկավ: Քանի որ Մասայի

19) զորքը և Կամմալայի (զորքը) խուլանա գետի երկրի

20) և Կասսիյայի վրա էին հարձակվում, պապ[ս]

21) նրանց վրա հարձակվելու գնաց:

22) Եվ հայրս պապիս հետ արշավանքի գն[աց]:

23) Եվ աստվածները պապիս ընդառաջ եկան:

24) Նա գնաց (և) Մասան ու Կամմալան ոչնչացր[եց]:

25) Երբ որ պապս Կամմալայում [էր],

26) հայրս էլ նրա հետ էր: Իսկ հետևից թշնամին

27) կասկական կրկին զենք բարձրացրեց,

28) և ամա[յի] քաղաքները, որոնց [հետևում] հայրս

29) [A]N.ZA.GĀR u-e-te-et na-aš^{URU}KŪR da-a-an nam-ma har-ni-ik-[ta]

KUB XIX 10 𒀭 I 20-22 + KUB XIX 11 𒀭 IV 29-44

- 30) ma-ah-ha-an-ma A-BÍ A-BÍ-YA IŠ-TU KUR^{URU} Ma-a-aš-ša EGIR-[-pa u-it]
 31) nu^{KUR} Kat-ha-ri-ya-aš^{URU} Ga-az-za-pa-aš-ša ku-i-e-eš [...x[...]
 32) har-ni-in-ki-iš-ki-ir a-aš-šu-wa-az-ma-at IŠ-TU KŪ.BABBAR KÚ[.GI]
 33) Ū-NU-UT UD.KA.BAR-ya hu-u-ma-an-da-az-zi-y[a ÊRIN^{MES}] ^{URU}Ga-aš-g[a-aš(?)]
 34) píd-da-a-ir nu A-BÍ A-BÍ-YA a-pé-e-da-aš [A-NA UR]U.DIDL^{URU}
 35) wa-al-hu-wa-an-zi pa-it [nu] A-NA A-BÍ [A-BÍ-Y]A DINGIR^{MES} pí-ra-an
 36) hu-u-i-e-er nu^{URU} Kat-ha-ri-y[a-an] ^{URU}Ga-a[z-za]-pa-an-na har-ni-ik[-ta]
 37) na-aš ar-ha wa-ar-nu-ut A-NA^{URU} [Kat-ha]-ri-y[a-y]a ku-iš
 38) ÊRIN^{MES} ^{URU}Ga-aš-ga-aš hu-u-ma-an-za wa-a[r-r]i p[a]-an-za e-eš-ta
 39) nu A-NA A-BÍ A-BÍ-YA DINGIR^{MES} pí-ra-an [hu-u-i-e-e]r nu ÊRIN^{MES} ^{URU}Ga-aš-g[a-an]
 40) hu-ul-li-it nu ÊRIN^{MES} ^{URU}Ga-aš-ga-as x[...p]a-an-ga-ri-it BA.ÚŠ

-
- 41) ma-ah-ha-an-ma A-BÍ A-BÍ-YA a-pé-ez EGIR-[-pa u]-it
 42) na-aš I-NA KUR^{URU} Ha-ya-ša pa-it A-BU-YA[-ya-aš-ši ka]t-ta-an-pát e-[-eš-ta]
 43) nu ma-ah-ha-an A-BÍ A-BÍ-YA I-NA KUR^{URU} Ha[-ya-ša a]-ar[-aš(?)]
 44) nu-uš-ši *Kar(?) -an-ni-iš LUGAL KUR^{URU} Ha-ya-ša [...
 45) [ŠA-PA]L(?) ^{URU}Kum-ma-ha za-ah-hi-y[a ...

*Այստեղ տեքստը կորսված է:

29՝) ամբուքյուններ էր կառուցել, թշնամին դրանք կրկին ոչնչ(ացրեց):

KUB XIX 10 ԴԿ I 20-22 + KUB XIX 11 ԴԿ IV 29-44

- 30՝) Իսկ երբ պապս Մա(սայից ետ եկավ),
 31՝) Կատխարիյա և Գազգապա երկրները, որո(ւնք քաղաքները?)
 32՝) ոչնչացնում էին, դրանց բարիքները՝ արծաթ, ոսկի
 33՝) և բրոնզե անոթները և ամեն ինչ կասկ(ական գորքերը)
 34՝) վերցրեցին: Եվ պապս այդ (քա)ղաքների վրա
 35՝) հարձակվելու գնաց: [Եվ] աստվածները պապիս ընդառաջ
 36՝) եկան: Կատխարիյ(ան) և Գա(զգա)պան նա ոչնչացր(եց)
 37՝) և հրդեհեց: Եվ [Կատխա]րիյ(ա)յին
 38՝) օգնությ(ա)ն էին եկել բոլոր կասկական գորքերը:
 39՝) Եվ աստվածները պապիս ընդառաջ (եկա)ն: Կասկա(կան) գորքերը
 40՝) նա ջարդեց և կասկական գորքերը (.?. ք)ազմությամբ սպանվեցին:
-

- 41՝) Իսկ երբ պապս այնտեղից ե(տ ե)կավ,
 42՝) նա Հայասա գնաց: Հայրս (էլ նրա հ)ետ է(ր):
 43՝) Եվ երբ պապս Հա(յասա հ)առ(ավ),
 44՝) նրա դեմ Կարաննիսը՝ Հայասայի արքան, [.....]
 45՝) Կուսմախայի (տա)կ մարտի [.....]

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

“Դիպվածը” կազմված է երեք տեքստերից (տարբերակներից)՝ 1) A = KUB XIX 11 IV (= 1-16, 29-44), 2) KBo XXII 12 (= 17-23), 3) B = KUB XIX 10 I (= 7-19) և IV (= Կոլոֆոն 1’-3’), որոնց միջև որոշ գրաֆիկ տարբերություններ կան: Պարագրաֆի բաժանման գծերը՝ ըստ KUB XIX 11-ի, KUB XIX 10-ում բաժանում չկա:

3: Վնասված հատվածում վերականգնումը մերն է:

4: 2-Գյուտեբրեդի մոտ առկա է «թակարդ դեելու», որ սխալ է. նույն արտահայտությունը «Դիպված» 10, 15-ում ճիշտ է թարգմանված:

4f.: Վերականգնումը ըստ 2-Գյուտեբրեդի¹²⁷:

6f.: *pe harra* «ևս պահեց (պահում էր)» արտահայտությունը ենթադրում է նախորդ տողի վնասված մասում հիշատակվող գործողություն, որը շարունակվում է 7-րդ տողի կորսված հատվածում: 2-Գյուտեբրեդի թարգմանությունը պայմանական է՝ «ևս նրանից [վերցրեց]»: Երկու դեպքում էլ պարզ չէ, թե III դեմքով գործող անձն ով է (դրանցից առնվազն մեկը Մուպպիլուլիումասն է):

15: KUB XIX 10 I 5-ում URU-ŠU-ի փոխարեն՝ URU¹²⁸.ŠU:

16: 1) KUB XIX 10 I 6-ում՝ [a]n-tu-uh-ša-an-na-an-za և URU¹²⁹.A-ŠU-NU:

17: KBo XXII 12, 17-ում՝ ha-at-tu-(li-iš-ta):

18f.: Բառացի՝ «Մասա երկրի գորբը և Կամմալա երկրի (գորբը)»:

20: KBo XXII 12, 17-ում GUL-an-né-éš-ki-it-ը գրված է ամբողջությամբ հեյյունաբար՝ wa-al-hu-wa-a[n-né-éš-ki-it]: Բայի շարունակական ձևը (-šk-) վկայում է, որ խոսքը Մասայի և Կամմալայի կողմից խուլանա երկրի և Կասսիյայի տարածքի պարբերական ասպատակությունների մասին է:

21: *apedaš-ը* *apaš* դերանվան եզ.տրականի հոլովածն է, սակայն թարգմանել ենք «նրան», քանի որ հիշատակվող թշնամիները երկուսն են:

23: *piran huwa-* «առաջ վազել» - տրաֆարետային արտահայտություն է՝ «օգնել» նշանակությամբ:

24: 1) A-NA գրությունն ավելորդ է. այն գրչի սխալն է¹³⁰, 2) KUB XIX 11 IV 23-ում գրված է [URUK]am-ma-a-la-ya: Տեքստում առկա է «Մասա երկիրը և Կամմալան», որ կարող է ակնարկել դրանց՝ մեկ երկիր լինելու մասին. սակայն 8-9-ում և 25-ում Կամմալան նույնպես գրված է KUR -դետերմինատիվով:

26: KUB XIX 10 I 16-ում առկա է սխալ գրելված՝ A-BU-YA-aš-ši:

28: KUB XIX 11 IV 27-ում գրված է ta-an-na-at-ta-aš և պարզ չէ արդյոք «դատարկված քաղաքներն» են ոչնչացվել, թե «ամրությունները»:

30: KUB XIX 10 I 16-ում՝ [GI]M-an-ma:

31: 1) KUB XIX 10 I 21-ում՝ KUR¹³¹Kat-ha-ri-ya-aš, 2) 22-ում՝¹³²Ga-az-pa-aš-ša, 3) Տոդսկերցի լակունայում է. Զոռերը, հազիվ տեսանելի և մասնակիորեն պահպանված նշանը ընթերցում էր URU և վերականգնում URU.DIDL¹³³A (երա մոտ՝ URU. hal(hia)¹³⁴:

¹²⁷ Güterbock 1956: 65.

¹²⁸ Güterbock 1956: 65.

¹²⁹ Forrer 1926: Nr.35, 63.

44: Կարաննիս ընթերցումը Է.Ֆորրերինն է¹⁴⁰։ Հ.Գ.Գյուտերբուկը նշում էր «La-a-an-ni-
 i» ընթերցման հնարավորությունը։

45: Աղյուսակի պահպանված մասի ավարտական երեք տողերից պարզ չէ, արդյոք
 Կոմմախան գտնվել է Հայաստյի տարածքում, թե այն վերջինիս սահմանն էր։

¹⁴⁰ Forrer 1926: Nr.34, 62.

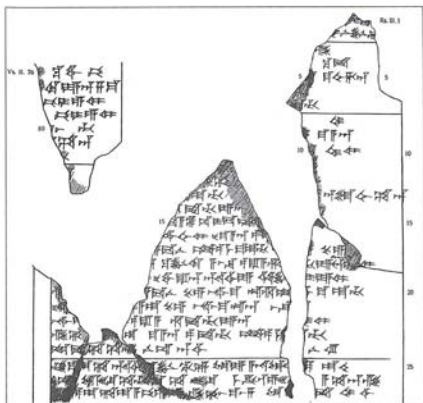
1. Սուպայիլուպիումա – Խուկկանայի պայմանագիր

10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

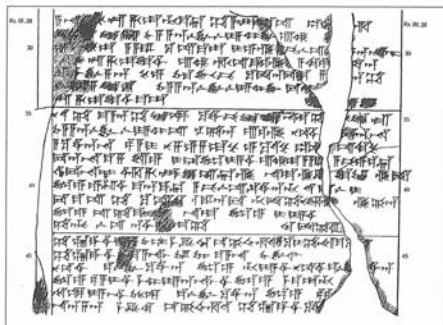
1.1. КВс V 3 74 11-20

10 20 30 40 50 60 70 80 90 100	10 20 30 40 50 60 70 80 90 100	10 20 30 40 50 60 70 80 90 100
10 20 30 40 50 60 70 80 90 100	10 20 30 40 50 60 70 80 90 100	10 20 30 40 50 60 70 80 90 100

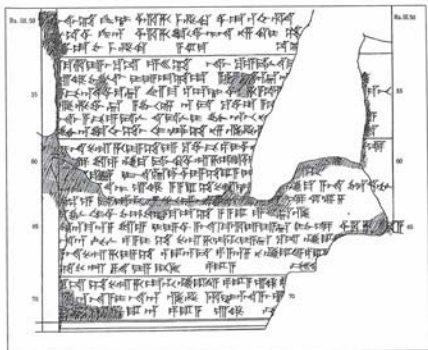
1.6. KBo V 3 74 II 43-64

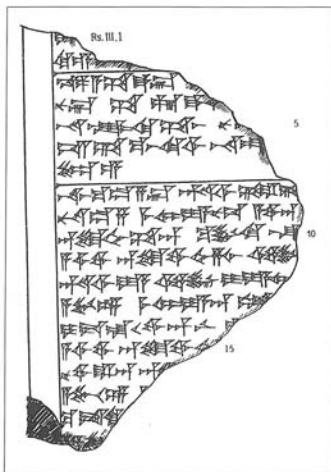
1.7. KBo V 3 74 II 76-83, C4 III 1-27

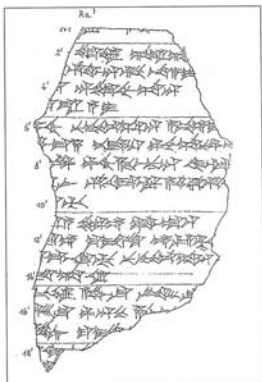
1.8. KBo V 3 C4 III 28-49

19. KBo V 3 4 III 50-71

1.10. KBo V 12 III 1-19

1.10. KBo XIX 42

1.11. KBo XIX 43

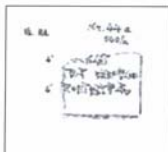
1.11. KBo XIX 43a

1.12. KBo XIX 44 C4

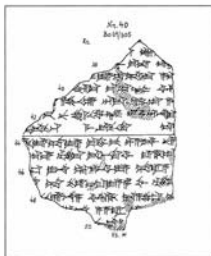
1.13. KBo 44 74

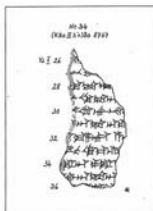
1.13. KBo 44a

1.13. KBo 44b

1.14. KBo XXII 40

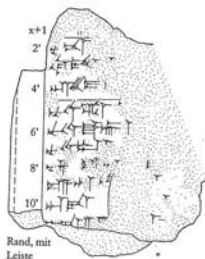
1.14. KUB XL 35

1.15. KUB XIV 6

Nr. 309
1815/u

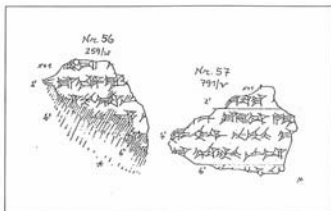

1.17. KBo LIII 309

Nr. 12
26/v

1.17. KBo LIV 12

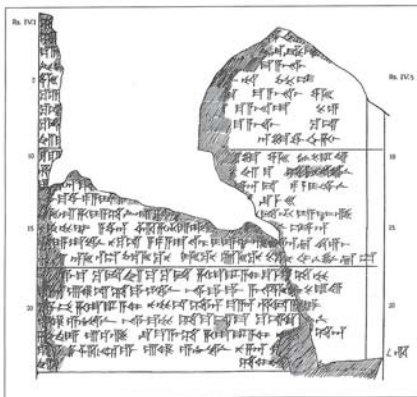

1.21. KUB XL 41

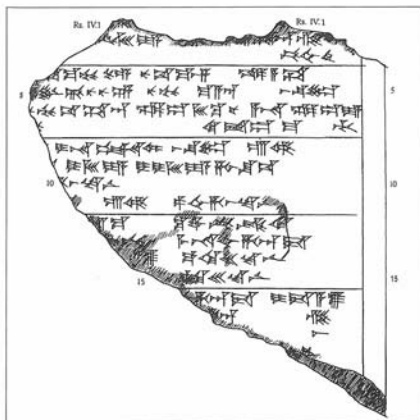

1.21. KUB HT 85

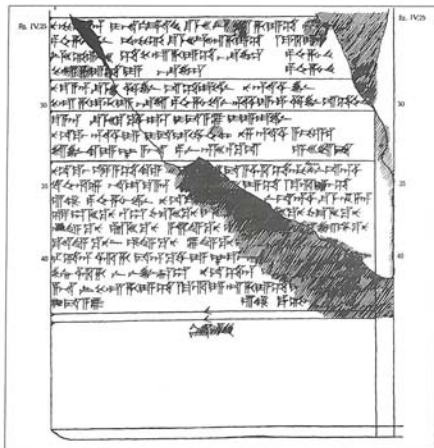
2. Թուղխալիյանարիյայի պայմանագիր

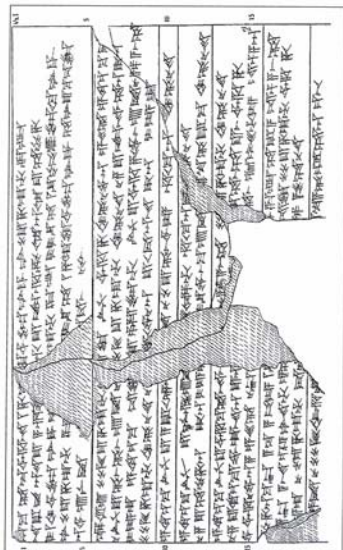
2.1. KBo V 3 C4 IV 1-24

2.2. KBo V 3 C4 IV 5-12

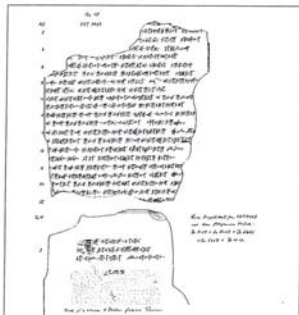
2.3. KBo V 3 24 IV 25-43

3.1. KBo VI 28 1-19

3.2. KBo VI 28 74 | 20–33, KBo VI 28 74 | 1–6, KUB XXVI 48

3.4. Դիպված 13 – KUB XIX 10 ԴԿ 17-22

Fig. 14. Fragment of a tablet with a list of names and titles.

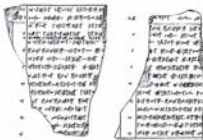
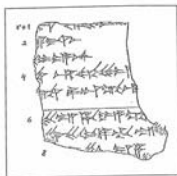
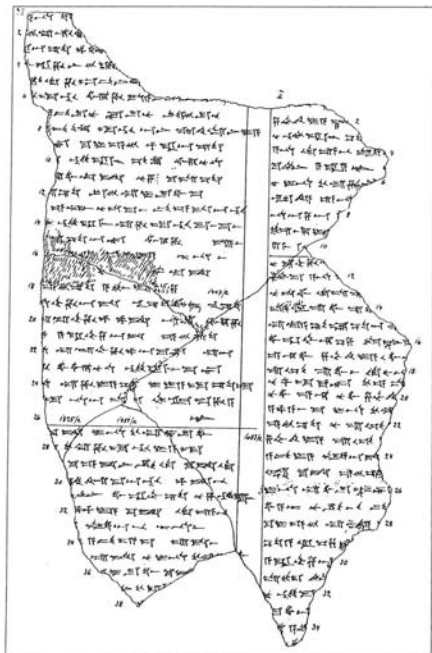

Fig. 15

3.6. Fragment 13 – KUB XIX 11 № IV 29–44

3.8. Դիպված 40 - KBo XIV 14

ᐱᐱᐱᐱᐱᐱ 25
(KUB XXXIV 23)

I

- 1') [.....] A-NA ÉRIN^{M[ES]} ...
- 2') [.....] LÚ^{M[ES]} URU^U Hu-u-u[l(?) ...
- 3') [.....] par-r]a-an-ta pa-a-a[n-te-eš ...
- 4') [.....] w]a-al-ha-né-eš-kir [...
- 5') [... ku-e-da-ni-i]k-ki ha-ap-pí-ni UR[U(?) ...
- 6') [... LÚ^{MES} URU^H]a-at-ti ar-ha da-a-aš na-an(?) x x
- 7') [.....] A-BÍ-ŠU-NU AMA-ŠU-NU ŠEŠ^{MES}.ŠU-NU
- 8') [....] iš [.....] a-pé-el at-ti an-ni ^hhi-lam-ni-ya
- 9') [....] LÚ^{MES} h]a-lu-ga-ta[l-le-eš]-kán ku-i-e-eš pá-r-ra-an-ta
- 10') na-aš QA-DU NAM.RA^{MES} GUD UDU ar-nu-ut
- 11') [na-aš ar-ha] u-wa-te-et nu-za ku-iš-ša
- 12') a-pé-el A-ŠAR-ŠU EG[IR-pa e-e]p-ta LÚ^{MES} URU^I I-šu-wa-ma(-kán) ku-i-e-eš
- 13') an-na-al-li-iš e-šir nu-uš-ma-aš pé-e-da-an-ti
- 14') har-kir Ū-UL ku-in-[ki ar-ha da-a-a]š NAM.RA^{MES} URU^H Ha-at-ti-ma-aš-ma-aš
- 15') ku-in ū-da-an har-k[ir] nu-uš-ma-ša-an-kán ar-ha da-a-aš
- 16') na-an EGIR-pa [A-BÍ-ŠU-NU AMA-ŠU-NU(?)] ŠEŠ^{MES}.ŠU-NU tar-na-aš
- 17') nu NAM.RA^{MES} [URU^H Ha-at-tu-ši ar-ha u]-wa-te-et
- 18') [.....] e-eš-ta A-BU-YA-ma-za
- 19') [.....] me-n]a-ah-ha-an-da kat-ta-wa-tar kat-ta
- 20') [.....] KUR ^URU^U Zu-uh-ha-pa pa-it na-an ar-ha
- 21') [.....] -x]a a-ra-ah-za-an-da e-eš-ta
- 22') [.....] ar-ha wa-ar-nu]-ut URU^U Zu-uh-ha-pa-an-ma-kán
- 23') [hu-u-ma-an-da-an ar-h]a wa-ar-nu-ut NAM.RA^{MES} ma-kán
- 24') [.....] I-N]A URU^H Ha-ya-ša i-ya-at-ta-at
- 25') [.....] x-at na-an IŠ-[T]U^{HUR.SAG} La-ha-a
- 26') [.....] -ir
- 27') [.....] ku-it I-NA KUR URU^I I-šu-wa
- 28') [.....] Š]A KUR URU^H Ha-at-ti-ya-at
- 29') [.....] ku-e-da-ni-ik-ki ku-it-ki
- 30') [.....] g]i-im-ma-an-ti pa-it-pát
- 31') [.....] x-še-ni wa-al-ah-ta nu-za NAM.RA^{MES}
- 32') [GUD UDU U-NU-UT(?) UD.K]A.BAR-ya ku-it KARAŠ
- 33') [I-NA KUR URU^U(?)]x EGIR-an-pát tar-na-aš
- 34') [nu a-pé-e U-NU-UT UD.KA.BA]R(?) a-pé-ez u-da-aš
- 35') [.....] u-it nu I-NA KUR URU^I I-šu-w]a
- 36') [.....] KUR URU^U I-šu-wa ku-it [...
- 37') [.....] ANŠU.KUR.RA^{M[ES]} ...
- 38') [.....] x[...

ՅԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- I
- 1') [.....] դեպի ջովատներ[իև]
- 2') [.....] Խուլ- [.....] քաղաքի (ժողովուրդը)
- 3') [.....] գնացին [.....]
- 4') [.....] նրանք [և] արվածում էին [.....]
- 5') [.....] մի հարուստ քաղաքի/ում [.....]
- 6') [... Խ]աթթիի (մարդկանց/բնակիչներին) նա տարավ և նրանց [...]
- 7') [.....] իրենց հայրերին, մայրերին (և) եղբայրներին
- 8') [.....] իր հորը, մորը և խիւամմարին
- 9') [.....] ուրբեր գնացել էին դեպի [.....]
- 10') [.....] Նա վերցրեց [.....] վերաբնակիչներին, կովերը (և) ոչխարները
- 11') [և նրանց] բերեց [.....] և յուրաքանչյուրը
- 12') [վերցյրեց (կամ բռնեց) [.....]: Իսկ Բսուվայի բնակիչները, ուրբեր
- 13') արդեն այնտեղ էին, նրանք իրենց տեղում
- 14') մնացին, ոչ մեկը չտարվեց: Բայց Խաթթիի վերաբնակիչները,
- 15') ուրբեր ետ էին բերվելու, նա նրանց վերադարձրեց:
- 16') Եվ իրենց [հայրերին, մայրերին (և)] եղբայրներին նա հասնեց:
- 17') Եվ վերաբնակիչներին նա [Խաթթուսաս վե]րադարձրեց:
- 18') [.....] նա [.....]-եց: Բայց հայրս
- 19') [.....]-ի դեմ վրեժ
- 20') [.....] նա Օուխյապա [երկիր] գնաց և այն
- 21') [իրդեհեց]: (Ինչ որ) կար (քաղաքի) շրջակայքում,
- 22') նա [իրդեհեց]: Եվ Օուխյապա քաղաքը
- 23') [ամբողջությամբ] նա իրդեհեց: Բայց վերաբնակիչները
- 24') [.....] Հայասա գնաց
- 25') [.....]-աց(ին) և նրանք Լախա լեռից/լեռներից
- 26') [.....]-եցին:
- 27') [.....] որ Բսուվայում էր [.....]
- 28') [.....] նրանք պատկանում են Խաթթիին:
- 29') [.....] ինչ-որ բան ինչ-որ մեկին
- 30') [.....] Նույնիսկ ձմռանը նա գնաց
- 31') [և]-seni (քաղաքին) հարվածեց: Եվ վերաբնակիչներին,
- 32') [կովեր, ոչխարներ (և) բրոնզե (անոթներ)?] որ զորքը
- 33') [... X երկրում] իր ետևում թողել էր,
- 34') [այդ բրոնզ]ե անոթները այնտեղից բերեց:
- 35') [.....] նա եկավ և Բսուվայում
- 36') [.....] որ Բսուվայում [.....]
- 37') [.....] մարտակառք(եր ...)
- 38')

ՄԱՆՈՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

“Այս դիպվածը բաղկացած է երկու բեկորներից՝ 1) A = KUB XXXIV 23 I (38 տող) և 2) B = KUB XL 8 (9 տող): Վերջինս պատկանում է „ՍԳ“-ի այլ տարբերակի, քանի որ տողացի չի համապատասխանում KUB XXXIV I 23-ին (մասնակիորեն համընկնում են 8-17-րդ տողերը): Տարբեր են նաև որոշ բառերի գրելաձևերը: Միասնական տեքստի վերականգնման համար հիմք ենք ընդունել ավելի ընդարձակ KUB XXXIV 23 I-ը¹⁴¹: Աղյուսակի սկզբում պակասում են անհայտ քանակությամբ տողեր:

2': MES հոգևակիակերտ ցուցից առաջ LÚ „մարդ, ժողովուրդ“ նշանակող նշանի վերականգնումը մերն է (տեքստի հրատարակության մեջ վերականգնումը չի հիշատակվում, չնայած թարգմանության մեջ ՀԳյուտերբոլը նշում է համապատասխան թարգմանությունը՝ „ժողովուրդ“), ինչը թույլ է տալիս այս վնասված հատվածում առաջարկելու հետևյալ ընթերցումը՝ „Խուլ[-] քաղաքի մարդիկ/բնակիչները“: Սակայն, թերևս, հնարավոր է նաև (... LÚ.KUR)^{MES}, որի դեպքում կստացվի „Խուլ[.....] քաղաքի թշնամիները“:

2'-5': Տեքստի այս հատվածում, չնայած էական վնասվածքների առկայությանը, ակնհայտորեն շարադրված են հավատարմորդի ձեռնարկումները: Արդյոք նրանք Խուլ[....] պակասավոր տեսքով պահպանված քաղաքի բնակիչներն են, պարզ չէ: Թշնամական ուժերի գործողությունների շարադրանքը որպես պատասխան քայլերի պատճառի ներկայացում հատուկ է խեթական տեքստերին: Տես, օրինակ, KUB XXIII 72+-ի մի հատվածը, որտեղ հիշատակվում են անհնազանդ Պախխուվայի (թերևս, Բյուրակնի լեռների շրջանում)¹⁴² բնակիչների ավարառուական հարձակումները Խուվայի և Տինմիյայի վրա:

ԴԳ I

30) [.....] EGI/R-an ša-ra-a zi-ik-ki-it nu KUR URU/Ti-šu-wa

31) [.....] an-da pa-a-an]-za nu-kán pa-a-ir ŠA KUR URU/Kum-ma-a-ha URU.DIDL^{ME A} ku-e-nir

32) [.....]-ta Ú LÚ^{MES} URU/Ti-im-mi-ya

6': Առաջին վնասված հատվածում LÚ^{MES} “մարդիկ/ժողովուրդ” վերականգնումը լիովին համահունչ է տեքստում հիշատակվող հետագա իրադարձություններին, որտեղ խոսվում է Խուվայում գտնվող խեթական բնակչությանը վերադարձնելու մասին:

8': ⁶hilaṣmar “դարպասով շինություն, պորտիկ”¹⁴³ բառի առկայությունը այս ենթատեքստում, “հայր” և “մայր” բառերի հետ միասին պետք է ընկալել հետևյալ կերպ: արքան Խուվայում գտնվող խեթական բնակիչներին վերադարձրել էր իրենց ծնողներին, այն է՝ իրենց տան դուռը:

8'f: B տարբերակի առաջին երկու տողերում պահպանված նշանները չեն համընկնում տարբերակի համապատասխան տողերի բառերին: Հետևյալ հատվածը

¹⁴¹ Հավատարմը՝ Klengel 1968: 67:

¹⁴² Այս տեղանվան հնարավոր տեղադրության վերաբերյալ կարծիքների տեսությունը տես Քոչյան 2004ա: 76:

¹⁴³ Puhvel 1991: 308ff.

պիտի մտնի A տարբերակի վնասված հատված.

1') [.....] i3 [.....]

2') [.....]ha-lu-ga x[.....]

Թերևս, երկրորդ տողում պիտի լինի [LÚ³⁰⁵]ha-lu-ga-ta[1-le-eš?]¹⁴⁴:

10': 1) B տարբերակի տողասկզբի նշանները նման են na-a3-ի:

2) B տարբերակում ռազմավարին (NAM.RA GUD UDU) նախորդում է QA-DU, «հետ» բառը, որը, դատելով A տարբերակի վնասվածքից հետո պահպանված ուղղահայաց երկար սեպից, գրված է ավելի կիրառական՝ QA-DU ձևով:

3) B տարբերակում GUD-ը և UDU-ն գրված են HLA-ով:

NAM.RA շումերագիր բառը (խեթ. arnuwala- «վերցված; վերաբնակիչ»՝ arnu- «շարժել, տեղափոխել, վերաբնակեցնել» բայից) խեթերենում սովորաբար կիրառվում է բռնի կերպով մի վայրից մեկ ուրիշ վայր վերաբնակեցված անձանց նշելու համար¹⁴⁵: Տվյալ դեպքում պարզ չէ թե ինչու Իսուվայում գտնվող խեթահպատակ բնակիչները կարող էին այդպես կոչվել, եթե նկատի առնենք Սուպպիլուլիումաս I-ի և Միտտանիի արքա Շատտիվազայի միջև կնքված պայմանագրում պահպանված տեղեկությունը այն մասին, որ Խաթթիի կազմում գտնվող շրջանների բնակիչները գնացել էին Իսուվա, այսինքն, նրանք իրենց կամրով էին հեռացել (այդ մասին տես ստորև Գլուխ 3): Հատկանշական է, որ սույն տեքստի՝ Իսուվային վերաբերող հատվածում թերևս հնարավոր է ենթադրել, որ խեթական արքայի կողմից էտ վերադարձված NAM.RA-ներին կարելի է որակել որպես «գերեվարվածներ», սակայն այնուհետև, Օուխսապայում ապաստանած NAM.RA-ներին անդրադառնալիս տեքստում նշվում է, որ վերջիններս այնտեղից փախել էին Հայասա: Նշանակում է, նրանք ցանկություն չեն ունեցել էտ վերադառնալ: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, ինչպես նաև էական վնասվածքների պատճառով խոսվական արշավների դրդապատճառների մեջ խորամուխ չլինելու հետևանքով, NAM.RA-ն թարգմանել ենք որպես «վերաբնակիչ»:

11': Վնասված հատվածում պիտի վերականգնել [na-a3 ar-ha], որը նախորդ նախադասության arnu- բայը կկապի սա-ով կառավարվող նախադասությանը: A և B տարբերակների վնասված հատվածները շատ նշանների առկայություն չեն նկթադրում, չնայած նման ենթատեքստերում սովորաբար առկա է ³⁰⁶Hattuš և ³⁰⁷Hatti):

12': Վնասված հատվածը լրանում է B տարբերակում պահպանված apel A-SAR-ŠU EG[IR-pa]-ով¹⁴⁶: A տարբերակում տողավերջում առկա է ³⁰⁸I-šu-wa-ma, իսկ B-ում՝ ³⁰⁹I-šu-wa-ma-kán: Մեր տեքստում ku-i-e-eš-ը վերականգնված է ըստ B տարբերակի:

12'-15': Այս տողերում պահպանված տեղեկատվությունը բավական խճճված է: Կարելի է միայն ենթադրել, որ խոսվացիները այնքան էլ զոհ չեն եղել խեթական

¹⁴⁴ Klengel 1968: 67.

¹⁴⁵ Puhvel 1984: 166f. Ի տարբերություն միջազգայան սեպագրական տեքստերի, որտեղ NAM.RA-ն կիրառվում է ռազմավարի ցանկացած կատեգորիայի առնչությամբ (մարզիկ, անասուններ, անշունչ առարկաներ), խեթերենում այն բացառապես օգտագործվում է նշելու համար մարդկանց: Ընդ որում ոչ թե մարտադաշտում վերցված ռազմագերիների, այլ խաղաղ, քաղաքացիական բնակչության:

¹⁴⁶ ep-ի վերականգնումը՝ Güterbock, 1956: 83:

արքայի գործողություններից, թերևս, կապված գերեվարված խեթական բնակչության հետ միասին ռազմավարի ձեռքբերումից: Հնարավոր է, խեթերը Իսուվայից տարել էին ավելի շատ նյութական բարիքներ, քան ունեին գերեվարվածները:

13': A տարբերակում առկա է *pé-e-da-an-ti*, իսկ B-ում վերջին՝ տուժած նշանը կարող է լինել *pát*¹⁶⁷: Հ.Քլենգելը այս բառածնը դիտում է որպես *pedanti* (եզ. տրակ.-տեղ. հռոլվ) և թարգմանում այսպես. «Նրանք (իսուվացիները - Ա.Ք.) իրենց տեղը բռնեցին (= «գնացին»)»¹⁶⁸:

14': 1) «Նստված հատվածը» ըստ B տարբերակի: A տարբերակի վնասված հատվածից հետո թերի պահպանված նշանը («UQ-ում՝ *ir*») B տարբերակում նույնպես կորսված բայի վերջը պիտի լինի (*ar-ha da-*)¹⁶⁹:

2) B տարբերակում՝ ^(H)GIDRU-ti (*x+7*): Հ.Քլենգելը GIDRU զաղափարագիրն ընթերցում է հնչյունաբար (^(H)Hat-ti), որն այսօր չի ընդունվում:

15': Վնասված հատվածը՝ ըստ B տարբերակի:

16': Վնասված հատվածը՝ ըստ B տարբերակի: A տարբերակի կորսված մասին հաջորդում է զգալի քերված հատված, որտեղ ուրվագծվում են որոշ նշանների վերին մասերը. միայն վերջինն նշանն է հստակ *ya*: B տարբերակում առկա է *na-an EGIR-pa[.....] ŠEŠ-ŠU-NU tar-na-aš (8'-9')*: Փանի որ կառավարող բայը համընկնում է, ապա, թերևս, միջանկյալ մասն էլ պիտի համընկնի: Հ.Գյուտերբոխը A տարբերակում հարցականով վերականգնում էր *LI-IM NUMUN-ya*: B տարբերակի առաջին վնասված հատվածի վերականգնումը ըստ Հ.Քլենգելի՝ A տարբերակի 7'-րդ տողի նմանությամբ: Իսկ A 16'-ի տողասկզբում նա, վնասվածքից հետո առկա *ia* նշանը համարում է ինչ-որ պաշտոն նշանակող բառի ավարտական նշան, որը նախորդող *Ū* շաղկապով պիտի կապվի դրանց հետ: Հնարավոր է, A և B տարբերակներում այս հատվածը տարբերվում է:

17': Վնասված մասի վերականգնումը ըստ B 9'-ի:

16'-18': Այս խիստ վնասված տողերը կրկին վերաբերում են արքայի ձեռնարկումներին Իսուվայում: 18'-րդ տողի վերջից սկսվում է խեթական արքայի ձեռնարկումների հաջորդ փուլը, սակայն արդեն այլ հակառակորդի դեմ: «Վրեժ» բառի առկայությունը և հաջորդող տողերում դեպի Հայաստ կազմակերպված արշավանքը վկայում է այն մասին, որ խաթթիի գլխավոր հակառակորդը արևելքում ոչ թե Իսուվան էր, այլ հենց Հայաստան: Տեքստը ոչինչ չի հաղորդում վրեժխնդրության պատճառի մասին:

23'-26': Այս տողերում ներկայացված է խեթական զորքի հետագա արշավանքը դեպի Մուխխապա քաղաքի երկիր, որը, ամենայն հավանականությամբ, Իսուվայից արևելք պետք է գտնվեր¹⁷⁰: Մուխխապայում խեթահպատակ բնակչության

¹⁶⁷ Klengel 1968: 67.

¹⁶⁸ Klengel 1968: 69.

¹⁶⁹ Klengel 1968: 67.

¹⁷⁰ Առաջարկվել է Մուխխապայի համադրությունը ասորեստանյան աղբյուրների *Suhma*, խեթական տեքստերի *Zuhma* երկրի հետ (Goetze 1940: 47 n.181; Дзякчюа 1988: 74; Խաչատրյան 1998: 42 (տես նաև RGTC VI.1: 516 և Քոսյան 2004ա: 104): Վ.Խաչատրյանի կարծիքով Մուխխապան կարելի է համադրել հայկ. աղբյուրների Մխանիստ լեռների հետ (= Բյուրակնի

ներկայությունը և այդ քաղաքի ու դրա շրջակայքի նկատմամբ իրականացված գործողությունը կարող է վկայել այն մասին, որ այս տարածքը Նաթթիի հանդեպ թշնամական դիրքորոշում ուներ, բացի այդ այստեղ էր հանգրվանել Նաթթիից փախած բնակչությունը: NAMRA բառի կիրառությունը այս ենթատեքստում իրոք թույլ է տալիս ենթադրելու, որ դրանք ոչ թե գերեվարված մարդիկ էին, այլ իրենց կամքով խեթական տիրույթներից փախած անձինք, ովքեր խեթական զորքի արշավանքի սպառնալիքի տակ հեռացել էին դեպի Հայասա: Վնասված 25'-26'-րդ տողերը թույլ չեն տալիս հասկանալու, թե իրոք ինչ էր տեղի ունեցել այդ բնակչության հետ Մուխտապայից հեռանալուց հետո: Արդյոք խեթերը երանց ետ էին վերադարձրել Լախա լեռան շրջանից, թե նրանց հաջողվել էր հասնել Հայասա: Համենայնդեպս, տեքստում Հայասան այլևս չի հիշատակվում, այլ կրկին շարադրված են Բուովային և մեկ այլ երկրին առնչվող իրադարձություններ: Չնայած, հնարավոր է, որ Հայասան հիշատակվեր հաջորդող վնասված տողերում:

30'-31': Պարզ չէ այստեղ հիշատակվող երկրի խնդիրը: Որ դա Բուովան չէ, կասկածից վեր է: Երկրանվան գրության վերջին երկու նշանների հիման վրա ՀԳյուտերրոկը ենթադրում էր, որ այստեղ ավարտական i-ն կարող է լինել տեղանվան տրական հուլովաձևի վերջավորությունը: [.....]-հենի վերջավորությունը հիշեցնում է Ասորեստանի արքա Թիզլաթապալասար I-ի հյուսիսային արշավանքների ընթացքում հիշատակվող մի շարք նախրյան երկրների անվանումները: Ցուցակի 23 երկրներից 10-ի անվանումներն ավարտվում են -ni-ով (Unzamuni, Pilakinni, Aturgini, Kulibarzini, Sinibirni, Abaeni, Adaeni, Kirini, Abarsuni, Daieni)¹⁵¹ Սրանցից Adurgini-ն վկայված է նաև Թուկուլթի-Նինուրտա I-ի մոտ որպես Նաիրիի երկրներից մեկը¹⁵²: Նշենք նաև մինևույն տեղանվանակերտ վերջածանցի առկայությունը Աշշուրբեկալայի տեքստում հիշատակվող Ուրուատրիի մի շարք երկրների անվան մեջ՝ Aparuni, [Zi]quni, [.....]-ni¹⁵³: Վերոհիշյալ երկրները մասնագետների մեծ մասի կողմից տեղադրվում են Վանա լճի և Եփրատի վերին խոսանքների միջև ընկած շրջանում¹⁵⁴, ինչը համահունչ է Բուովայի մերձակցությամբ խեթական զորքի գործողությունների ենթատեքստին:

32'-34': Այս երեք տողերի վնասված մասերի վերականգնումը պատկանում է ՀԳյուտերրոկին ինչպես ենթատեքստի, այնպես էլ նմանատիպ խեթական տեքստերի հետ համադրման հիման վրա:

[եռներ՝ Նապատրյան 1998: 58]:

¹⁵¹ Grayson 1991: 21.

¹⁵² Grayson 1987: 292.

¹⁵³ Weidner 1930-1931: 83.

¹⁵⁴ Ուրուատրիի հստակ տեղադրությունը ներկայումս վերջնականապես պարզված չէ: Ամուսամենայնիվ, առկա աղբյուրները թույլ են տալիս այն մոտավորապես տեղադրելու Վանա լճի և Եփրատի միջև, ներառյալ ավելի հարավ ընկած շրջանները (առաջարկված կարծիքների համար տես Weidner 1930-31: 83 Anm.46; Арутюнян 1985: 13с.аа.): Այսպիսի տեղադրությունը կարծես ամրապնդվում է մ.թ.ա. XIII դարի խեթական մի գուշակային տեղատի տվյալներով (KUB XLIX 11, մասնակի իրատարակությունը տես Kosyan 2011):

ԴԻՊԼՈՄ 39

(KBo XIV 13)

*Աղյուսակի սկզբում պակասում են անհայտ քանակությամբ տողեր:

III

1') [.....-z]i

2') [.....]

3') [.....] *Ú-UL*

4') [.....-p]a-ku-ul-la

5') [..... DU]MU.LUGAL

6') [.....-pa-k]u-ul-la-az kat-ta

7') [..... K]UR ^{URU}Ha-ya-ša8') [.....nu-us?] -ši LÚ^{MEŠ} GAL^{IM}

9') [.....] u-wa-te-er

10') [.....]x e-šir

11') [.....]-ir

12') [..... LUGAL ^{URU}Ha]-at-ti *BE-LÍ-N[Í]*13') [.....] nu KUR ^{URU}Ha-ya[-ša]

14') [.....] ku-i-e-eš

15') [.....]-ma-ša-aš-kán

16') [.....]x u-wa-te-[er]

17') [..... x L]Í-IM 1 ME 40(+...]

18') [.....-r]^{IM}

19') [.....]x ar-ha

20') [.....-n]u-ut

21') [.....]-ta x[...]

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 1')
 2')
 3')
 4') [.....-պ]ակույլա քաղաքը
 5') [.....ար]քայազներ
 6') [.....-պակ]ույլա քաղաքից
 7') [.....] Հայասան
 8') [.....Եվ նրան] «մեծերը»
 9') [.....] նա բերեցին:
 10') [.....նրանք] էին:
 11') [.....նրանք]-եցին:
 12') [..... «Ով, Խաթթիի [արքա], մե[ր] տեր,
 13') [.....] Եվ Հայա[սան]
 14') [.....] որոնք
 15') [.....] xxx
 16') [.....]x բերե[ց(ին)]:
 17') [.....1]140[.....]
 18')
 19')
 20') [.....]-եց:
 21')

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

*Այս և հաջորդ տեքստը („Դիպված 40“) նկարագրում են Հայաստանի դեմ արշավանքը: Այստեղ հիշատակվում է [...-պակ]ույլա քաղաքից Հայաստա ինչ-որ մեկի (ար]քայազն? – ԱՔ.) գնալը: Այնուհետև՝ հայաստացիների կողմից խեթերին տրված ինչ-որ բան. 114[...]
 Թվականի առկայությունը, թերևս, վերաբերում է NAM.RA-ներին (վերաբնակիչներ կամ զինվորներ), որ բերել էին «մեծերը»:

3': Տեղանվան պահպանված մասը համադրելի չէ խեթական տեղանուններից որևէ մեկի հետ: Թերևս, գտնվել է Հայաստայում:

8'-12': ոս-սձ-ձի վերականգնումը 8'-ում մերն է: Նկարագրվում է LÚ^{mes} GAL^{rim}-ի (հոգևակի թվով) գործողությունը, որոնք խեթական արքային ինչ-որ բան են բերում, ղյիմելով նրան «մեր տեր» ձևով: Թերևս, սրանք Հայաստանի ավազներն են. հմմտ. LÚ^{mes} ŠU.GI «ավազները» KUB XXIII 72+-ում:

16'f.: 114[x] թվականով նշվածը, հավանաբար, Խաթթիից փախած վերաբնակիչների մասին է:

ԴԻԴՎԱՍ 40
(KBo XIV 14)

- 1') [.....]x x x x [.....]
 2') [.....]x-da-aš
 3') [.....]-mé-e-er
 4') [.....^{LÜ}KÜR ^{URU}Ha-ya-a]a hu-ul-li-[ya-at]
 5') [.....^{LÜ}KÜR ^{URU}Ha-ya]-ša pa-an-ga-r[i-it BA.ÜŠ]

-
- 6') [.....] KUR ^{URU}Ha-ya-ša[...?]
 7') [..... I-N]A KUR UGU²⁷ ^{URU}[.....]
 8') [.....]x-in-ma-za

ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 1')
 2')
 3') [.....նրանք]-եցին:
 4') [.....Հայաս]այի [թշնամուն նա] սպան[եց]:
 5') [.....Հայա]սայի [թշնամին] բազմությամբ [սպանվեց]:
 6') [.....] Հայասա [.....]
 7') [.....Վերին երկրում [.....]քաղաքը
 8') [.....] xxx

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

„Դիվավաճ 40“-ը հիշատակում է բուն պատերազմը Հայասայի դեմ: Հ.Գ.Գյուտերբոկի կարծիքով¹⁹⁵, այն կարող է „Դիվավաճ 13“-ի կորած մասի հատվածը լինել: Կորսված հատվածների վերականգնման հնարավորությունները նվազագույն են:

7: Հայասայի առնչությամբ Վերին երկրի հիշատակությունը կրկին հավաստում է, որ այս երկուսը հարևաններ էին. տես վերը „Դիվավաճ 10“ (Հայասայի և Վերին երկրի համատեղ հիշատակությունը):

¹⁹⁵ Güterbock 1956: 66, n.38.

Մ.Թ.Ա. XIII ԴԱՐԻ ԳՈՒՇԱԿԱՅԻՆ ՏԵՔՍ

Այս տեքստը պատկանում է մ.թ.ա.XIIIդ. կազմված զգալի քանակությամբ նման տեքստերի թվին (զերազանցապես Թուրքիայի IV-ի շրջանը, չնայած հնարավոր է նաև նրա նախորդ Ռաքթուսիլիս III-ի կառավարումը), որոնց նպատակն էր նպաստել արքայական իշխանության անարատությանը և սրբազորմանը¹⁵⁶։ Դրանցում ներկայացված են բացառապես մ.թ.ա.XIV-XIIIդդ. ապրած հայտնի քաղաքական գործիչները (հիմնականում՝ արքայատոհմի անդամներ)¹⁵⁷, որոնք ժամանակին ներգրավված են եղել զանազան դավադրություններում (դավադրության մասնակիցներ կամ զոհեր)։ Գուշակային հարցման նպատակը հետևյալն էր՝ արքայատոհմի ներսում ընթացած պայքարին զոհ գնացածների հոգիներին խաղաղություն պարգևել և հանդիդի խմբավորումներին հաշտեցնել։

Այստեղ հիշատակվում է «ազդեցի Ռուկկանան»։ Տեքստն իրենից ներկայացնում է գուշակային հարցում երկու խնդիրների վերաբերյալ՝ 1) արդյոք Ռուկկանան հավատարիմ կմնա արքային, 2) եթե Ազդին այժմ արքայի դաշնակիցն է, ապա արդյոք ապագայում էլ կդաշնակցի արքայի սերունդների հետ։

Այս ընդարձակ տեքստը պատկանում է այսպես կոչված համադրական գուշակային հարցումների շարքին, որտեղ ներկայացված են տարբեր բնույթի գուշակային գործողություններ։ Ստորև, Ռուկկանային վերաբերող հարցման մեջ ներկայացված է կենդանիների ներքին օրգանների հետազոտության (KUS «միս; կենդանու մարմին») հիման վրա հարցման եղանակը, որի պրակտիկան իր տերմինաբանությամբ հանդերձ փոխառվել է Միջագետքից՝ խուրրիների միջնորդավորմամբ¹⁵⁸։

¹⁵⁶ CTH 569 (փոխկապակցված տեքստերի այս խմբի հրատարակությունը և ռաումաափրությունը՝ Hout van den 1998).

¹⁵⁷ Դրանք են՝ Մուպալիուլիումասի վերջին կինը Բաբելոնյան արքայազուտտը «տավանանեան» (Ամմինեայա(7) – Hout van den 1998: 44), Մուրաիլիս II-ի վերջին կինը՝ Դանուխեան, արքա Ուրիսի-Թեշուրը, Հալեպի արքա Ռապագիտին, Մուպալիուլիումասի եղբոր որդին՝ Արմա-Թարխունասը և այլք։

¹⁵⁸ Խեթական տեքստերում նշանակալից տոկոս կազմող գուշակային հարցումների և դրանց տեխնոլոգիայի շուրջ տես Beal 2002: 57ff.: Հենց դրանով էլ բացատրվում է գուշակային տերմինների մեծ մասի խուրրիական ծագումը։

KUB XVIII 2

- 10) ma-a-an-ma-mu-kán ^uHu-uq-qa-na-aš LÚ ^{URU}Az-zi
- 11) A-NA ^uUTU^Š EGIR-an ar-ha ^UUL ne-ya-ri
- 12) nu IGI-zi SU^{MES} SIG₅-ru EGIR-ma NU.SIG₅-du
- 13) IGI-zi TE^{MES} ni-eš-kán ZAG-aš! KAXU-i NU.SIG₅
- 14) EGIR SU^{MES} ni šī ki GÚB-za RA^B zi GAR-ri
- 15) 12 ŠÀ DIR SIG₅ EGIR TE^{MES} ^{GIŠ}SÚ.A-hi GÚB-an NU.SIG₅
- 16) ma-a-an KUR ^{URU}Az-zi ^uUTU^Š e-ep-zi
- 17) zi-la-du-wa-at NUMUN ^uUTU^Š MUNUS.LUGAL e-ep-zi
- 18) nu IGI-zi TE^{MES} SIG₅-ru EGIR-ma NU.SI[G₅-d]u
- 19) IGI-zi TE^{MES} ni šī ki KASKAL GÚB-za RA^B
- 20) zi GAR-ri 12 ŠÀ DIR SIG₅
- 21) EGIR TE^{MES} a-ga-ta-hi-iš NU.SIG₅

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 10) „Իսկ արդյոք խուկկանան՝ ազգեցին,
- 11) Հետո Արևիցս չի շրջվի“:
- 12) Առաջին փորոտիքը թող բարենպաստ լինի, այնուհետև՝ բարենպաստ չլինի:
- 13) Առաջին փորոտիքը՝ *nipasuri*-ները ձախ կողմում են:
- 14) Հաջորդ փորոտիքը՝ *ni(pasuri)*-ն *si(intahi)*-ն (*li*) *k(eldi)*-ն վնասված է, *zi(zahi)*-ն ընկած է այնտեղ:
- 15) 12 օղակներ, բարենպաստ է, հաջորդ փորոտիքը՝ գահը ձախ կողմում է՝ բարենպաստ չէ:
- 16) „Արդյոք Ազգի երկիրը Արևիս կպահի (հավատարիմ կլինի - Ա.Բ.)
- 17) Ապագայում Արևիս (*li*) թագուհու սերնդին նա կպահի“:
- 18) Առաջին փորոտիքը թող բարենպաստ լինի, այնուհետև՝ թող բարենպաստ չլինի:
- 19) Առաջին փորոտիքը՝ *ni(pasuri)*-ն *si(intahi)*-ն (*li*) *k(eldi)* ճանապարհը ձախ կողմից վնասված է:
- 20) *zi(zahi)* ընկած է այնտեղ, 12 օղակներ, բարենպաստ է:
- 21) Հաջորդ փորոտիքը՝ *agatahi*-ը բարենպաստ չէ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տեքստում առկա են մեծաքանակ գուշակային ոլորտին պատկանող տերմիններ, որոնց ոչ միայն իմաստը, այլև լեզվական պատկանելությունը առայժմ պարզ չէ: Թերևս, դրանք, դատելով որոշ բառերի վերլուծությունից, ինչպես նաև արտաքին տեսքից, կարող էին խուրրիներն լինել¹⁹⁹: Այդ բառերը ներկայացված են համառոտագիր եղանակով, այն է՝ գրված են բառերի առաջին վանկերը, օրինակ, *ni* = *nipasuri*, *si* = *siintahi* և այլն:

¹⁹⁹ Գուշակային տեքստերի մասնագիտական բառապաշարի մասին տես Laroche 1952: 19ff.:

ԳԼՈՒԽ 3

ՆԵԹԱ-ՀԱՅԱՍՏԱԿԱՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
Մ.Թ.Ա. XIV ԴԱՐՈՒՄ

Սուսպիլությունաս I-ի և Հայաստանի արքա Ռուկանայի, ինչպես նաև Թուրքիայի և III-ի և Մարիայի միջև կնքված պայմանագրերի լիարժեք պատմագիտական իմաստավորումը կախված է մ.թ.ա. II հազարամյակի կեսերին Առաջավոր Ասիայի մի կարևոր տարածաշրջանում տեղ գտած մի շարք քաղաքական իրադարձությունների պարզաբանումից, այն է՝ մ.թ.ա.XIV-XIII դարերում 1) Նեթական տերությունում առկա քաղաքական գործընթացները, 2) վերջինիս և Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջաններում գտնվող քաղաքական միավորների փոխհարաբերությունները: Այս երկրորդ խնդիրը վաղուց ի վեր հայագետ պատմաբանների և բանասերների կողմից ուսումնասիրության առարկա է եղել և մնում է որպես այդպիսին նաև այսօր¹⁶⁰, սակայն նոր կյուրերի, ինչպես նաև խաթրիի պատմության որոշ առանցքային հարցերի շուրջ նոր մտայնումների լույսի ներքո, այն համալիր վերանայման կարիք ունի:

ՆԵԹԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Մ.Թ.Ա.XIV ԴԱՐԻ ԿԵՄԵՐՈՒ

Մ.թ.ա.XIVդ. կեսերը կարելի է բեկումնային համարել հին Առաջավոր Ասիայի ուշերոնգեդարյան պատմության քաղաքական զարգացումներում: Սա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ առաջավորասիական տարածաշրջանը գտնվում էր անկայուն հավասարակշռության պայմաններում: Նախորդող տասնամյակներում առաջին պլան մղված եգիպտա-միտոսանական հակամարտությունն ավարտվել էր և երկու պետությունների միջև նորմալ հարաբերություններ էին հաստատվել, որոնք պարբերաբար ամրապնդվում էին դինաստիական ամուսնություններով¹⁶¹:

Ինչ վերաբերում է Նեթական տերությանը, ապա այն Թուրքիայի և II-ի արշավանքների արդյունքում մ.թ.ա.XVդ. երկրորդ կեսին տիրացավ ողջ Փոքր Ասիային¹⁶², այդ թվում՝ ռազմավարական և տնտեսական առումներով երկու կարևորագույն շրջաններին՝ Կիցքովաստային (Կիլիկիա) և Ասսուվայի դաշնության կազմում գտնվող երկրներին (արևմտյան Փոքր Ասիա)¹⁶³, ինչպես նաև Իսուվային

¹⁶⁰ Forrer 1931: 1ff.; Капанцян 1948: 27ff.; Garstang and Gurney 1959: 32ff.; Klengel 1965; 1968; 1976; Дьяконов 1968: 89слл.; Хачатрян 1971; Նաչատրյան 1998: 46-94; Քոսյան 1997; 1999; 2000: 161-174; 2001; 2002ա; 2002բ; 2004բ և այլն; Նազարյան 2013:

¹⁶¹ Helck 1971: 163ff.; Bryce 1998: 156ff.

¹⁶² Թուրքիայի նվաճումներն ամփոփված են նրա "Տարեգրություններում" (CTH 142 = Caruba 1977: 137ff.), տեքստային կյուրերի մեկնաբանությունը տես Houwink ten Cate 1970: 57ff.; Bryce 2005: 121ff.):

¹⁶³ Նախքան Կիցքովաստայի արքա Սուսասուրայի հետ պայմանագիր կնքող խեթական արքայի՝ Թուրքիայի II-ի հետ նույնացումը (Beal 1986: 424ff.), և, համապատասխանորեն, Կիցքովաստայի ներառումը Նեթական տերության գերիշխանության ոլորտը, այս իրադարձությունը վերագրվում էր Սուսպիլությունաս I-ին:

(Մոփր): Սակայն արդեն Թուղխալիյասի հաջորդ Առնուվանդաս I-ի կառավարման ընթացքում սկսվեցին արտաքին և ներքաղաքական բարդություններ, որոնք առաջիկայում պիտի հանգեցնեին համընդհանուր ճգնաժամի: Ներքական եղրաստեղծ տերության (ավելի ճշգրիտ՝ վերականգնված տերության) առջև կանգնած էին այն նույն խնդիրները, որոնցով բնորոշվում է կարճ ժամանակամիջոցում ռազմական ճանապարհով ձևավորված և քաղաքական ու տնտեսական ինտեգրման կարտոց ցանկացած պետություն¹⁶⁴: Փաստորեն, Թուղխալիյաս II-ի ստեղծած տերությունը նույնքան արագ ընթացավ տրոհման ուղիով:

Տերությունում սկսված ներքաղաքական ճգնաժամի վառ վկայություններ կարելի է համարել խեթական երկու հայտնի տեքստեր, որտեղ ներկայացված են Տերության երկու համադիր ծայրամասերում ընթացող քաղաքական զարգացումները: Այսպես, ըստ «Մադդուվատտասի մեղանշանքը» պայմանական անվանումը կրող տեքստի¹⁶⁵, խեթական արքայի կողմից արևմտյան Փոքր Ասիայում գտնվող Ցիպպասա-Նարիյառի երկրի կառավարիչ նշանակված Մադդուվատտաը երբեմն ոչ միայն չէր կատարում իր վրա դրված պարտականությունները, այլև հարձակումներ էր գործում խեթահպատակ այլ երկրների վրա¹⁶⁶: Միևնույն իրավիճակն է արձանագրում «Պախխուվացի Միտան» անվանումը կրող տեքստը¹⁶⁷, այս անգամ տերության արևելքում գտնվող Բուովայում և դրա շրջակայքում, այն է՝ Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում: Այստեղ էլ խեթական արքայի կողմից Պախխուվայում կառավարիչ նշանակված Միտան ակնհայտ անհնազանդություն էր դրսևորում իր պուզերենի հանդեպ¹⁶⁸:

Ներքական տերության պատմության այս փուլի վերաբերյալ հիմնավոր տեղեկություններ են պահպանել Մուրսիլիս II-ի և Նաթթուսիլիս III-ի օրոք կազմված մի շարք տեքստեր, որոնք համակողմանիորեն լուսաբանում են Թուղխալիյաս III-ի կառավարման շրջանում տիրող իրավիճակը և քաղաքական գործընթացները:

Թուղխալիյաս III-ի կառավարման վաղ փուլում, թերևս, հենց գահակալման պահին, ըստ Նաթթուսիլիս III-ի տեքստի¹⁶⁹, պետության տարածքի մի զգալի մասը նվաճվել էր կամ պարբերաբար ասպատակվում էր բոլոր հարևան երկրների կողմից: Այս նույն իրավիճակը արտացոլված է Մուպպիլուլիումաս I-ի գործունեությանը նվիրված ընդարձակ տեքստում, կազմված որդու Մուրսիլիս II-ի կողմից¹⁷⁰: Այստեղ իրադարձությունները շարադրվում են այն պահից, երբ խեթական արքան (տեքստում՝

¹⁶⁴ Որպես օրինակ կարելի է հին շրջանի համար իշխատակել հենց Հին Նեթական տերությունը Նաթթուսիլիս I-ից և Մուրսիլիս I-ից հետո, Աքեմենյան տերությունը, միջնադարի համար՝ Մոնղոլական տերությունը Դինգիզխանի արշավանքներից հետո և այլն:

¹⁶⁵ Հրատ.՝ Götze 1928:

¹⁶⁶ Մադդուվատտասի գործունեության մասին տես Bryce 2005: 129ff.

¹⁶⁷ Հրատ.՝ Sayce 1930: 5ff. (թարգմ.): Gurney 1948: 32ff. (թարգմ.): Hoffner 1976: 60ff. (տեքստի 1684/ս կցաբեկորը): Նախատրյան 1998: 87-93 (հատվածական թարգմ.): Kosyan 2006a: 72ff. (գիտական տառադարձում, թարգմ. և պատմագիտական մեկնաբանություններ):

¹⁶⁸ Միտայի և ընդհանրապես այս տարածաշրջանում տիրող իրավիճակի մասին տես Քոսյան 2000; Bryce 2005: 143f.; Kosyan 2006a: 87ff.

¹⁶⁹ KBo VI 28 ԴԿ 9ff. (տեքստի ամբողջական հրատ.՝ Գլուխ 2):

¹⁷⁰ CTH 40 (հրատ.՝ Güterbock 1956, Հայաստանի վերաբերող հատվածները՝ Գլուխ 3):

„այսպս“, անունը չի պահպանվել)¹⁷¹ հակառակորդների դեմ ռազմական գործողություններն իրականացնում էր երկրի արևելքում գտնվող Սամուխա քաղաքից¹⁷²: Տեքստում ասվում է, որ պետության բնօրրանը („Խաթթի երկիրը“) ավերված և թալանված էր կասկերի կողմից¹⁷³:

Ավանդաբար ենթադրվում էր, որ Խաթթուսիլիա III-ի տեքստում նկարագրվող համընդհանուր հարձակումը Խաթթիի վրա (այսպես կոչված „շրջանաձև ներխուժում“) եղել է միաժամանակյա, նույնիսկ փոխհամաձայնեցված գործողություն, որին կարող էին անուղղակիորեն մասնակցել Միտտանիև և Եզիպատոսը¹⁷⁴: Սակայն իրավացիորեն նկատվել է¹⁷⁵, որ այդպիսի հարձակման դեպքում Խեթական պետությունը ուղղակի կտրոհվեր և Թուդիալիյաս III-ը չէր կարող վերականգնել կորցրածը՝ նյութական և մարդկային ռեսուրսների բացակայության պատճառով: Այն, ինչ տեքստում ներկայացվում է որպես համաժամանակյա հարձակում, պիտի մեկնաբանել որպես պետության տարբեր շրջանների վրա մի զգալի ժամանակահատվածի ընթացքում տեղի ունեցած պարբերական հարձակումներ, որոնք Խաթթուսիլիա III-ը, ելնելով ինչ-ինչ քաղաքական նկատառումներից, միավորել է նրա հակառակորդների փոխհամաձայնեցված ավերիչ հարձակման մեջ:

Հարկ է նշել, որ ճգնաժամային իրավիճակը Խեթական տերությունում սկսվել էր շատ ավելի վաղ, դեռևս Առնուվանդաս I-ի կառավարման շրջանում, ում օրոք կազմված մի շարք տեքստեր վկայում են ոչ միայն կախյալ երկրների անհնազանդության, այլև բուն խեթական տարածքի վրա կասկերի հարձակումներին մասին¹⁷⁶: Սակայն հարևան երկրների հարձակումները և կենտրոնական իշխանության

¹⁷¹ Սուպլիլիուլիամաս I-ի հոր նույնանուն համար Թուդիալիյաս III-ի հետ տես՝ Gurney 1973: 672ff.; 1979: 213ff.: Այս տեսակետը հաստատվում է Մաշատիլյուրիի՝ Nr.76/15 նամակի վրայի կնիքի արձանագրությամբ: [“KISIB “Šu-up-ri-lu-]i-u-ma LUGAL[GAL “Ha-at-ti DUMU “Du-ut-ha-li-y]a LUGALGAL U[R.SAG] “[Կնիքը Սուպլիլիուլիամասի, [Խաթթիի մեծ արքայի- [Թուդիալիյասի (որդու), մեծ արքայի, հ[երոսի]” (Alp 1980: 57 և Abb.3 + Taf.4), որը հենվում է նաև այլ փաստարկների վրա (Dincol et al. 1993: 100f.):

¹⁷² Սամուխայի ավանդական տեղագրումը Վերին Եփրատի ավազանում, ոչ այնքան համոզիչ փաստարկների հիման վրա (Garstang and Gurney 1959: 32ff.) վիճարկվում է: Մասնագետների մի զգալի խումբ այն տեղադրում է Հալիսի վերին հոսանքներում (Cornelius 1958: 375; Garstang and Gurney 1959: 36[=Ջարա (Zara)]; Goetze 1960: 47; Forlanini 1979: 178ff.[= Սիվաս քաղ (Sivas kale)]-կամ Հալիսի և Եփրատի վերին հոսանքների միջև (von Schuler 1965: 35 Anm.188; Laroche 1966: 270): Տես, սակայն, Օ.Գլորիի հետմահու հողվածում այս առթիվ ավելա թերահավատությունը (Gurney 2003: 122ff.):

¹⁷³ “Դիպված 11”, 8ff. (Güterbock 1956: 64): Իսկ KBo VI 28 ԴԿ 14f.- ում հիշատակվում է հակառակորդի կողմից Խաթթուսասի հրդեհման մասին:

¹⁷⁴ Այս տեքստի համար տես՝ Carruba 1977: 141:

¹⁷⁵ Bryce 2005: 146f.

¹⁷⁶ Մասնավորապես, հարկ է նշել՝ 1) KUB XIV 1 + KBo XIX 38 (= CTH 149, հրատ.՝ Götze 1928)- որտեղ ներկայանում է խեթական արքայի նվազագույն հեղինակությամբ բնորոշվող իրավիճակ արևմտյան Փոքր Ասիայում (Ցիպպապա-Խաթիյատի երկրի դրանձ կառավարիչ Մադդուվատտասի գործունեությունը), 2) KUB XXIII 72+ (= CTH 146, հրատ.՝ Gurney 1948: 32ff.; Kosyan 2006a), որտեղ ակնհայտ է միևնույն վիճակը՝ Վերին Եփրատի ավազանում (խեթահայտակ Պախիալվայի ապստամբությունը), 3) KUB XVII 21+, KUB XXXI 124+, KUB XXIII

հեղինակության անկումը չէին միայն խեթական տերության թուլացման և մասնատման պատճառները:

Խաթթիի աստվածներին ուղղված Մուրսիլիս II-ի մի աղոթքում¹⁷⁷ հիշատակվում է մեծաքանակ բնակավայրերի ամայացումը՝ արքայի պապի (Թուլիսալիյաս III) օրոք երկրում մոլեգնող համաճարակի և սովի պատճառով: Շուրջ 20 տարի տևած համաճարակի խոշոր վնասների մասին է տեղեկացվում նրա մյուս աղոթքում¹⁷⁸: Մեկ այլ աղոթքում՝ ուղղված Արիեսա քաղաքի Արևի աստվածուհուն¹⁷⁹, որը Է.Լարոշի «Կատալոգում» վերագրված է Մուրսիլիս II-ին (CTH 376C), սակայն իրականում տիպիկ «միջին խեթերեն» տեքստից վերցված ներդիր է¹⁸⁰ և պիտի թվագրվի Առնուվանդաս I-ի և նրա կառավարմանը անմիջապես հաջորդող շրջանով¹⁸¹, մի հատված ուղղակի հիշեցնում է «շրջանաձև ներխուժումը»:

KUB XXIV 4 + KUB XXIV 3

49) ki-nu-na a-ra-ah-zé-na-an-te-eš [uđ-ni-an-t]e-eš

50) hu-u-ma-an-te-eš KUR ¹⁸⁰KU.BABBAR-ti [wa-al-h]u-an-né-eš-ki-u-wa-an da-a-ir

49) «Այժմ հարևան [երկր]երը

50) բոլոր Խաթթի երկրի վրա սկսեցին [հար]ձակվել»:

*waih- «խփել, հարձակվել» բայը դրված է գործողության շարունակականություն նշող -šk- անանցով, որը վկայում է տևական հարձակումների մասին: Նկատվել է, որ KUB XXIV 4-ում (+ KUB XXX 12 կցարեկորը) առկա թշնամիների ցուցակը (տեքստում՝ «ապստամբ երկրներ») գրեթե նույնն է, ինչ KBo VI 28 ԴՎ 9ff.-ում, իսկ աստվածների տաճարների ավերման մասին հիշատակությունը համահունչ է Առնուվանդաս I-ի հայտնի տեքստին¹⁸²:

Այսպիսով, վերը հղված տեքստերի հիման վրա պարզվում է, որ արդեն Առնուվանդաս I-ի կառավարման վերջին շրջանից երկրում խոր ճգնաժամ էր սկսվել, որը շարունակվեց նրա հաջորդի՝ Թուլիսալիյաս III-ի օրոք: Այս ընթացքում խեթական տերության շատ տարածքներ անցան հարևան երկրների տիրապետության տակ: Թերևս, հենց Թուլիսալիյաս III-ի օրոք արքունիքը և վարչակազմը ստիպված էին լքել

¹⁷⁵ KUB XXIII 17; KUB XXXI 117+ (= CTH 375, հրատ.՝ Schuler von 1965: 152ff.; Lebrun 1980: 132ff.), որտեղ հիշատակվում է կասկերի հարձակումների հետևանքով Կուսիսի մի շարք քաղաքների, այդ թվում՝ պաշտամունքային խոշոր կենտրոն Ներիկի տաճարների ավերումը:

¹⁷⁷ KUB XIV 13 + KUB XXIII 124 (= CTH 378.IV, հրատ.՝ Götte 1930b: 242ff.; Lebrun 1980: 220ff.; Singer 2002: 64ff. [N.14]):

¹⁷⁸ Տեքստում բառացիորեն ասվում է հետևյալը. «[Մարդիկ մահանում էին] իմ հոր ժամանակ, մահանում էին իմ եղբոր [Առնուվանդաս II-ի - Ա.Ք.] ժամանակ, նրանք շարունակում էն մահանալ [իմ ժամանակ]: ... Արդեն 20 տարի Խաթթիում [մեծ քանակությամբ] մարդիկ մահանում էն: Խաթթին [շատ է տուժել] համաճարակից» (Singer 2002: 56 [N.10]): Նույնը կրկնվում է նաև նրա մեկ այլ աղոթքում (Singer 2002: 57 [N.11]):

¹⁷⁹ KUB XXIV 3 + KUB XXX 12 (հրատ.՝ Gurney 1940: 22ff.; Carruba 1969: 239ff., 247f., կրկնօրինակը՝ CTH 376A [հրատ. Singer 2002: 53 [N.8]):

¹⁸⁰ Houwink ten Cate 1970: 5, 68ff.

¹⁸¹ Carruba 1969: 247f., Anm. 40.; Houwink ten Cate 1997: 59f.; Güterbock 1978: 136.

¹⁸² CTH 375 (Carruba 1969: 243).

Խաթթուսացը և հիմնավորվել արևելյան շրջաններում՝ Վերին երկրում, ժամանակավորապես կենտրոն դարձնելով Սամուխ քաղաքը¹⁸³:

Առայժմ այնքան էլ պարզ չեն Խաթթիի թուլացման բոլոր պատճառները, սակայն հնարավոր է ենթադրել, որ դրանում էական գործոն պետք է համարել նաև տեղական երաշտը, ինչի մասին ուղղակի վկայություններ են պահպանել Մաշատիոյոք հնավայրից (խեթ. Տապիզգա քաղաքը՝ ներկայիս Ջիլե քաղաքից 30 կմ. հարավ-արևմուտք) հայտնաբերված մի շարք նամակներ¹⁸⁴: Դրանք գրված են խեթական արքայի կողմից Տապիզգայում տեղակայված վարչակազմի ներկայացուցիչներին կամ հակառակը: Մաշատիոյոքի նամակներից NN. 14, 24, 29, 53 և 79-ը վկայում են երաշտի մասին¹⁸⁵: 2.22-ների կարծիքով, պարզ չէ միայն, արդյոք այս բոլոր նամակները գրված են մինևույն տարում, թե խոսքը մի քանի տարվա մասին է: Նամակներից երևում է, որ արքան մեծ կարևորություն էր տալիս հացահատիկի և խաղողի այգիներից ստացվող բերքի խնդրին:

Խեթական բնօրրանում երաշտի մասին վերոհիշյալ տեղեկությունները, թերևս, հնարավոր չէ չառնչել Խաթթուսիյիս III-ի արդեն նշված տեքստում և Մուրաիյիս II-ի աղոթքներում և „ՍԳ“-ում նկարագրվող իրավիճակին (տես վերը): Այստեղ ներկայացված են՝

ա) Հարևան երկրների հարձակումները Խաթթիի վրա,

բ) Մայրաքաղաք Խաթթուսասի նվաճումը և ավերումը կասկերի կողմից,

գ) Բնակավայրերի ամայացումը,

դ) Երաշտը, սովը և զանգվածային մահացությունը:

ե) Բնակչության զանգվածային հեռացումը իրենց բնակավայրերից հարևան երկրներ:

Կարծում ենք, վերոհիշյալ երևույթները չէին կաբող տեղ գտնել մեկ տարում մոլեգնող երաշտի հետևանքով: Երաշտի պատճառով բնակչության արտագաղթը հարևան երկրներ, այդ թվում Բուսվա և Հայասա¹⁸⁶, անկասկած, խոշոր չափերի հասնող աղետի հետևանքը պետք է լիներ: Այս առթիվ կարելի է վկայակոչել Սուպպիլուլիումաս I-ի և կախյալ Միտտանիի արքա Շատտիվազայի միջև կնքված պայմանագրում ներկայացված շրջանների ցուցակը, որոնց բնակչությունը հեռացել էր Բուսվա¹⁸⁷:

Ընդհանրապես, Կենտրոնական Փոքր Ասիան երկրագործական կենցաղավարման առումով հակասական պատկեր է ներկայացնում: Չնայած հողային ռեսուրսները

¹⁸³ Bryce 2005: 147.

¹⁸⁴ Նամակների հրատարակությունը՝ Alp 1991:

¹⁸⁵ Hoffner 2009: 65f. Սրանց պետք է հավելել Ս.Դե Մարտինոյի կողմից իղված նամակները՝ NN.24, 50, 65, 80 (De Martino 2005: 314):

¹⁸⁶ Այդ մասին տես Գլուխ 2-ում ներկայացված տեքստերը:

¹⁸⁷ Գուրապիսա (URU/Gurtalissa կամ Kurtalissa), Արավանես (URU/Arawanna), Չազզիսա (URU/Zazza), Կալասմա (URU/Kalašma), Տիմ(ա)նա (URU/Tim(a)na), Խալիվա (URU/SAG/Haliwa), Կարնա (URU/SAG/Karna), Դուրմիտա (URU/Durmista), Ալիա (URU/Alha), Խուրմա (URU/Hurma), Խարանա (URU/SAG/Harana), Թեգարամա (URU/Tegarama), Թեպուրզիյա (URU/Tepurziya), Խազգա (URU/Hazga), Արմատանա (URU/Armatana) (Weidner 1923: ԴՎ 10ff.): Հիշատակվող տեղանունների տեղադրության քննարկումը տես Cornelius 1958: 239ff.; Դյոբրադե 1961: 174սև.:

բավարար են և հիմնականում բերրի, սակայն դրա հետ մեկտեղ կլիմայական պայմանները պարբերաբար արգելակում են բնակչության կենսագործունեության համար առաջնահերթ նշանակություն ունեցող հացահատիկային կուլտուրաների մշակումը: Բնական տեղումների պակասը, ժամանակից շուտ վրա հասնող ցուրտը և այլ հանգամանքներ հաճախակի հանգեցնում են բերքի անկմանը, որի հետևանքը բնակչության խոշոր զանգվածների համար անհնար է դարձնում գոյությունը իր բնակության վայրերում¹⁹⁸:

Հարևան երկրների հարձակումները Ռեթական տերության բնօրրանի վրա, ամենայն հավանականությամբ, նույնպես երաշտի հետևանքը կարող էին լինել: Հատկանշական է, որ Մաշատիոյուքի մի ամբողջ խումբ նամակներում հիշատակվում են կասկերի հարձակումները Տապիզգայի մերձակայքի վրա¹⁹⁹:

Ռեթական տերության ներսում տիրող ծանր իրավիճակի գործում իրենց դերը կարող էին խաղալ նաև ներդիսաստիական խնդիրները, կապված գահաժառանգման հետ հենց Թուդխալիաս III-ի օրոք:

Բանն այն է, որ աղբյուրները որպես վերջինիս հաջորդ նշում են Թուդխալիաս անունով արքայազնի (սահկանտի), ով դրանցում հայտնի է որպես «կրտսեր Թուդխալիաս» (Tudhaliya TUR): Սակայն ինչ-որ մի պահ այս Թուդխալիասն այլևս չի հիշատակվում աղբյուրներում, փոխարենը առաջին պլանն է մղվում արքայազն Սուպպիլուլիումասը: Սուպպիլուլիումասին հաջողվեց կազմակերպել պալատական հեղաշրջում, որի ընթացքում Թուդխալիասը սպանվեց²⁰⁰: Արդյոք հեղաշրջման կազմակերպիչը Սուպպիլուլիումասն էր, թե նրա մայրը՝ Տադուխեպան կամ մեկ այլ անձ, պարզ չէ: Հայտնի է միայն այն, որ «կրտսեր» Թուդխալիասի մայրը՝ գործող Քազուխի Սատանդուխեպան անհետանում է աղբյուրներից²⁰¹ և իր տեղը զիջում է նոր Քազուխու՝ Տադուխեպային²⁰²:

Գահաժառանգման համար պայքարը, բնականաբար, չէր կարող չանդադառնալ Տերության կայունության վրա, ինչպես մեկ անգամ չէ, որ վկայված է Խաթթիի ավելի վաղ շրջանի և մ.թ.ա. XIII դարի պատմության տարբեր ժամանակահատվածներում:

¹⁹⁸ Bryce 2002: 73.

¹⁹⁹ Դրանք են՝ NN.1, 5, 6, 19, 24, 25, 27, 31, 37, 45 (De Martino 2005: 313):

²⁰⁰ Bryce 2005: 154f.: Հեղաշրջումը և Թուդխալիասի սպանությունը Սուպպիլուլիումասի կողմից ուղղակիորեն հիշատակվում է Մուրաիլիս II-ի օրոք կազմված մի տեքստում, որն իրենից ներկայացնում է Խաթթիի բոլոր աստվածներին ուղղված աղոթք՝ կապված Խեթական տերությունում 20 տարի մոլեգնող համաճարակի հետ (CTH 378.I, հրատ. Götz 1930b: 164ff.: Քաղցածրաբար հրատ. Singer 2002: 61ff.): Այստեղ նշվում է, որ աստվածները պատժել են Սուպպիլուլիումասին և բոլոր այն անձանց, ովքեր ժամանակին մասնակցել էին Թուդխալիասի սպանությանը:

²⁰¹ Սատանդուխեպան հետագայի խեթական տեքստերում ընդհանրապես չի հիշատակվում: Երա անուրը պահպանվել է միայն այսպես կոչված «խաչառն կնիքի» վրա (գրված է հիերոգլիֆային գրով), որը կազմված է Ռեթական տերության ավարտական փուլում՝ Սուպպիլուլիումաս II-ի օրոք (կնիքի հրատարակությունը և մեկնաբանությունները տես Dincol et al. 1993: 99):

²⁰² Այս մասին տես, մասնավորապես, De Martino 2010: Լշեք նաև, որ «կրտսեր» Թուդխալիասը կարող էր նույնիսկ որոշ ժամանակ կառավարել, նախքան Սուպպիլուլիումասի կողմից գահազրկվելը, եթե իրոք նման ենթադրությունը իրավացի է (Dincol et al. 1993: 99; Müller 2004: 9):

Այդպես էր Նաթթուսիլիս I-ի մահից հետո գրեթե մեկ դար, Մուսավառայիս II-ից հետո՝ Ուրխի-Թեշուքի և Նաթթուսիլիս III-ի կառավարման սկզբում, նաև մ.թ.ա. XIII դարի երկրորդ կեսին (Թուղխալիյաս IV-ի և Թարխունտասսայի քույր-քաղալորության արքա Կուրունտայի հակամարտությունը): Ասվածը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ Տերության ներսում առկա ներքաղաքական անկայությունն էր թերևս գլխավոր պատճառը, որ այն Թուղխալիյաս III-ի օրոք հայտնվեց ծայրաստիճան ծանր իրավիճակում: Այս համատեքստում իր ակտիվ մասնակցությունն ունեին նաև Հայկական լեռնաշխարհի՝ ոչ հեռավոր անցյալում խեթական տերության գերիշխանության կամ ազդեցության տակ գտնվող երկու պետականությունները՝ Հայասան և Իսովան, որոնք, օգտվելով հարմար առիթից, սկսեցին ասպատակել կամ առանձին տարածքներ նվաճել Եփրատի աջափնյակում (այդ մասին տես ստորև):

Ահա այսպիսի իրավիճակում իշխանության եկավ խեթական տերության պատմության ամենանշանավոր արքան՝ Մուսպիլուլիումաս I-ը (մոտ. մ.թ.ա. 1345-1322թթ.), ում օրոք պետությունը հասավ իր հզորության գագաթնակետին: Մուսպիլուլիումասն արտակարգ էռանդուն և նպատակասլաց անձնավորություն էր, ով դեռևս պատանեկան տարիներից ընդհուպ մինչև մահը անցկացրեց մշտապես ընթացող պատերազմներում: Նրա գործունեությանը, ինչպես Տերության ներքին կյանքի ամենատարբեր ոլորտներում, այնպես էլ արտաքին քաղաքականության մեջ բնորոշ էր ծաղիկալ, ուղղագիծ վարվելակերպը: Նա կանգ չէր առնի ոչ մի բանի առջև իր նպատակներին հասնելու համար¹⁹³:

Ի տարբերություն իր նախորդների, նրա արտաքին քաղաքականությանը բնորոշ էր նորանվաճ երկրների ինտեգրումը խեթական տերության քաղաքական համակարգում: Հենց նրա օրոք սկսեց կիրառվել այսպես կոչված «քույր-քաղալորությունների» ստեղծման պրակտիկան: Այդպիսի նպատակ էր հետապնդում նորանվաճ երկրներում կամ նախկինում խեթերի վերահսկողության տակ գտնվող շրջաններում Նաթթից կախյալ քաղալորությունների կազմավորումը: Մուսպիլուլիումասն իր որդիներին՝ երկուսին նշանակեց Տերության հարավային սահմաններին մոտ գտնվող շրջանների ժառանգական արքաներ: Տեղացիներին հանձնվեց Կիցցուվատուն (Կիլիկիա), իսկ Պիյասսիլիին՝ Կարգամիսը (Հյուսիսային Միդիայում Միտտանիից նվաճված շրջանները): Այս էտնախորքի վրա կարող է որոշակիանալ նաև Հայաստայի հանդեպ տարվող քաղաքականությունը: Խուկկանային իր քույրերից մեկին կնության տալը՝ ամենայն հավանականությամբ, նպատակ ուներ խեթական արքայատոհմի իշխանությունը տարածել նաև այս ավանդաբար դժվար կառավարելի երկրամասում: Ի դեպ, ավելի ուշ, արդեն մ.թ.ա. XIII դարի կեսերին այդ քաղաքականությունը հաջողությամբ կիրառեց Նաթթուսիլիս III-ը Հայաստայի հարևան Իսովայում (հետագայի հայկ. Մոփր)¹⁹⁴:

«Կրտսեր» Թուղխալիյասի մահից հետո Մուսպիլուլիումասը ձեռնարկեց Տերության տարածքային ամբողջականության վերականգնման գործը, որը սկսել էր դեռևս Թուղխալիյաս III-ը: Մուսպիլուլիումասը ակտիվորեն մասնակցում էր հոր

¹⁹³ Մուսպիլուլիումասի անձին բնութագրող լավագույնս ձևակերպել է Ջ.Միլլերը որպես «կոպիտ, անարգարամիտ և անզիջում տիրակալ» (Miller 2007: 261):

¹⁹⁴ Տես Քոսյան 1997 (համապատասխան հղումներով):

արշավանքներին դեռես արքայազնի կարգավիճակով, սակայն թուղխալիյասի՝ պարբերաբար կրկնվող հիվանդության պատճառով վերջինս հաճախ ի վիճակի չէր անձամբ գլխավորելու զորքը: Երկրի վերամիավորումը¹⁹⁵ սկսվեց Սամուխա քաղաքից, ուր, մայրաքաղաք Խաթրուսասի անկումից հետո, ժամանակավորապես տեղափոխվել էր արքայական նստավայրը, և հիմնականում ավարտվեց արդեն Սուպալիուլիումաս I-ի կառավարման օրոք: Վերանվաճելով կորցրած տարածքները, Սուպալիուլիումասն անցավ նոր նվաճումների ի հաշիվ ավանդական հակառակորդ Միտտանիի, այս անգամ արդեն Տավրոսից հարավ՝ Միդիայում, որոնք նախկինում գտնվում էին Խաթրիի տիրապետությունից դուրս:

Սուպալիուլիումաս I-ի կառավարման շրջանի ժամանակագրության խնդիրը առայժմ քննարկման առարկա է Ռեթագիտական ուսումնասիրություններում ներկայումս գոյություն չունի ինչպես մ.թ.ա. XIV դարի, այնպես էլ այլ ժամանակահատվածների քաղաքական իրադարձությունների միասնական ժամանակագրություն¹⁹⁶: Ռեթական պատմության ժամանակագրումը գերազանցապես, եթե ոչ ամբողջությամբ, հենվում է Եգիպտոսի, Ասորեստանի և Բաբելոնիայի՝ զբավոր աղբյուրներով արձանագրված համաժամանակյա պատմության հետ ունեցած զուգահեռների վրա: Այդ է պատճառը, որ նման զուգահեռների բացակայության դեպքում մասնագետները ստիպված են բավարարվել խեթական տեքստերում արձանագրված իրադարձությունների փոխկապակցման հնարավորություններով: Ստորև և ընդհանրապես ներկա ուսումնասիրության մեջ օգտագործվում է այսպես կոչված «միջին ժամանակագրությունը»¹⁹⁷:

Այսպիսով, մ.թ.ա.1340թ. մոտերքում, նվաճելով Իսուվան և Ալզին¹⁹⁸, Սուպալիուլիումասը մտավ Միտտանի (այսպես կոչված «սիրիական առաջին

¹⁹⁵ Սուպալիուլիումասի գործունեությունը նկարագրող տեքստերը չեն հիշատակում ինչպես այդ գործընթացի ավարտը, այնպես էլ արդյունքի՝ Խաթրուսաս վերադառնալու պահը: Խաթրուսիյա III-ի մի տեքստում (KUB XIX 9,9 [= CTH 83, հրատ.՝ Uenal 1974.2: 6f.]) ասվում է, որ Սուպալիուլիումասն այն իրականացրել էր 20 տարում, սակայն նկատվել է, որ այս ժամկետը պիտի ներառեր նաև թուղխալիյաս III-ի արշավանքները, բացի այդ, այն ուղղակի կլորացված է (Bryce 1989: 20). նման Kempinski 1993: 85ff. (գտնում է, որ 20 տարին իրական ժամկետն է): Սուպալիուլիումասի կողմից Ռեթական տերության վերականգնման վրա ծախսված ժամանակի խնդիրը ներկայումս վիճաբարույց է: Հնարավոր է, որ Խաթրուսիյան ուղղակի կլորացված ձևով ներկայացներ իր պապի գործունեության այս հատվածը, ինչպես նա խտացված գույներով է ներկայացնում «շրջանաձև ներխուժումը»:

¹⁹⁶ Ռեթական պետության պատմության ժամանակագրության վերաբերյալ առկա հիմնական մոտեցումներն ամփոփված են հետևյալ աշխատություններում՝ Otten 1968; Wilhelm-Böse 1989: 74ff.; Astour 1989; Bryce 1989: 19ff.: Վերջինը այս շարքում Զ.Միլլերի վարկածն է (Miller 2007: 282ff.), ըստ որի Սուպալիուլիումաս I-ի կառավարման շրջանը պետք է մի քանի տարով տանել վերև (1356-1330B.C.), այս տեսակետը հենվում է KUB XIX 15 + KBo L 24 տեքստի ընձեռած հնարավորությունների վրա:

¹⁹⁷ Ռեթական տերության պատմության ժամանակագրման խնդիրների, այդ թվում՝ Միջին ժամանակագրության՝ համար տես Bryce 2005: 375ff.:

¹⁹⁸ Իսուվայի և Ալզիի նվաճումը հիշատակվում է Միտտանիի արքա Եատտիվազայի հետ կնքված պայմանագրում (= CTH 51, հրատ.՝ Weidner 1923: 2ff.; Beckman 1996: 43):

պատերազմը»¹⁹⁹։ Իսկ կյանքի վերջին շրջանում (մոտ. 1227-1222թթ.) նա վերջնականապես նվաճեց Միտոսանին և Հյուսիսային Սիրիան, այստեղ հիմնելով երկու քույր-պետություններ՝ Կարգամիսը և Հալեպը, որոնց արքաներ նշանակվեցին նրա երկու որդիները՝ Պիյասսիին (նույնն է ինչ Շարրի-Կուշուխը) և Տելալիեհուսը։

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՎ ԱԶԶԻՆ ԹՈՒՂՈՒՄԱԼՆԱՍ III-Ի ԵՎ ՍՈՒՊՊԼԻՆՈՒԼՈՒՄԱՍ I-Ի ՕՐՈՔ

Հայաստյի և Ազգիի տեղադրության և հարաբերակցության խնդիրը

Նախորդ բաժնում ներկայացված խեթական տեքստերը որոշակի պատկերացում են տալիս մ.թ.ա. XIV դարում Հայաստյի և Ազգիի ու խեթական տերության փոխհարաբերությունների մասին²⁰⁰։

Մակայն նախքան այդ հարցին անցնելը անհրաժեշտ է պարզել մի կարևոր խնդիր, այն է՝ խեթական աղբյուրներում Հայասա և Ազգի տերմիններով բնորոշվող քաղաքական միավորների հարաբերակցության հարցը։

Մասնագետների մոտ առայժմ չկա միասնական կարծիք այս խնդրի վերաբերյալ։ Առաջին ուսումնասիրողներից է.Ճոռերը գտնում էր, որ նախապես սրանք առանձին քաղաքական կազմավորումներ էին, որոնք հետագայում միավորվել են. իսկ Սուպպիլուլիումաս I-ի և Խուկկանայի միջև կնքված պայմանագրում Հայասան և Ազգին կիրառվել են որպես հոմանիշներ²⁰¹։ Մի շարք վաղ հետազոտողներ այս երկուսը դիտում էին որպես միասնական պետականություն, ընդ որում նրանց կարծիքով Ազգին պետք է հանդիսանար Հայաստյի արևմտյան մասը²⁰²։ Այլ ճանապարհով էր գնում Գր.Նավասեցյանը, ում կարծիքով երկու տերմինները միևնույն երկրի տարբեր անվանումներն են, ընդ որում Ազգին տարածքային, իսկ Հայասան էթնիկ բովանդակություն ուներ²⁰³։ Մեն թվով այլ հետազոտողներ առաջարկել են տարբեր տեղադրություններ Գալլ գետի հովտից և հարավներձևնծովյան շրջանից մինչև Վանա լիճ և Ազձնիք²⁰⁴։

Նկատի առնելով Հայասան և Ազգին հիշատակող խեթական աղբյուրների տեղեկությունները, մենք, հետևելով վաղուց ի վեր մի շարք մասնագետների կողմից առաջ քաշված տեսակետին²⁰⁵, վերջերս փորձեցինք կրկին հիմնավորել այն տար

¹⁹⁹ Սուպպիլուլիումասի սիրիական պատերազմները հանգամանորեն հետազոտված են (Klengel 1965: 31ff.; 1970: 218ff.; 1999: 155ff.; Bryce 1989: 19ff.; 2005: 155ff. (աղբյուրների և զրավանության հղումներով)։ Freu 1992: 39ff.)։

²⁰⁰ Տեքստերի գիտական տառադարձումը, տեքստաբանական մեկնաբանությունները և թարգմանությունը տես վերը՝ Գլուխ 2։

²⁰¹ Forrer 1931: 4f.

²⁰² Götte 1930: 25; Friedrich 1930: 103f.; Garstang and Gurney 1959: 29ff.; Adontz 1946: 28,40; Մարտիրոսյան 1957: 118; Forlanini 1979: map և աղև։

²⁰³ Kapanjian 1948: 37.

²⁰⁴ Կարծիքների տեսությունը տես RGTC VI 1: 59f., 63f.; VI 2: 19, 22; Քոսյան 2004ա: 44-45.

²⁰⁵ Mankayan 1956: 106, 126ss.; Haas 1985: 23: Մասնավորապես, Հ.Մանանյանի կարծիքով

փաստարկներով, առաջարկելով այս երկուսի տեղադրությունը Վանա լճին հյուսիսից և արևմուտքից հարող շրջաններում²⁰⁶: Այդպիսի տեղադրության համար մենք նկատի ենք ունեցել խեթական տեքստերի ընձեռած հնարավորությունները: Մեր փաստարկների շարքում առանձնացնենք հետևյալները:

ա. Հայասան և Իսուական պետք է լինեին հարևաններ կամ գրեթե հարևաններ: Սուպպիլիլիումաս I-ի գործունեությունը նկարագրող տեքստերից մեկում²⁰⁷ խոսվում է Խաթթիից Հայասա փայած քնակչության մասին: Խեթական զորքը Իսուականից մտնում է Հայասա, անցնելով Օուխիապա երկիր, հետո՝ Լախա լեռ(ներ) և մտնում է Հայասա: Չնայած Օուխիապան այլևս չի հիշատակվում, սակայն համադրությունը խեթ. Օուխիա և ասորեստանյան աղբյուրների Օուխմուի հետ²⁰⁸ կարող է հիմնավորել վերջինիս տեղադրությունը Եփրատի և Արածանիի միջև: Այս առումով բավական զրավիչ է հենում Վ.Խաչատրյանի համադրությունը Օուխիապայի և հայկ. աղբյուրների Օխանիստ լեռնանվան հետ (վերջինս հանդիսանում Բյուրակնի լեռների արևելյան հատվածը)²⁰⁹:

բ. Հաջորդ փաստարկը Կումմախա քաղաքի հանգուցային դիրքն է խեթերի և Հայասայի շփման գոտում: Այդ մասին ակնարկում են Թուդխալիյաս III-ի և Սուպպիլիլիումասի արշավանքը Հայասայի դեմ և Կումմախայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը (տես ստորև), ինչպես նաև ավելի վաղ ապստամբ Պախխուվայի դեմ Առնուվանդաս I-ի մղած ճակատամարտը, որին մասնակցում էր նաև Արխիտա քաղաքի զորքը: Այստեղ կարևորն այն է, որ այս քաղաքի աստվածը հիշատակվում է որպես „հայասական/ազգիական աստված“ Աննիյայի հետ Մուրսիլիս II-ի կնքած պայմանագրում (KUB XXVI 39)²¹⁰: Վերջին փաստը կարող է վկայել, որ Կումմախայի ճակատամարտը մղվում էր հայասական տարածքի հարևանությամբ:

գ. Մինևույն Առնուվանդաս I-ի տեքստում որպես Պախխուվայի ապագա լոյալության երաշխավորներ հանդես են գալիս երկու քաղաքներ (ավելի ստույգ երեքը,

Հայասան զբաղեցնում էր Վանա լճի հյուսիսային և արևմտյան առափնյա շրջանները մինչև Կարասու-Եփրատ ընկած հատվածը, ընդ որում դրա համանուն մայրաքաղաքը նույնն է ինչ Սաբգոն II-ի մ.թ.ա. 714թ. արշավանքի ընթացքում հիշատակվող ²¹¹Ugaya քաղաքը: Այս առումով շատ ավելի ուղղակի դիրքորոշում ունի Ս.Պետրոսյանը, ով Հայասայի նման տեղադրությունը համարում է "հաստատված" (Петросян 1987: 79): Հայասայի մերձվանաճյան տեղադրությունը հնարավոր էր համարում նաև Է.Ֆորերը, ում կարծիքով Հայասայի՝ "կղզու վրա գտնվող" Արիպա քաղաքը կարող է տեղադրվել Վանա լճի ափին ընկած որե՛ն թերակղզում (Forrer 1931: 16ff.), չնայած նա ընդհանուր առմամբ հակված էր Հայասան որոնել ինչ-որ տեղ Բաբոր Հայքում՝ Երզնկայի դաշտից հյուսիս (վերջինս նա համարում էր Հայասայի և Խեթական տեքստի շփման գոտին):

²⁰⁶ Տես Քոսյան 2013ա: 53-63; Kosyan 2015: Հայասայի մերձվանաճյան տեղադրության հավանականության մասին վարկածն առաջ քաշվեց համեմատաբար վերջերս ակադեմիկոս խեթագետ Օ. Գըրնիի հոդվածում (Gurney 2003: 120f.)

²⁰⁷ Güterbock 1956: 83f., *Fragm.*25: նաև նույն տեքստի պատճենը՝ KUB XI 8 (Klengel 1968: 66ff.).

²⁰⁸ Առաջարկել է դեռևս Ա.Գյոթցեն (Goetze 1940: 47 n.181):

²⁰⁹ Хачатурян 1971: 114, прим.266; Խաչատրյան 1998: 58.

²¹⁰ Այս տեքստի հրատարակությունը տես Forrer 1931: 6f.; Haas 1985: 24 (հատվածական); Քոսյան 2005 (լիակատար):

որոնցից մեկի անվանումը կորսվել է)՝ Պիտոյիյարիզան և Դուգգաման: Մասնագիտական հրատարակություններում Պիտոյիյարիզան, սկսած Գարստանգից և Գլընթից, տեղադրվում է Հալիսի մերձակայքում²¹¹: Մակայն Դուգգամայի պատկանելությունը հայաստանյան տարածքին ստիպում է վերանայել այդ տեսակետը: Դժվար է պատկերացնել Հայաստյում/Ազգիում ընկած քաղաքի և հալիսյան տարածաշրջանում գտնվող քաղաքի համատեղ մասնակցությունը խեթերին հակամարտ Պախխուվայի միջադեպը հարթելուն ուղղված երաշխավորության գործին: Հնարավոր ենք համարում ենթադրել խեթական քաղաքի անվանը համահունչ կամ շատ նման հնչող մեկ այլ, ավելի արևելյան քաղաքի առկայություն եփրատյան գոտում: Իսկ այդպիսիք Բալիական շատ են և դրանց մի մասի անունները այսօր էլ շարունակում են գոյատևել աղավաղված ձևով (Peceric – հայկ. Բագայառիճ, Pegerig՝ Կումմախայից հյուսիս-արևմուտք, Pertek՝ Կեբանմադենի մոտ, հայկ. աղբյուրների Բթառիճ՝ Երզնկայի դաշտում, ժաման. Ջիմին գյուղից 4 կմ հարավ-արևելք)²¹²:

դ. Վերջապես, կարևոր փաստարկ պետք է համարել Հայաստյի և Ազգիի տեղադրության համար առայժմ չօգտագործված խեթական մի գուշակային տեքստում²¹³ հիշատակվող տեղանունները: Տեքստը ներկայացնում է գուշակային հարցում դեպի Ազգի խեթական զորավար Տատտամարուի գլխավորությամբ կազմակերպված արշավանքի կապակցությամբ: Արշավանքի ընթացքում հիշատակվում են խեթական տեքստերից արդեն հայտնի Ուրա, Իստիտինա և Ռեմմուվա, ինչպես նաև այլ տեքստերում այլևս չվկայված Ուսկունիսա և Տավատենա քաղաքները: Չխորանալով վերոհիշյալ քաղաքների տեղադրության առնչությամբ առաջարկված տեսակետների մեջ, նշենք սրանցից երկուսի՝ Ուսկունիսայի և Ռեմմուվայի հիշատակության ընձեռած հնարավորությունները: Մեր առաջարկը հետևյալն է. սույն Ուսկունիսան հնարավոր է համարել միջին ասորեստանյան արքա Սալմանասար I-ի դեպի Ուրուատրի երկիր կազմակերպած արշավանքի ընթացքում ի թիվս 8 երկրների հանդես եկող ^{KUR}Uatqun, Աշշուրբեղկալայի ^{SALTU}Jatkun և Աշշուրնափիրպալ II-ի ^{KUR}Atkun-ի հետ²¹⁴: Ինչ վերաբերում է Ռեմմուվային, ապա վաղուց ի վեր առաջարկվել է դրա համադրությունը Սալմանասար I-ի միևնույն տեքստում հիշատակվող ^{KUR}Himme-ի հետ²¹⁵:

Այսպիսով, վերոհիշյալ փաստարկները կարծես իրոք նշում են, որ Հայասան (նաև Ազգին) կարող էին գտնվել մերձեփրատյան գոտում, ավելի ստույգ՝ Եփրատից մինչև Վանա լիճ ընկած շրջանում և դրանք մասնակիորեն պետք է համընկնեն միջին ասորեստանյան տեքստերի Ուրուատրիի հետ:

²¹¹ RGTC VI/1: 319f.

²¹² Հակոբյան և մյուսներ 1986: 682-683: Միջնադարյան հայկական աղբյուրներից վերցված բնակավայրերի հետ համադրության համար տես Քոսյան 2004a: 81-82:

²¹³ KUB XLIX 11, հատվածական հրատ.՝ Kosyan 2011 (ախտել էլ այդ տեղանունների հնարավոր տեղորոշման մասին):

²¹⁴ Kosyan 2011: 91; Քոսյան 2013a: 58. Ուսկունիսայի և դրա՝ ասորեստանյան տեքստերում վկայված համարների հնարավորության մասին առաջինը կարծիք է հայտնել Ե.Գրեկյանը (Գրեկյան 2005: 272):

²¹⁵ Sommer 1947: 5ff.; Дьяконов 1951: N.10,39.

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի և Ազգիի նույնությանը, ապա այստեղ իրոք խնդիր կա և առաջին հերթին դա վերաբերում է դեպի արևելք ուղղված Մուրսիլիս II-ի արշավանքները նկարագրող տեքստերին: Ինչպես վաղուց ի վեր նկատվել է Ջ.Գարսթանգի և Օ.Գըրնիի կողմից ²³⁶, ովքեր այս երկու տեքստերի առնչությամբ նշում են, որ դրանք «աներևակայելիորեն խառնված են» աղբյուրներում, հատկապես Մուրսիլիսի տարեգրություններում: Իրոք, այստեղ իրական խառնաշփոթ է տիրում, երբ թե Հայասան, թե Ազգիի մեկընդմեջ հիշատակվում են որպես խթանական արքայի հակառակորդներ, այնպիսի տպավորություն ստեղծելով, որ դրանք նույնական են: Թողնելով այս խնդիրը հետագա ուսումնասիրությունների համար, չնայած բավական տարօրինակ է ենթադրյալ երկու տեղանուններով միևնույն երկիրը նշելու փաստը, արձանագրենք միայն, որ այս առնչությամբ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ մի կարևոր հանգամանք: Դա այն է, որ Հայաստանի վերջին հիշատակությունը խթանական տեքստերում թվագրվում է հենց Մուրսիլիսի արշավանքների շրջանով, որից հետո բացառապես առկա է Ազգի: Նույնիսկ KUB XVIII 2-ում, որը թվագրվում է մոտավորապես Խաթթուսիլիս III – Թուդխալիյաս IV (մ.թ.ա. 1270-1220-ական թվականներ) շրջանով, Հայաստանի կառավարիչ Խուկկանան հիշատակվում է որպես «ազգեցի» (տես ստորև): Եվ այն, որ Խաթթուսիլիս III-ի հայտնի տեքստում («շրջանաձև ներխուժում», տես վերը, Գլուխ 2) խոսվում է Ազգիի կողմից Վերին երկրի գրավման մասին ընդհուպ մինչև Սամուխա, չի կարելի ընդունել որպես հիմք դրանց նույնականության համար:

Մեր խնդրի պարզաբանման համար առաջիմ գլխավոր կովաններից մեկը Վերին երկրի տեղադրությունն է, որը Ջ.Գարսթանգի և Օ.Գըրնիի աշխատության հրատարակությունից հետո սովորաբար տեղադրում են Եփրատի մեծ կենտանից մինչև Հայկիսի վերին հոսանքների շրջանում²³⁷: Սակայն պարզ չեն այդ տարածքի իրական չափերը: Այն կարող էր տարածվել նաև շատ ավելի արևելք: Այս առումով արժանի է հիշատակման վաղ միջնադարյան Հայաստանի նահանգներից մեկի անվանումը՝ Բարձր Հայք, որն ընդգրկում էր մի նշանակալից տարածք: Ըստ պահպանված տեղեկությունների, նրա սահմաններն էին՝ «հյուսիսում Անտիպոնտական լեռները, արևելքում Կարգապազարի, Դնեբոյնի և Կարագոյլի լեռները, հարավում Բյուրակնի լեռնաշղթայի հարավային ստորոտները, իսկ արևմուտքում Գալլ և Արևմտյան Եփրատ գետերի ջրբաժան բարձրությունները»²³⁸: Այսինքն, այն համապատասխանում է ներկայիս Էրզրումի վիլայեթին: Թ.Հակոբյանը նշում է, որ Անանիա Շիրակացին Բարձր Հայքը համարում էր հենց Կարինի երկիրը, մի տեքմին, որն ավելի գործածական էր միջնադարյան Հայաստանում, քան Բարձր Հայքը:

Իհարկե, ասվածը չի կարելի հիմք ընդունել համադրելու Վերին երկիրը Բարձր Հայքի հետ, սակայն թույլ կտա ձևակերպելու աշխատանքային վարկած՝ ճշգրտելու համար խթանական աղբյուրների Վերին երկրի տեղադրությունը: Ամեն դեպքում Վերին երկրի տարածումը ներկայումս ընդունված տեղադրությունից շատ ավելի արևելք կարող է լավ հեռանկարներ բացել քննարկվող ժամանակաշրջանի պատմական

²³⁶ Garstang and Gurney 1959: 36.

²³⁷ RGTC VI/1: 293f.

²³⁸ Հակոբյան 1968: 219:

աշխարհագրության ուսումնասիրության համար:

Կարծում ենք, որ Հայաստան և Ազգի տերմինների հաճախակի փոխնիփոխ կիրառությունը կարելի է հեշտությամբ բացատրել հետևյալ կերպ, եթե դրանք դիտարկենք որպես միմյանց հետ որոշակի դաշնակցային կապերով կապված երկու ցեղային կառույցներ: Հայաստայի և Ազգի հարաբերակցության բնույթը ժամանակին լավ էր ձևակերպել իռլանդացի խեթագետ Ֆ.Հոուվինք տեև Կատեն, այն որակելով որպես «խարխուլ համադաշնություն»: Իրոք, հեարավոր չէ այլ կերպ ընկալել միևնույն տարածքի նկատմամբ երկու տարբեր տերմինների կիրառությունը: Այստի ունենալով այս հանգամանքը, մենք հակված ենք դրանք առանձնացնելու, տեղադրելով միմյանց հարևանությամբ: Ընդ որում հեարավոր է նույնիսկ ենթադրել, որ այս երկմիասնական քաղաքական միավորը կարող էր իրենից ներկայացնել երկու տոհմերից ծագող և միմյանց հետ սերտորեն, խնամիրական կապերով կապված ցեղերի դաշինքի հիման վրա ստեղծված միավորում: Այսպիսի ենթադրության համար կարելի է վկայակոչել Մարիյա անվան հիշատակությունը մի տեքստում որպես Հայաստայի կառավարիչ (Մարիյասի պայմանագիրը), իսկ ավելի ուշ տեքստում (պայմանագիր Մուրսիլիս II-ի և Ազգիի արքա Աննիյայի պայմանագիրը) որպես Աննիյայի նախորդ (պապ կամ հայր-տես ստորև):

Հայաստայի և Ազգիի մերձվանալճյան տեղադրության մասին վարկածը մեծ հեարավորություններ կարող է ընձեռել նաև հնագույն Հայաստանի պատմության առավել վիճահարույց խնդիրներից մեկի պարզաբանման ուղղությամբ: Խոսքը Ուրարտու-Հայաստան հարաբերակցության խնդիրն է, որը տարեցտարի ահագնացող հետաքրքրություն է առաջ բերում գիտական և մերձգիտական շրջանակներում, իր եշնակությամբ գրեթե հավասարվելով «հայկական հարցին»:

Ուրարտական պետության կազմավորման կոնկրետ արեալը այսօր պարզ չէ: Մասնագետները գրեթե համակարծիք են այն հարցում, որ Տուշպա մայրաքաղաքը (ներկայիս Վան քաղաքը) վերածվում է պետության կենտրոնի միայն դրա գոյության ինչ-որ փուլում²⁷⁹: Ընդ որում որպես ապագա պետության կազմավորման նախնական կենտրոններ են ենթադրվում երկու տարածքներ՝ ա) Վանա լճի հյուսիսային և արևմտյան մերձափնյա շրջանը և բ) Վանից շատ հարավ ընկած Մուժաժիրը: Ուրարտական քաղաքակրթության բնորոշ առանձնահատկությունների մի մասի (միջագետքյան սեպագրի փոխառումը, բարձրաքանակը, որմանակարը) աղբյուր է համարվում հենց այս երկրորդի մասնակցությունը²⁸⁰:

Ինչ վերաբերում է առաջին կենտրոնին, ապա դրա վկայություններից մեկն է ասորեստանյան արքա Սալմանասար III-ի մ.թ.ա. 856թ. արշավանքի ընթացքում Արծաշքու քաղաքի հիշատակությունը որպես Ուրարտուի արքա Արամուի քաղաք: Այս քաղաքի անունը վաղուց ի վեր համադրվել է Վանա լճի հյուսիսային ափին գտնվող

²⁷⁹ Տեւ, մասնավորապես, Арутюнян 1970: 119с.:

²⁸⁰ Akurgal 1968: 63; Van Loon 1966: 173; Kessler 1986: 66 և այլն: Կարծիք կա այն մասին, որ ասորեստանյան ազդեցություն պետք է համարել Վանի քաղաքակրթության վարչաքաղաքական կառուցվածքը, ուրարտական արքաների տիրադուսալարը (Kalaç 1994: 18): Ուրարտական պետության վրա հարավային՝ միջագետքյան զգալի ազդեցության մասին տես նաև Քոսյան 2013գ:

Արծկէ (Ժաման. Աղիլջնագ) կամ Արճէշ (Ժաման. Էրջիշ) քաղաքների անվան հետ²²¹; Լշենք նաև այս նույն շրջանում ուրարտական արքա Մենուայի՝ Մուշից հայտնաբերված արձանագրության մեջ հիշատակվող Արխի երկրանունը (¹³⁸Arhi)²²²; Վերջինս Գ.Ջանուկյանը համադրել էր խեթական աղբյուրների Արխիտայի, իսկ Գ.Մարգարյանը՝ այս նույն տարածաշրջանում վաղ միջնադարյան հայկական աղբյուրներում հիշատակվող Հարք գավառի (Պլինիոս Ավագի հիշատակած Archene-ն Արածանիի ավերին) անվան հետ²²³։ Այս երկուսը (հայկական և ուրարտական տեղանունները) արտաբուստ շատ նման են խեթական KUB XXIII 72+ տեքստում որպես ապստամբ Պախխուվայի դաշնակից հիշատակվող ¹³⁸Arhita տեղանվանը (տես վերը)։ Վերջինիս աստծո հիշատակությունը խեթա-հայաստական դաշնագրում (Մուրսիլիս II – Հայաստայի արքա Անեիյա) որպես հայաստական աստված կարող է օգտակար լինել ինչպես Հայաստայի տեղադրության, այնպես էլ Հայաստայի և հետագայում հանդես եկող Ուրարտուի միջև առնվազն տարածքային ընդհանրության մասին տեսակետի հիմնավորման հարցում։

Իսկ այժմ ներկայացնենք նախորդ գլխում տեղ գտած խեթական տեքստերի համառոտ բովանդակությունը և դրանց մեկնաբանությունը²²⁴։

ԽԵԹԱԿԱՆ ԱՐԲՑՈՒՐՆԵՐԻ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

Սույն աշխատության շրջանակներում քննարկվող խեթական տեքստերի և Հայաստայի փոխհարաբերությունները, որոնք կազմում են «Թուդխալիյաս III – Մարիյաս» և «Մուպպիլուլիումաս I – Խուկկանա» պայմանագրերի պատմական եռնախորքը, ընդգրկում են բավական տեսական ժամանակահատված, մոտավորապես մ.թ.ա. XV դարի վերջերից մինչև XIV դարի 30-ական թվականները։ Հենց այս շրջանի խեթական տեքստերում են անվանապես հիշատակվում Հայաստայի՝ աղբյուրներում վկայված չորս արքաները՝ Կարանեին, Մարիյան, Խուկկանան և Անեիյան։

«Պայմանագիր Առնուվանդաս I-ի և վերինեփրատյան երկրների միջև» (KUB XXIII 72+)

Այս պայմանագրում, որի եռնախորքում ընկած էր Պախխուվայի ապստամբությունը և Առնուվանդաս I-ի շարունակական ջանքերը՝ վերահաստատելու իր սասանված ազդեցությունը արևելքում, Հայաստ կամ Ազգի տերմինները վկայված չեն։ Սակայն Պախխուվայի միջադեպի առնչությամբ հիշատակվում են երեք քաղաքներ, որոնցից երկուսը արդեն Թուդխալիյաս III-ի օրոք, ենթադրաբար, սխիսի գտնվելին Հայաստայի կազմում։ Դրանք են՝ Դուկկաման (որի կառավարիչ Աիսսին ապագայում Պախխուվայի լոբալության երաշխավորներից էր) և Արխիտան՝

²²¹ Арутюнян 1985: 34с. (նախորդ ուսումնասիրությունների հղումներով)։

²²² Арутюнян 1985: 43.

²²³ Jahukyan 1961: 359; Մարգարյան 1988: 93:

²²⁴ Վերոհիշյալ տեքստերից համ.2-7-ը տես Գլուխ 2:

Պախխուվայի դաշնակիցը)²²⁵:

Պախխուվայի և վերինեփրատյան երկրների հետ Առնուվանդաս I-ի կնքած պայմանագրում Դուկկամայի կառավարչի վրա դրված պարտավորությունը կարող է վկայել այն մասին, որ Հայաստանի տարածքը կամ առնվազն որոշ մասը նախորդող շրջանում արդեն պիտի կապված լիներ Խաթթիի հետ, թերևս, Թուղխալիյաս II-ի արևելյան արշավանքների արդյունքում: Թուղխալիյասի արևելյան արշավանքները նկարագրող տեքստում²²⁶, որի ընթացքում նվաճվեց Իսուվան, թեև Հայաստան վանապետ չի հիշատակվում (թերևս, պատճառը նրա „Տարեգրությունների“ պակասավոր բնույթն է), սակայն դա ենթադրելի է: Բանն այն է, որ նրա կառավարման շրջանով թվագրվող երկու տեքստերում կան հստակ ակնարկներ այն մասին, որ Հայաստանի առնվազն որոշ շրջաններ պետք է գտնվեին Խաթթիի տերության ազդեցության ներքո:

Դրանցից առաջինը իրենից ներկայացնում է Խաթթիի տերության քաղաքական ազդեցության հյուսիս-արևելյան գոտում գտնվող շրջանների բնակավայրերի հետ զինծառայության մասին կազմված մի փաստաթուղթ-ցուցակ (ավելի ճշգրիտ՝ բնակավայրերի ցուցակ)²²⁷: Այստեղ ծառայության վերցված զինվորները թվարկված են անվանապես և ըստ համապատասխան բնակավայրերի: Վերջիններիս շարքում առնվազն մեկը՝ Էրխիտան (^{URU}Erhita) նույնական է KUB XXIII 72+-ում որպես արևելքում Խաթթիի հանդեպ թշնամական դիրքորոշում ունեցող և Պախխուվայի դաշնակից Արխիտային (Բառասկզբի Է-ն կարող է գրչի կողմից օտար անվան թյուրընկալման արդյունքը լինել)²²⁸: Հաջորդը Տեմիյան է (^{URU}Temiya), որը նույնական է մինևույն KUB XXIII 72+-ում որպես պախխուվացիների կողմից ասպատակվող Տիմիյա քաղաքին: Վերջինս իրավացիորեն համարվել է Երզնկայի դաշտում գտնվող Ջիմին բնակավայրի հետ (բյուզանդական աղբյուրների Ցիմենոս)²²⁹: Տիմիյա/Տեմիյան պետք է գտնվեր Թե ռշ Հայաստանի կազմում, ապա առնվազն նրա հետ սահմանակցող գոտում:

Այս նույն տեքստում հիշատակվող մեկ այլ բնակավայր նույնպես կարող է վկայել գորահավարի ընդգրկված տարածքի ձգվածության մասին դեպի արևելք, այն է՝ Եփրատի և Վանա լճի միջև ընկած շրջանը: Խոսքը Սալա (^{URU}Sala) անվանումը կրող տեղանվան մասին է, որը Խաթթիի տեքստերում վկայված է, բացի այս տեքստից, ընդամենը մեկ անգամ՝ Խաթթիի օրենքների հ.54 հոդվածում ի թիվս մի շարք նմանատիպ հեռավոր շրջանների, որոնց բնակչությունը ազատված էր հարկերից և

²²⁵ Պախխուվայի ասպատակությանն առնչվող իրադարձությունների և դրա հետ կապված՝ վերոհիշյալ քաղաքների մասին տես Քոսյան 2000: 165-174; Kosyan 2006a: 87ff.; Քոսյան 2013ա: 55-56:

²²⁶ Carruba 1977: 137ff.

²²⁷ Տեքստի լիակատար հրատ. տես Schuler von 1965: 142ff.; նաև Քոսյան 2004գ: 472-484 (մեր խնդրին վերաբերող հատվածի գիտական տառադարձումը և մեկնաբանությունները):

²²⁸ Արխիտա/Էրխիտայի հայաստական պատկանելությունը կասկած չի հարուցում, քանի որ այս քաղաքի Ամարյուզի աստվածը հիշատակվում է խաթա-հայաստական մի պայմանագրում՝ հայաստական կողմի աստվածների ցանկում (KUB XXVI 39 24 IV 32, հրատ.՝ Քոսյան 2005):

²²⁹ Хачатрян 1971: 86с.л.; Խաչատրյան 1998: 54; Forlanini, Marazzi 1986: Tav.XVI; Քոսյան 2004ա: 97:

հարկադիր աշխատանքներին²²⁶։ Ժամանակին Գր.Նափանցյանը Սալան համադրել էր հայկական Սլկունի նախարարական տոնիմանվան հետև, ելնելով դրանից, առաջարկել այն տեղադրել Արածանիի ափերին՝ Մամիկոնյանների Ողական ամրոցի շրջանում²²⁷։ Որ վերոհիշյալ Սալան իսկապես կարող էր գտնվել հետագայի հայկական Տուրուբերան նահանգում կամ դրա անմիջական մերձավորությամբ, կարելի է վկայակոչել մ.թ.ա. XIII դարի ասորեստանյան արքա Սալմանասար I-ի՝ դեպի «Արուատրի երկրներ» կազմակերպած արշավանքը, որի ընթացքում վերջինիս անվանապես հիշատակվող երկրների շարքում հանդես է գալիս ²²⁸Salua-a (KUR sa-lu-a)²²⁹։

KUB XXIII 72+-ի ենթատեքստում վերոհիշյալ քաղաքների դերը՝ Հայասա կամ Ազգի տերմինների բացակայության պայմաններում, լուրջ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ այս ժամանակաշրջանում սույն քաղաքական միավորը դեռևս ձևավորված չէր որպես այդպիսին (կամ, առնվազն, դեռևս այդ անունով չէր ընկալվում խեթերի կողմից)։ Մրանից կարելի է ենթադրել, որ KUB XXIII 72+-ը հնարավոր է համարել terminus ante quem Հայասայի կազմավորման համար²³⁰։ Այս ենթադրությունը, սակայն, առայժմ այլ փաստարկներով հնարավոր չէ հիմնավորել²³¹։

Տապիզգա քաղաք առաքված՝ խեթական արքայի նամակը (Մաշատիյուր 96)

Այս նամակն առաքված է Տապիզգա քաղաքում²³² գտնվող ինչ-որ բարձրաստիճան

²²⁶ Սալայի հիշատակությունների և մասնագիտական գրականության մեջ առկա տեսակետների մասին տես RGTC VI/1: 331 և Քոսյան 2004ա: 84: Այս քաղաքների հնարավոր տեղադրության և կարգավիճակի մասին տես Collins 1987: 136ff.: Դատելով այս երկրորդ հիշատակությունից, Սալան կարող էր լինել ոչ թե մի կոնկրետ բնակավայր, այլ ուղղակի մի որոշակի ցեղ, քանի որ գրված է այսպես՝ ERIN²²⁸ Salu «Սալայի ցեղ/ժողովուրդ/գոթը»։

²²⁷ Katanagutan 1940: 378ca.; 1948: 135ca.

²²⁸ Ն.Հաբուրյուկյանը ասորեստանյան տեքստի այս տեղանունը համադրում էր ժամանակակից Սուլի բնակավայրի հետ և առաջարկում տեղադրել Տիգրիսի վերին ավազանում (Արշտուտ 1985: 164ca.): Հնարավոր է, այս տեղանուն/ցեղանունը պահպանված լինի նաև միջնադարյան հայկ. աղբյուրների Սալմաձոր տեղանվան (Աղձնիքում), ինչպես նաև Մալա լեռինը լեռնանվան մեջ (վերջինից է սկիզբ առնում Բաթման գետը)։ Հայկական աղբյուրների այս երկու տեղանունների լեզվական քննությունը տես Martirosyan 2010: 682:

²²⁹ Պախխուվայի և Արխիտայի ապստամբությունը, նրանց կողմից դեպի Կոմմաթեա և Բուռվա ուղղված ասպատակիչ արշավանքները, միաժամանակ Դուկկամայի լույսադրությունը Խաթթիի հանդեպ կարող են վկայել, որ՝ 1) Հայասայի տարածքում առկա էին մի քանի մանր քաղաքական միավորներ, 2) նրանց միջև ակնհայտորեն կային հակամարտության դրսևորումներ, 3) Առնունվանդաա I-ի շրջանում այստեղ ընթացող գործընթացները ի վերջո պիտի հանգեցնեին Հայասա և Ազգի քաղաքական միավորների կազմավորմանը (Քոսյան 2001: 240-242):

²³⁰ Դրա դեմ, թերևս, կարող է վկայել առայժմ հստակորեն չլուսաբանված և անհայտ բովանդակության մի տեքստի բեկոր (KBo XVI 45), որտեղ անվանապես հիշատակվում է Հայասան։ Ձուտ հնագրական տեսանկյունից այն մոտավորապես թվագրվում է Քուդխալիյաս II-ի կառավարումից առաջ՝ վաղ շրջանով (CTH 832 – Kollak 2005.II: 166), այն որակված է որպես «ինն խեթական», այն է՝ Հին քաղավորության շրջանի տեքստ է համարվում (մ.թ.ա. XVI-XV դդ.):

²³¹ Տես վերը՝ Գլուխ 2:

պաշտոնային, որտեղ խեթական արքան հանձնարարում է վերջինիս զորաջոկատներ հավաքագրել Վերին երկրում (թերևս, նաև այլ շրջաններում)²³⁶, որից հետո նա պիտի գնար Հայասա: Տեքստի շարադրանքից կարելի է ենթադրել, որ խոսքը Հայասայի դեմ կազմակերպվելիք արշավանքի մասին է²³⁷:

Արտատվոր լայն է զորահավաքի աշխարհագրությունը: Այն ընդգրկում է արևելյան Փոքր Ասիայի ընդարձակ շրջաններ.

ա. Իսխուպիտտա. Վկայված է բազմաթիվ անգամներ որպես քաղաք, որտեղից խեթերը մշտապես զինվորներ էին հավաքագրում²³⁸: Տեղադրվում է մոտավորապես Խաթթուսասից հյուսիս-արևելք՝ ժամանակակից Ամասիայի և Թուրխալի շրջանում, Տապիզգայից ոչ հեռու (դեպի հյուսիս)²³⁹:

բ. Իսուվա

գ. Լա(խու)վացանտիյա. Լեռնային Կիլիկիայի կարևոր պաշտամունքային և տնտեսական կենտրոններից մեկը դեռ Աշշուրի առևտրական գաղութների շրջանից: Առաջարկվել են տարբեր, իրարամերժ տեղադրություններ²⁴⁰:

դ. Սակադդունուվա լեռ. Սակավաթիվ վկայությունները հուշում են, որ պիտի գտնվեր Տապիզգայից ոչ շատ հեռու, համենայնդեպս, կասկական գոտում²⁴¹:

ե. Սանախուիտտա. ընկած էր Ամասիայի և Մեբաստիայի միջև, ավելի ճշգրիտ տեղադրությունը հնարավոր չէ²⁴²:

զ. Տուպացցիյա. Բացի Մաշատիյոյուրի նամակից, վկայված է երեք անգամ, որոնցից մեկում հիշատակվում է Տուվանուվա քաղաքի և Ամմուա լեռան մերձակայքում²⁴³: Ընդամիս, տեղադրությունը Հալիսից հարավ՝ ժաման. Բոր քաղաքի շրջանում, տրամաբանական է:

է. Վերին երկիր. Խաթթիի հյուսիս-արևելքում: Մահմանակից էր Հայասային: Ենթադրաբար, ընդգրկում էր Հալիսի վերին հոսանքներից մինչև Վերին Եփրատի մեծ ոլորանը ընկած շրջանը, իսկ հյուսիսում հասնում էր Գայլ գետի (Լյուկոս) ավազան²⁴⁴:

Նամակի մոտավոր թվագրումը Թուդիալիյաս III-ի կառավարման սկզբնական շրջանով, մինչև „շրջանաձև երկխոսում“-ում հիշատակվող՝ Իսուվայի կողմից Եփրատի աջափնյակի նվաճումը, կարելի է հիմնավորել: Նամակում Իսուվան նույնպես հիշատակվում է որպես երկիր, որտեղից նախատեսվում էր զորք հավաքել: Իսուվայի հարձակումից հետո այդպիսի հանձնարարությունը անիմաստ կլիներ: Հարկ

²³⁶ Տեքստում, որոշ վնասվածքների հետևանքով, դժվար է ճշգրտել զորահավաքի ճշգրիտ աշխարհագրությունը, այդ մասին տես Քոսյան 2001: 238-239:

²³⁷ Այդպես են ենթադրում որոշ մասնագետներ՝ օրինակ, Houwink ten Cate 1998: 52:

²³⁸ Այդպես է մեկնաբանվել նամակի համապատասխան հատվածը (Beal 1992: 88; Houwink ten Cate 1998: 52):

²³⁹ Այս հարցի շուրջ զրավոր վկայությունների համար տես Beal 1992: 80ff.; ըստ նույն աղբյուրների, Իսխուպիտտայի զինվորների մի խումբ մշտապես տեղակայված էր Տապիզգայում:

²⁴⁰ RGTC VI/1: 146f.

²⁴¹ Օրինակ, Մալաթիայից արևմուտք՝ ժաման. Էլբիստան քաղաքի մոտ (Lewy 1962: 52; Garelli 1963: 106, 111f.), Մաշատիյոյուր-Կայսերի ճանապարհի վրա (Goetze 1960: 51f.) և այլն:

²⁴² Վկայված է նաև Sakdunawa և Sakudunawa ձևերով (KUB II 2 III 1; KUB XXXVIII 12 I 24):

²⁴³ RGTC VI/1: 342.

²⁴⁴ KUB XIX 18 I 11', 14', տես Cornelius 1973: 142; Alp 1991: 45.

է նշել, որ Իսուական կրկին անցնում է խեթերի տիրապետության տակ միայն Մուպպիլուպիումյան I-ի կառավարման կեսերին՝ սիրիական առաջին պատերազմի նախօրեին²⁴⁶:

Նամակում Հայաստյի հիշատակությունը, վերը բերված փաստարկների ճնշման տակ, վկայում է հոգուտ դրա թվագրման KUB XXIII 72+-ից հետո ընկած ժամանակաշրջանով: Այն կարող էր կազմվել Առեուլանդաս I-ի կառավարման վերջին շրջանում կամ Թուլխալիյաս III-ի օրոք: Եթե նկատի ունենանք, որ, ըստ KBo VI 28+ KUB XXVI 48-ի, Թուլխալիյաս III-ի կառավարման վերջին շրջանում Իսուական ակնհայտորեն Խաթթիի հակառակորդներից էր (Իսուական կողմից Եփրատից արևմուտք Թեզարամայի մի մասի նվաճումը), ապա նամակի առաքման ժամանակը կարող է ավելի սեղմվել:

Եթե նամակի ետնախորը իսկապես Հայաստյի դեմ կազմակերպվելիք արշավանքն է, ապա, հաշվի առնելով զորահավաքին մասնակցող երկրների և քաղաքների լայն աշխարհագրությունը, կարելի է ենթադրել, որ այն արդեն դրա նախօրեին ձևավորված և զգալի ուժ ներկայացնող քաղաքական միավոր էր, որի դեմ արշավանքը նշանակալից զինուժ էր ակնկալում:

«Շրջանաձև ներխուժում» (KUB VI 28 + KUB XXVI 48)

Այս հանրահայտ տեքստը, ըստ համընդհանուր տեսակետի, վերաբերում է Թուլխալիյաս III-ի կառավարման սկզբնական շրջանին²⁴⁶: Ըստ դրա, Խաթթիի վրա հարձակվողների թվում էր նաև Ազզին, որը նվաճել էր Վերին երկիրը և սահման դարձրել Սամուխա քաղաքը: Անկասկած, այս տեքստի և Մաշատիյուրի նամակի իրադարձությունները կարող են տեղավորվել միևնույն ռազմաքաղաքական գործընթացում, այն է՝ Մեթական տերության գերիշխանության անկումը Փոքր Ասիայի արևելքում և նորակազմ Հայաստյի (= Ազզի, տես ստորև տեքստում) ռազմական ակտիվությունը տարածաշրջանում:

Հայաստյի հարձակումը և Սամուխա քաղաքը սահման դարձնելը, թերևս, դժվար է մեկնաբանել բառացիորեն: Մուրսիլիս II-ի՝ Մուպպիլուպիումյան I-ի գործունեության մասին պատմող տեքստում առկա է մի մանրամասն, որ կարող է որոշակիորեն պարզել Հայաստյի հարձակման դրդապատճառները (տես հաջորդ տեքստը):

«Դիպված 10»

Այստեղ նկարագրվում է խեթական զորքի արշավանքը հայասացիների դեմ, որ գլխավորում էր արքայազն Մուպպիլուպիումասը՝ հիվանդ հոր փոխարեն: Մեթերը արշավանքի ընթացքում երկու անգամ փորձել են հանդիպել հայասացիներին, սակայն ապարդյուն. փոխարենը նրանք բախվել են կասկական ցեղերի միացյալ զորքին:

Տեքստում կորսված է այն երկրի անվանումը, որտեղ ընթանում էին ռազմական

²⁴⁶ Տես ստորև՝ «Դիպված 25»:

²⁴⁶ Այդ տեսակետն առաջարկել է Ա.Գյոթցեն (Goetze 1940: 24), որն ընդունվում է բոլոր մասնագետների կողմից:

գործողությունները: Մակայն մինևույն տարածքում կասկերի խոշոր գորամիավորման առկայությունը ստիպում է ենթադրել, որ դա չէր կարող Հայաստան լինել, այլ հենց Վերին երկիրը, որը ենթարկվել էր հայաստացիների և կասկերի ասպատակությանը: Հայաստայի (նաև նրանց հարևան կասկերի) համար Վերին երկիրը կարող էր ծառայել որպես ավարառուական արշավանքների օջեկտ, այլ ոչ տարածքային զավթման առարկա:

Այս տեքստը նախորդ երկուսի հետ նույնպես պիտի կցվի մինևույն իրադարձությունների շղթային, սակայն ժամանակագրորեն ավելի մոտ Մուպպիլուլիումասի կողմից խեթական տարածքների վերանվաճման ժամանակներին:

“Դիպված 13”

Այստեղ նկարագրվում է Թուլխալիյաս III-ի և Մուպպիլուլիումասի համատեղ արշավանքը դեպի Հայասա, որը տեղի էր ունեցել Կատխարիյա և Գազգասյա քաղաքների կասկական բնակչության նկատմամբ տարած հաղթանակից հետո: Դժբախտաբար, արշավանքի նկարագրությունն ընդհատվում է այն պահին, երբ Հայասայի արքա Կարաննին²⁴⁷ (LUGAL KUR ^{URU}Hayaša) դուրս է գալիս ճակատամարտի Կումմախա քաղաքի մոտ:

Սա Թուլխալիյասի կառավարման շրջանում Հայասայի դեմ մղված պատերազմների ընթացքում միակ դեպքն է, երբ խեթերը ռազմական գործողությունները վարում էին հակառակորդի տարածքում: Հավանաբար, հենց այս արշավանքի արդյունքում Հայասան պետք է ընկնէր Խաթթիի գերիշխանության տակ²⁴⁸:

Այս արշավանքը պիտք է թվագրվի Թուլխալիյասի վերջին տարիներով, քանի որ վերոհիշյալ տեքստից հետո նա հիշատակվում է միայն KBo XIV 3-ում²⁴⁹, և ենթադրվում է, որ շուտով մահացած պիտի լինէր²⁵⁰:

Այս “Դիպվածի” թվագրումը Թուլխալիյաս III-ի կառավարման վերջին շրջանով որոշակի բարդություններ է առաջ բերում Հայասայի կառավարիչների ժամանակագրության ճշգրտման հարցում: Խնդիրն այն է, որ Խուկկանայի պայմանագրում հիշատակվող Հայասայի կառավարիչ Մարիյան սպանվել էր Խաթթուսասում Թուլխալիյասի հրամանով (տես Գլուխ 1 և ստորև այս գլխում): Եթե այս Մարիյան և “Թուլխալիյաս III – Մարիյա+ Հայասայի ժողովուրդ” պայմանագրի

²⁴⁷ Դեռևս հստակ չէ Հայասայի արքայի անվան ընթերցման հարցը (“Kar-an-ni-iš թե “La-a-an-ni-iš): Այս անվան գրության առաջին նշանի միայն դժվարընթերցելի հնարքն էն առկա: Անվան սկզբում kar սեպանշանի առակայությունը ենթադրում էր Է.Յոսերը: Դրա փոխարեն la-a նշանախմբի ընթերցման հնարավորությունը արձանագրում էր Հ.Գյուտերբոքը (Güterbock 1956: 66 n.37): Հայագիտության մեջ Կարաննին ընթերցումը ընդունելություն է գտել շնորհիվ այդ անվան ստուգաբանական հիմնավորման (Джаргон 1964: 41с.а.; 1987: 325-326):

²⁴⁸ Bryce 2005: 149f.

²⁴⁹ “Դիպված 14” (= Güterbock 1956: 67f.):

²⁵⁰ Հայասական արշավանքից հետո Թուլխալիյասը կրկին հիվանդացել էր (“Դիպված 14”, 8f.): սակայն շուտով՝ ասպրինով (Idem, 22’):

Մարիյան նույն անձն էն, ապա սա կարող է նշանակել, որ հենց Կուսմախայի ճակատամարտից մինչև Թուղխալիյասի մահը ընկած ժամանակահատվածի ընթացքում պետք է տեղի ունենային մի շարք իրադարձություններ, այն է՝ ա) Մարիյայի գահակալումը Կարաննիից հետո, բ) Մարիյայի հետ պայմանագրի կնքումը, գ) Մարիյայի կողմից պայմանագրով իր վրա դրված պարտավորությունների խախտումը կամ պալատական արարողակարգի խախտումը Խաթթուսասում (ըստ Խուկկանայի պայմանագրի՝ նրա մահապատժի պատճառը), դ) Խուկկանայի գահակալումը և նրա հետ պայմանագրի կնքումը (այս վերջին իրադարձությունը, սակայն, կարող էր տեղ գտնել նաև Թուղխալիյասի մահվանից հետո):

Վերոհիշյալի լույսի տակ Մարիյայի կառավարումը Հայաստան, ամենայն հավանականությամբ, չէր կարող տևական լինել:

„Դիպված 40“

Այս խիստ վնասված բեկորը, ըստ Հ.Գյուտերբոխի, կարող է առնչվել նույն իրադարձությանը, ինչը հիշատակվում է նախորդ տեքստում („Դիպված 13”)²⁵¹: Ընթերցելի հատվածները („Հայասայի [քշևամու] նա հաղթեց“, „նա [քշևամին - Ա.Ք.] բազմությամբ [մահացավ]“, „Հայասա երկիրը“, „դեպի Վերին երկիր”) վկայում են, թերևս, մինչև Կուսմախայի ճակատամարտն ընկած շրջանի մասին:

„Դիպված 25“

Նկարագրվում է Իսուվա փախած խեթական բնակչության վերադարձները իրենց բնակավայրերը: Այնուհետև հիշատակվում է Օուխխապա քաղաքի դեմ արշավանքը, որի ընթացքում վերջինս ավերվում և հրդեհվում է: Այստեղ հիշատակվում է փախստականների գնալը Հայասա և արշավանքը դեպի այդ երկիր. նշվում է, որ այն տեղի է ունեցել ձմռանը: Արշավանքն ավարտվում է փախստականների և նրանց գույքի վերադարձնելով:

Այս իրադարձությունը, հաշվի առնելով բեկորի դիրքը „ՍԳ“-ում, տեղի է ունեցել Սուպպիլուլիումասի սիրիական պատերազմից քիչ առաջ²⁵²: Տեքստից դժվար է միանշանակ որոշել ինչպես Օուխխապայի տեղադրությունը (Իսուվայում թե Հայասայում)²⁵³, այնպես էլ Հայասա փախածների և Իսուվայում հաստատված խեթական բնակչության նույնությունը: Այստեղ կարևորն այն է, որ տվյալ պահին Հայասան մի երկիր էր, որտեղ կարող էր ապաստանել Խաթթիի բնակչությունը:

Այս իրադարձությունը, թերևս, կարող է զուգահեռվել Խուկկանայի պայմանագրի

²⁵¹ Güterbock 1956: 49.

²⁵² Güterbock, 1956: 46. Նրա կարծիքով, այս տեքստն առնչվում է այն նույն իրադարձությանը, որ հիշատակվում է Սուպպիլուլիումաս 1-ի՝ Միտտանիի արքա Շաուտիվազայի հետ կնքված պայմանագրում (այն է՝ արքայի հոր օրոք Իսուվա փախած խեթական բնակչության վերադարձը, տես Գյուլի 2 և 3):

²⁵³ Այս տեքստը ^{ORU}Zuhhapa և ^{ORUSAG}Laha տեղանունների միակ վկայությունն է խեթական տեքստերում (վերջինս, թերևս, պետք է գտնվեր Հայասայում կամ դրա սահմանամերձ գոտում):

վերջին տողերին (III 81°-86°) և պայմանականորեն դրվել նրա կառավարման ավարտական փուլում: Ամենայն հավանականությամբ, Խուլկանայի կառավարումը Հայաստանում պետք է ավարտվեր հենց „Դիպված 25“-ում նկարագրվող իրադարձությունների շրջանում (այդ մասին տես ստորև „Պայմանագրերի բեռնը“ և պատմական էտնախորքը՝ բաժնում)²⁵⁴:

8. „Դիպված 39“

Այս տեքստի տեղը Սուպպիլուլիումաս I-ի գործունեության ընթացքում, հետևաբար, նաև ժամանակագրությունը, դեռևս հստակ չէ: Զ.Գյուտերբոկն առաջարկում էր այն թվագրել արքայի կառավարման ուշ շրջանով: Տեքստի նախորդ՝ երկրորդ սյունակում նկարագրվում է Սուպպիլուլիումասի արշավանքը Միտտանիի դեմ²⁵⁵, իսկ երրորդում՝ Հայաստանի դեմ պատերազմը: Բնական է ենթադրել, որ վերջինս պիտի ընկնի միևնույն ժամանակահատվածի մեջ (սիրիական առաջին պատերազմի կամ եռույնիս երկրորդի շրջանը)²⁵⁶:

Այստեղ, վնասված ենթատեքստում, հիշատակվում են „[...]ակուլլա քաղաքը“, „արքայի որդին“, „Հայասա երկիրը“ և, ըստ երևույթին, Հայասայից բերված ռազմավարը:

Տեքստի թվագրման, նաև Հայասայի և Խեթական տերության փոխհարաբերությունների մեկնաբանման առումով կարևոր տեղեկություն է պահպանել Սուպպիլուլիումասի նամակը եգիպտական փարավոն Էյէին (Թութանխամոնիին հաջորդած փարավոնը)²⁵⁷, որը թվագրվում է արքայի կառավարման վերջին տարիներով՝ մոտ. մ.թ.ա.1324թ.²⁵⁸: Այն արքայի պատասխանն է Էյէի նամակին, որտեղ վերջինս փորձում է Սուպպիլուլիումասին համոզել դեսպի Եգիպտոս ուղևորվող խեթական արքայազն Ցանեանցայի սպանությանը իր անմասնակից լինելու մեջ: Այստեղ Սուպպիլուլիումասը թվարկում է իր նվաճումները Փոքր Ասիայում, Հայաստանում, Ազիում և Սիրիայում (Միտտանի, Կարգամիս):

Հայասայի հիշատակումը արքայի մահվանից մեկ-երկու տարի առաջ լրացուցիչ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ նրա արշավանքը Հայասա (տես վերը՝ „Դիպված 25“) պիտի հաջողությամբ ավարտվեր:

Եզրակացություններ

Ստորև ներկայացվող եզրակացությունները հենվում են վերոհիշյալ յոթ տեքստերի վրա և, նկատի ունենալով դրանց պահպանած տվյալների սակավությունը, նոր

²⁵⁴ Հայասայում Խուլկանայի կառավարման հանգամանքների մասին տես Kosyan 2013-2014:

²⁵⁵ „Դիպված 38“ (= Güterbock 1956: 112f.):

²⁵⁶ Հրատարակիչը „Դիպված 39“-ը և „Դիպված 38“-ը նամակցում է „Դիպված 41“-ին (Güterbock 1956: 49), առաջին երկուսը գրված են միևնույն բեկորի վրա:

²⁵⁷ KUB XIX 20 (հրատ.՝ Forrer 1926: 28ff.; Hagenbochner 1989: Nr.208, 304ff.; տեքստի վերջին հրատարակությունը կցաբեկոր KBo XII 23-ի հետ միասին տես՝ Van den Hout 1994: 60ff.

²⁵⁸ Van den Hout 1994: 85ff.

նյութերի ի հայտ գալու դեպքում, կարող են որոշակիորեն ճշգրտվել:

1) Առնուվանդաս I-ի օրոք Հայաստյի տարածքում քաղաքական միավորման գործընթացը հիմնականում ավարտվել էր. այն արդեն առկա է Թուղխալիյաս III-ի շրջանում:

Այս եզրակացությունը թեականության որոշակի տոկոս է պարունակում՝ կապված Հայաստան և Ազգի տերմինների հարաբերակցության խնդրի հետ: Եթե ավելի ուշ՝ Մուրսիլիս II-ի օրոք դրանք կիրառվում են միևնույն քաղաքական միավորը նշելու համար²⁹⁹, ապա դժվար է ետյևը պնդել Մուսպիլիուլիումաս I-ի շրջանի համար³⁰⁰:

2) Թուղխալիյաս III-ի օրոք Խաթթիի և Հայաստյի փոխհարաբերությունները կարելի է բաժանել երկու փուլի.

ա) Համընդհանուր հարձակումների, համաճարակի և սովի հետևանքով համեմատաբար փոքր տարածքում պարփակված Խաթթիի հյուսիս-արևելյան շրջանները (Վերին երկիր) պարբերաբար ենթարկվում էին հայաստացիների և կասկերի ասպատակություններին: Ժամանակ առ ժամանակ խեթերը պատժիչ արշավանքներ էին կազմակերպում:

բ) Փոքր Ասիայում կորցրած տարածքների վերանվաճումից հետո կամ այդ ընթացքում Խաթթիի անցում է ավելի հիմնավոր գործողությունների, մուտք գործելով Հայաստյի տարածք: Սա կարող է համարվել Հայաստյի՝ Խաթթիի գերիշխանության տակ ընկնելու ժամանակաշրջանը:

3) Մուսպիլիուլիումաս I-ի օրոք Հայաստան միառժամանակ պիտի գտնվեր Խաթթիի գերիշխանության տակ, բացառությամբ արքայի կառավարման վերջին տարիներին դեպի Հայաստան ուղղված արշավանքին նախորդող մի ինչ-որ ժամանակահատվածի: Այս վիճակը պիտի շարունակվեր ընդհուպ մինչև Մուսպիլիուլիումասի մահը, երբ Հայաստան Աննիյասի օրոք կրկին դուրս է գալիս Խեթական տերության ազդեցության տակից և, ինչպես «շրջանաձև ներխուժման» փուլում, սկսում է ասպատակել խեթահպատակ շրջանները³⁰¹:

ԽԵԹԱ-ՀԱՅԱՍՏԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԻ ԲՆՈՒՑԹՇ ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՏՆԱՌՈՐԹ

²⁹⁹ Այդ մասին տես՝ Garstang and Gurney 1959: 36f.

³⁰⁰ Այնուամենայնիվ, որոշ հիմքեր կան ենթադրելու, որ արդեն Թուղխալիյաս III-ի շրջանում «Հայաստան» և «Ազգին» նույնացվում էին: Այսպես, խեթա-հայաստական փոխհարաբերություններն արտացոլող տեքստերը (տես վերը՝ Գլուխ 2) հիշատակում են միայն «Հայաստան», իսկ «շրջանաձև ներխուժման» մասին տեքստը՝ «Ազգին»: Սակայն դրանց նույնացման մասին ենթադրությունը, թերևս, վաղ է, քանի որ վերջին տեքստը գալիս է շատ ուշ շրջանից՝ Խաթթուսիլիս III-ից, երբ «Հայաստան» տերմինը այլևս չէր կիրառվում: Խաթթուսիլիս III-ի և Թուղխալիյաս IV-ի տեքստերը հիշատակում են միայն «Ազգին» (IBoT I 32; KUB XXXVIII 6; KUB XXVI 12; KUB XLII 69 [Siegelova 1986: 455ff.]; Kuzaklı, Nr.14 [Wilhelm 1995: 25ff.] և այլն):

³⁰¹ Այս ժամանակահատվածում Հայաստյի անկախ կարգավիճակի մասին հետևությանը կարելի է հանգել Մուրսիլիս II-ի «Տարեգրությունների» յոթերորդ տարվա իրադարձությունների հիման վրա (Götze 1933: 95ff.):

Խեթական տերության և Հայաստանի միջև կնքված երկու պայմանագրերն էլ պատկանում են դիվանագիտական դաշտում՝ պետությունների փոխհարաբերությունները կարգավորող պայմանագրերի ոչ-պարիտետային տիպին²⁶²։ Այդպիսի պայմանագրերը կոչվում են խեթ. *iṣḫi* («պայմանագիր») կամ *le/ingaiš* («երդում», տեքստում գրված է գաղափարով եղանակով՝ *NI-İS DINGIR*²⁶³ «աստվածային երդում») (սրանց աքքադերեն համարժեքն է *rikiltu/rikistu/rikšu* և *māmitu*)։

Միայն մեկ բացառությամբ²⁶⁴, ներկայումս պահպանված պայմանագրերի տեքստերն իրենցից ներկայացնում են բնօրինակների «աշխատանքային օրինակները», գրված կավե սալիկների վրա. բնօրինակները գրվում էին մետաղյա տախտակների վրա (արծաթե կամ բրոնզե)։ Դրանք կազմվում էին խեթական արքունիքում և առաքվում կախյալ երկրի ի գիտություն վերջինիս կառավարչի կամ արքայի։ Պայմանագրի կետերից որևէ մեկի խախտումը դիտվում էր որպես թշնամական գործողություն խեթական արքայի հանդեպ։

Պայմանագրերի կառուցվածքն այսպիսին է.

ա) Ներածական/առաջաբան (սյրեամբուլա), որտեղ նշվում է խեթական արքայի անունը և նրա տիտղոսները։ Սովորաբար կախյալ արքան/կառավարիչը անվանապես չի հիշատակվում։ Հայաստան էրկու պայմանագրերը այս առումով տարբերվում են մյուս նմանօրինակ պայմանագրերից։

բ) Պատմական ներածական, որտեղ ներկայացվում է նախնինում Խաթթիի հետ տվյալ երկրի ունեցած փոխհարաբերությունների պատմությունը, վերջինիս կառավարչի նախնիների և հենց իր նկատմամբ խեթական արքայի կամ նրա նախնիների հարաբերությունները։ Հատուկ ընդգծվում է կախյալ կառավարչի կամ նրա նախնիների նկատմամբ խեթական արքայի բարի վերաբերմունքը և կախյալ կարգավիճակից անկնկալվող օգուտները։

գ) Կախյալ կարգավիճակից բխող պարտավորությունների թվարկումը։

դ) Պայմանագրի տեքստի պահպանման և օգտագործման կարգը։ Պայմանագրերում բազմիցս նշվում է, որ այն պետք է պահպանության հանձնվի կախյալ երկրի գլխավոր աստծո տաճարում և պարբերաբար ընթերցվի նրա կառավարչի համար, որպեսզի նա չմոռանա իր պարտավորությունները²⁶⁵։

ե) Պայմանագրի կնքմանը վկա աստվածների ցանկը, որտեղ ներկայացված են երկու կողմերի աստվածները։

զ) Անեծքի բանաձևը, որտեղ կողմերը (բնականաբար, առաջին հերթին կախյալ

²⁶² Հայագիտական հրատարակություններում այս փաստն արձանագրված է Գր./Նախանջյանի մոտ (*Kananauec* 1948: 115сая.)։ Խեթական տերության և կախյալ երկրների միջև կնքված ոչ-պարիտետային պայմանագրերի մասին տես, մասնավորապես, Korosec 1931: 65ff.; Beckman 2006: 282ff.։

²⁶³ Պահպանվել է բնագրի տեսքով միայն մեկ պայմանագիր՝ կնքված մ.թ.ա. XIII դարի երկրորդ կեսին խեթական արքա Թուդիապիաս IV-ի և Թարխուտասասայի քույր-թագավորության արքա Կուրուտայի միջև (հրատ.՝ Otzen 1988)։

²⁶⁴ Օրինակ, Վիլուսայի արքա Ապրասնուրուի համար ստեղծված պայմանագրում նշվում է, որ տարրական երեք անգամ նրա առջև պետք է այն ընթերցեն, որպեսզի նա չմոռանա իր պարտավորությունները (Beckman 1996: § 13)։

կառավարիչը) երգվում են հավատարիմ մնալ վերցված պարտավորություններին:

Պայմանագրերում Հայաստան հանդես է գալիս որպես ոչ իրավահավասար կողմ: Այս հանգամանքը հստակ արտացոլված է երկու պայմանագրերի գրեթե բոլոր հատվածներում, որտեղ ակնառու է հայաստան կողմի վերցրած (ավելի ճշգրիտ՝ պարտադրված) պարտականությունների բացահայտ գերակշռությունը խեթականի հանդեպ: Հստ էության, խեթական արքայի պարտավորությունները հանգում են միայն խուկկանայի անձի և ընտանիքի անդամների պաշտպանությանը (§§ 5-6): Բացի այս հատվածից, տեքստերում ուղղակի բացակայում է փոխադարձության սկզբունքը:

Խեթական կողմի պայմանները, որոնք առկա են երկու պայմանագրերում, լավ զուգահեռվում են Ֆաթթիի և կախյալ պետությունների միջև կնքված մյուս պայմանագրերին (տես վերը)²⁶⁵: Դրանք հիմնականում հանգում են հետևյալ կետերին, որոնք ամենուրեք կրկնվում են՝

1) հավատարմություն արքայի անձի, արքայական ընտանիքի անդամների, նրա սերնդի և Ֆաթթիի հանդեպ²⁶⁶:

2) պատերազմի դեպքում ռազմական աջակցություն. գորք տրամադրելուց բացի, խուկկանան պարտավոր էր նաև պատերազմի ժամանակ հանդես գալ որպես առաջապահ ուժ (§ 12):

3) երրորդ կողմի հետ ինքնուրույն հարաբերություններ չունենալ: Այս կետը հատուկ շեշտվում է բոլոր ոչ-պարիտետային պայմանագրերում²⁶⁷:

Քննարկվող պայմանագրերն ունեն մեկ տարբերիչ առանձնահատկություն: Խուկկանայի պայմանագիրը կնքված է իր պետությունը լիարժեք ներկայացնող իրավական անձի (խուկկանա), երկրորդը՝ հավաքական կողմի (Մարիյա և Հայասայի ժողովուրդ)՝ հետ: Վերջինս իր բնույթով ստորագրվում է խուկկանայի պայմանագրին և զուգահեռ է այս տարածաշրջանի երկրների հետ կնքված պայմանագրերին՝ KUB XXIII 72+, KUB XXVI 29+KUB XXXI 55²⁶⁸, Առեուվանդաս I-ի կասկական պայմանագրերը²⁶⁹: Այստեղ խեթական արքայի հետ պայմանագիր կնքողները տոհմային ավագանու ներկայացուցիչներն են (LÜ³⁴⁵ «մարդիկ/ժողովուրդ», LÜ³⁴⁵ ŠU.GI «ավագներ»)²⁷⁰:

²⁶⁵ Պայմանագրերի հրատարակությունները տես՝ Weidner 1923; Friedrich 1926-1930; Beckman 1996; Wilhelm 2005; Klingner 2005a:

²⁶⁶ Երբեմն այս կետը, ուղղակի ձևակերպումից բացի, լրացվում է արքայի անձի մասին զանազան քննամական խոսքեր չլսելու, այդ մասին նրան տեղեկացնելու պահանջով (տես §§ 15,18):

²⁶⁷ Այս կետը հատկապես շեշտվում է բոլոր պայմանագրերում:

²⁶⁸ CTH 144 ((հրատարակվել է հատվածաբար՝ Klengel 1965: 226ff. [հատված.]; Otten 1967; De Martino 1996: 73ff.): Լշեք, սակայն, որ այս պայմանագրի տեղայնացման հարցում չկա միասնական կարծիք: Բանն այն է, որ պայմանագիրը կնքված է Ուբա քաղաքի հետ, սակայն խեթական տեքստերը այս անվանումով երկու տարբեր քաղաքներ են տարբերակում: Առաջինը հայաստանյան Ուբան է, մյուսը գտնվում էր Դաշտային Կիլիկիայում (տեքստային վկայությունների և պայմանագրի տեղայնացման համար տես RGTC VI/1: 457f.; RGTC VI/2: 178; Քոսյան 2004ա: 100-101, 116-117):

²⁶⁹ KBo VIII 35 (= CTH 139 [հրատ.՝ Schuler von 1965: 109ff.]); KUB XXVI 19, KUB XXVI 20 + KBo XXII 132 (= CTH 140 [հրատ.՝ idem: 130ff.]) և այլն:

²⁷⁰ Խեթական տեքստերն հետ նվաճված երկրների փոխադարձություններում տոհմային

խուկկանայի պայմանագիրը, սակայն, մի շարք կետերով էականորեն տարբերվում է հետազայի և հատկապես մ.թ.ա. XIII դարում խեթական արքաների կնքած կախյալ պայմանագրերից: Այդ է պատճառը, որ, մասնագետների կարծիքով, խուկկանայի պայմանագիրը խեթական տերության դիվանագիտական պրակտիկայում անցումային փուլ է ներկայացնում. միայն քիչ ավելի ուշ, Սուպպիլուիումասի սիրիական արշավներից հետո է ձևավորվում պայմանագրերի դասական տիպը²⁷¹:

Տարբերությունները մյուս պայմանագրերից հանգում են հետևյալին.

ա) Պայմանագրի ներածականում ուղղակի նշվում է խեթական արքայի կողմից խուկկանային Հայաստանում կառավարիչ նշանակելու մասին:

բ) Բացակայում է նաև այսպես կոչված «Պատմական ներածականը»:

գ) Պայմանագրին վկա աստվածների ցուցակը դրված է մի շարք պարտավորություններից հետո, ինչը հաստիք է մյուս պայմանագրերին:

դ) Բացի այդ, աստվածների թվարկումից հետո կրկին շարադրված են այլ պարտավորություններ, իսկ այնուհետև հիշատակվում է խուկկանայի նախորդի՝ Մարիյայի միջադեպը, որն ըստ էության պատմական ներածականի դեր է կատարում²⁷²: Փաստացի, պայմանագրի տեքստում խեթական տերության և Հայաստանի միջև նախկինում գոյություն ունեցած փոխադարձությունների վերաբերյալ որևէ այլ տեղեկություն չկա:

ե) Իսկ ինչ վերաբերում է արքայատոհմի իգական սեռի ներկայացուցիչների հետ սեռական փոխադարձությունների խնդրին, ապա այս պահը խեթական որևէ պայմանագրում չի հանդիպում:

զ) Էլ ավելի տարօրինակ է խուկկանայի պայմանագրի ավարտական հատվածը, որտեղ Սուպպիլուիումասը պահանջում է խուկկանայից վերադարձնել խեթական երկրի բնակիչներին, ովքեր այդ պահին գտնվում էին Հայաստանում:

է) Պայմանագրում բացակայում է դրա տեքստի պահպանության մասին հատվածը, իսկ անեծքի բանաձևը դրված է աստվածների ցանկից անմիջապես հետո, ընդ որում աստվածների զայրույթը և պատիժը հիշատակվում է մի քանի անգամ՝ խուկկանայի առջև դրված տարբեր պարտավորություններից հետո: Գրեթե կասկած չկա, որ դրանցից առաջինը տեքստում չի էլ եղել, քանի որ պայմանագրի վերջին մասը, որտեղ այն անկեղծվում է, լուրջ վնասվածքների չունի:

Վերահիշյալ առանձնահատկությունները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ, բացի կախյալ պայմանագրերի պրակտիկայում նախադեպերի բացակայությունից (խոսքը

ավագանու դերի մասին տես՝ Klengel 1965:

²⁷¹ Դեռ Է.Ֆորերն էր նկատել, որ, ի տարբերություն մյուս բոլոր պայմանագրերի, այստեղ վկա՝ աստվածների ցուցակը ոչ թե եզրափակում է պայմանագիրը, այլ դրված է առաջին մասում (Forrer 1931: 9): Դա վերաբերում է առաջին հերթին Սուպպիլուիումասի՝ ավելի ուշ շրջանի (սիրիական պատերազմներից հետո) կնքած պայմանագրերին (CTH 51 – «Միտտանիի արքա Շատտիվազա», CTH 53 – «Լուխաշշեի արքա Տևտոն», CTH 49 – «Ամուրուի արքա Ազիբու»):

²⁷² Մարիյայի մահապատժի պատճառի կասկածից զուրկ մասնագիտական հրատարակություններում շրջանառվում է «պալատական անեկդոտ» տերմինը, քանի որ Հայաստանի արքայի սպանության նման հիմնավորումը լուրջ չի ընդունվում (Dardano 2007: 8f. [այլ հեղինակներին հղումներով]):

նման պայմանագրերի ստեղծման հաստատված, նորմավորված սկզբունքների մասին է), մեր պարագայում կարող էին տեղ գտնել ինչ-ինչ սուբյեկտիվ գործոններ, ինչի մասին տես ստորև:

Ավարտելով „Սուպալիուլիումաս – խուկկանա“ պայմանագրի բնույթի խնդիրը, նշենք հայազնիտության մեջ վաղուց ի վեր տեղ գտած մի տեսակետ²⁷³, որը ոչ-պարիտետային պայմանագրերի վերաբերյալ վերոհիշյալի լույսի ներքո որևէ կերպ հնարավոր չէ հիմնավորել: Ըստ Լ.Ադոնցի, սա պայմանագիր է դաշնակցի, այլ ոչ ավատատուի հետ²⁷⁴: Այս տեսակետը հետագայում կասկածի տակ առնվեց²⁷⁵:

Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ է նշել, որ պետք է տարբերակել կոնկրետ քաղաքական իրավիճակը պայմանագրի բնույթից: Եթե Հայաստան ժամանակ առ ժամանակ կարող էր դուրս գալ խեղճական տերության վերահսկողության տակից և գործել ինքնուրույն, ապա մեթոդաբանորեն սխալ է այդ փաստից ելնելով վիճարկել Պայմանագրի պարիտետային բնույթը, ինչը ակնհայտ է:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՂՆԵՐԸ

Քննարկվող պայմանագրերում և խեղճական այլ տեքստերում Հայաստանի և Ազգիի կառավարիչների փոխհարաբերակցության խնդիրը ներկայումս, կապված աղբյուրների բնույթի և Հայաստանի ու Ազգիի հարաբերակցության հարցում առկա տարամետ մոտեցումների հետ, բավարար չափով ուսումնասիրված չէ: Հարցին առնչվող հետազոտություններում առաջարկվել են երկու մոտեցումներ, որոնք հիմնականում հենվում են այն կանխավարկածի վրա, որ Հայաստան և Ազգիի ըստ էության միևնույն քաղաքական միավորի տարբեր անվանումներն են եղել²⁷⁶: Այստեղից բխում է, որ այն բոլոր անձանց, ովքեր խեղճական աղբյուրներում հիշատակվում են որպես այդ երկրների կառավարիչներ, անհրաժեշտ է տեղադրել մեկ ուղղահայաց սանդղակի մեջ: Իրականում, չկա որևէ հիմնավոր կողման, որը թույլ կտա վստահաբար ենթադրելու այս կամ այն կառավարչի կոնկրետ պատկանելությունը Հայաստանի կամ Ազգիին:

Որ այս երկու անվանումները չէին կարող նշանակել միևնույն տարածքը և, համապատասխանաբար, միևնույն քաղաքական միավորը, ակնհայտ է Ասվածից

²⁷³ Ադոնց 1972: 38:

²⁷⁴ “Հակառակ Սուպալիուլիումայի վերամբարձ տոնին և մի քիչ պաշտոնական շեշտին, իրականում ես Հուկկանայի հետ վարվում է ինչպես հավատարմ հավատարի հետ: Պայմանագրում չկա ոչինչ, որ խոսեր խեղճական թագավորի գերադասության օգտին: Ոչ մի կնտ նրան չի վերապահում որևէ նախապատվություն կամ առավելություն, ամեն ինչ փոխադարձ է՝ Բաբեկյանություն, ռազմական աջակցություն, քնամանքից հրաժարում, երզման հավատարմություն, պայմանագրին հավատարմություն” Ադոնց 1972: 38):

²⁷⁵ Մակայն նույն հեղինակը իր ավելի վաղ աշխատության մեջ իրավացիորեն նշում էր, որ “... դաշնագիրը կրում է միակողմանի բնույթ: Փաստորեն այն հաղթանակած և պարտված պետությունների միջև կնքված մի փաստաթուղթ է: Դա վավերագիր է Հայաստանի կախյալ վիճակի մասին” (Խաչատրյան 1998: 68):

²⁷⁶ Հայաստանի և Ազգիի հարաբերակցության մասին տես վերը՝ “Հայաստան և Ազգիի Թուղթալիյաս III-ի և Սուպալիուլիումաս I-ի օրոք” բաժնում:

պետք է ենթադրել, որ աղբյուրներից անվանապես մեզ հայտնի Հայաստայի և Ազգիի կառավարիչները կադող էին ներկայացնել ոչ միևնույն միավորը (կամ Հայաստան կամ Ազգին): Բանն այն է, որ ընդհուպ մինչև Մուսլալիլուլիումաս I-ի ժամանակները խեթական տեքստերին հայտնի չէր Ազգի աշխարհագրական անվանումը. կիրառվում էր միայն Հայաստան: Մկսած Մուրսիլիս II-ից հայտնվում է Ազգին, սակայն Հայաստան դեռևս շարունակում է կիրառվել Ազգիի հետ զուգահեռ, իսկ հետագայում սրանցից առաջինը ընդհանրապես դուրս է մղվում. այսուհետև կիրառվում է միայն Ազգին:

Հայաստայի և Ազգիի կառավարիչների անունները պահպանվել են հետևյալ խեթական տեքստերում.

Մուսլալիլուլիումասի գործունեությունը – „Դիպված 13“ (D IV 43)

„Թուդխալիյաս III – Մարիյա + Հայաստայի ժողովուրդ“ պայմանագիրը

„Մուսլալիլուլիումաս – Խուկկանա“ պայմանագիրը

Մուրսիլիս II-ի տարեգրությունները

HT 85

KBo L 49

KUB XVIII 2

Այս ոչ մեծ խմբում ներկայացված են ընդամենը չորս անուններ՝ Կարաննի (կամ Լաննի), Մարիյա, Խուկկանա և Աննիյա:

Սրանցից միայն Կարաննիի կառավարման ժամանակն է հստակ, այն է՝ Թուդխալիյաս III-ի կառավարման վերջին շրջանը, երբ արքան գահակից Մուսլալիլուլիումասի հետ միասին ճակատամարտ է տալիս Կումմախայի մոտ (տես ստորև): Ինչ վերաբերում է Մարիյային, ապա նա հանդես է գալիս որպես խեթական անանուն արքայի հետ կնքված պայմանագրի մի կողմը, և ում անձը, հաշվի առնելով Մուսլալիլուլիումասի և Խուկկանայի պայմանագրում հիշատակվող և Մուսլալիլուլիումասի հոր (այն է Թուդխալիյաս III-ը) կողմից Խաթթուսասում մահապատժի ենթարկված Մարիյա անունը կրող անձի հետ համադրումը, պետք է նույնական լինեին: Սրանից կարծես բխում է, որ Մարիյան Թուդխալիյասի ժամանակակիցն է եղել, ում կյանքն ավարտվել է դեռևս նրա կենդանության օրոք՝ այսինքն Կումմախայի ճակատամարտից քիչ առաջ կամ հետո:

Սակայն այնուհետև ծագում են լուրջ խնդիրներ կապված արևելքում Մուսլալիլուլիումասի ռազմաքաղաքական ձեռնարկումների ժամանակագրության հետ. որոնք պահպանվել են „ՍԳ“-ի մասը կազմող տեքստերում: Բացառությամբ առաջին երկու աղյուսակների, մյուսների տեղը Մուսլալիլուլիումասի կառավարման ժամանակագրության մեջ շատ դեպքերում պայմանական է և հստակ չէ:

Առաջին հերթին դա վերաբերում է „Դիպված 13“-ից հետո մինչև „Դիպված 25“-ն ընկած ժամանակահատվածին, այն է Կումմախայի ճակատամարտից մինչև Մուսլալիլուլիումասի կողմից ղեպի Խուկկա և այնտեղից էլ Հայաստա արշավանքը, որի նպատակը այստեղ փախած Խաթթիի բնակչության վերադարձնելն էր: Հենց այս ժամանակահատվածում, ըստ զաղափարի, պետք է տեղադրել 1. Մարիյայի կառավարումը, 2. նրա մահապատժը Խաթթուսասում և, ամենայն հավանականությամբ, 3. Խուկկանայի պայմանագիրը: Ստորև կտեսնենք նաև, որ հավանաբար, վերոհիշյալ իրադարձություններին կարելի է հավելել նաև Խուկկանայի

կառավարման ավարտը:

Առաջին ժամանակահատվածի սկիզբը, անկասկած, պետք է թվագրվի Թուղխալիյաս III-ի կառավարման վերջին տարիներով, այն է 1350-1345թթ. միջև: Ինչ վերաբերում է դրա ավարտին, ապա այն, ամենայն հավանականությամբ, պետք է տեղի ունենար ինչ-որ մի պահ ղեպի Իսուվա Սուպպիլուլիումասի կազմակերպած արշավանքից առաջ կամ ընթացքում, նախորդելով Սուպպիլուլիումասի սիրիական առաջին արշավանքին²⁷⁷: Այսպիսով, Խուկկանայի կառավարումը կարող էր համեմատաբար կարճատև լինել, սկսվելով Թուղխալիյաս III-ի վերջին շրջանում և ավարտվելով սիրիական արշավանքի նախօրեին, այն է Սուպպիլուլիումասի գործունեության այն ժամանակահատվածով, որն ընկնում է „Ղիպված 25“-ի շրջանում: Այսպիսի առաջարկը թեև առայժմ ամուր հիմքեր չունի, սակայն այդ մասին կարելի է վկայակոչել Խուկկանայի պայմանագրի վերջում առկա խեթական արքայի պահանջը Խաթթիի փախստականներին վերադարձնելու մասին²⁷⁸:

Վերոհիշյալ „Ղիպված 25“-ում հիշատակվում է ղեպի Իսուվա կազմակերպված արշավանքը, որի նպատակն էր ղեպի այստեղ փախած Խաթթիի բնակչության վերադարձը²⁷⁹: Հատկանշական է, որ տեքստում նշվում է Իսուվայից Հայասա ուղղված հավելյալ արշավանքը և այնտեղից խեթական փախստական բնակչության վերադարձնելը: Ամենայն հավանականությամբ, Խուկկանան կամ չէր կատարել խեթական արքայի պահանջը կամ այդ պահին նա արդեն զրկվել էր իր իշխանությունից:

Հաջորդ խնդիրը առայժմ չթվագրված „Ղիպված 39“-ը և „Ղիպված 40“-ն են, որոնց խիստ վնասված տողերում շարադրվում են Հայասայի դեմ իրականացված արշավանքի որոշ մանրամասներ: Հ.Գյուտեբրեկը „Ղիպված 39“-ը պայմանականորեն տեղադրում էր Սուպպիլուլիումասի սիրիական երկրորդ պատերազմի շրջանով, ինչ վերաբերում է „40“-ին, ապա նա առաջարկում էր այն կցել կամ „Ղիպված 39“-ին կամ „Ղիպված 13“-ին²⁸⁰:

Առայժմ այս հարցում որևէ նոր առաջարկ կատարելը հնարավոր չէ երկու բեկորների վատ պահպանվածության պատճառով, թեև խիստ նախնական ենթադրություն կարելի է կատարել, դրանք տեղադրելով միևնույն „Ղիպված 25“-ի շրջանով: Նմանապես առայժմ պետք է ձեռնպահ մնալ նաև Սուպպիլուլիումասի հայասական արշավանքների համատեքստում „Մաշատիյուր 96“-ն ամսվա ժամանակագրման հարցում: Դատելով այս նամակում հիշատակվող իրադարձությունների տրամաբանությունից (Խաթթիի հյուսիսային, արևելյան և հարավ-արևելյան շրջաններից, այդ թվում նաև Իսուվայում օգնական զորքերի հավաքագրման ղովարությունները, ղեպի Հայասա կազմակերպվելիք արշավանքը, թերևս, այդ զորքերի օգնությամբ), նամակը կարող է թվագրվել Առուվանդաս I-ի

²⁷⁷ Ղեպի Իսուվա արշավանքի համար տես, օրինակ, Bryce 2005: 156, նաև Գլուխ 2:

²⁷⁸ 24 II 84') [k]u-šš ŠA KUR ¹³⁶⁵Ha-at-ti NAM.RA^{136A} pa-ra-a U-UL pa-[a-i na-at A-NA ZAG^{136A}], 85') [š]-an-na-a-i na-an zi-ik "Hu-ug-qa-na-a-aš e-[ep nam-ma(?) haš-šu-u-wa-i]" (նույնը B տարբերակով):

²⁷⁹ Հ.Գյուտեբրեկի կողմից իրատարակված համապատասխան տեքստի KUB XL 8 կրկնօրինակը և Էդրակացությունները տես Klengel 1968: 66ff.

²⁸⁰ Güterbock 1956: 49.

կառավարման վերջին շրջանից²⁸¹ մինչև Թուղայիյաս III-ի կառավարման ավարտական շրջանը²⁸²: Այս ընդարձակ ժամանակահատվածում մեզ հետաքրքրող իրադարձության թվագրման հարցում թերևս մի փոքր կտվան կարելի է առանձնացնել: Իսուվայի հայտնվելը գորահավարի աշխարհագրության մեջ կարող է վկայել վերջինիս նկատմամբ այդ պահին թեկուզ խեղճական տերության սահմանափակ ազդեցության առկայության օգտին, ինչը, թվում է, հնարավոր չէր մինչև „Դիպված 25“-ի ժամանակահատվածը: Այսպիսով, կամ իրոք Մաշատիյոյուքի նամակը կարելի է տանել դեպի Առնուվանդասի ժամանակները կամ „Դիպված 25“-ի շրջանը:

Կարաննի

Հայաստյի արքա Կարաննի (հնարավոր է նաև՝ Լաննի ընթերցումը), հիշատակվում է միայն մեկ անգամ՝ Մուրսիլիս II-ի կողմից կազմված Մուպպիլուլիումաս I-ի գործունեությունը ներկայացնող տեքստերում²⁸³: Այստեղ հիշատակվում է Թուղայիյաս III-ի և թագաժառանգ Մուպպիլուլիումասի գլխավորած արշավները դեպի Հայաստ և Կումմախայի (հայկ. Կամախ-Անի քաղաքը) մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը, դժբախտաբար, տեքստն այստեղ ընդհատվում է: Կարաննիի մասին այլևս որևէ այլ աղբյուրում տեղեկություն չի պահպանվել: Կարելի է միայն վստահաբար ասել, որ Կումմախայի ճակատամարտից ոչ շատ ժամանակ անց Թուղայիյաս III-ը մահացել էր և իշխանության էր եկել Մուպպիլուլիումասը: Մասնագետների միահամուռ կարծիքով, Կումմախայում խեթերը հաղթել էին և իրենց գերիշխանությունը հաստատել Հայաստյի նկատմամբ²⁸⁴:

Մեր նախորդ ուսումնասիրություններից մեկում առաջարկել էինք խեթահայասկան փոխհարաբերությունների, Կարաննիի և Մարիյայի կառավարման հետ կապված մի վարկած²⁸⁵, որը ներկայումս հակված ենք վերանայելու: Ըստ դրա, Մարիյայի սպանությունը խաթթուսառում նախորդել էր Կարաննիի կառավարմանը: Իրենց արքայի սպանությունն ընդվզում էր առաջ բերել Հայաստայում: Վերջինիս բնակչությունը ռազմական գործողություններ էր սկսել խաթթի դեմ, զորելով Թուղայիյասին արշավելու Հայաստ: Ենթադրում էինք նաև, որ հենց այդ պատճառով Կարաննիի կառավարումը Հայաստայում պետք է կարճատև լիներ:

Խուկկանա

Խուկկանայի անվան գրելաձևերը այսպիսի պատկեր են ներկայացնում:

*Hu-uq-qa-na-a-aš (ուղ-հոլ.)

I 8,10,31, II 10, III 85; KUB XVIII 2 III 10.

²⁸¹ Մաշատիյոյուքի նամակների այս վաղ թվագրումը առաջարկել է Յ.Թյինգերը (Klinger 1995: 74ff.):

²⁸² Alp 1980: 58; Houwink ten Cate 1998: 52.

²⁸³ Güterbock 1956: "Դիպված 13" (A IV 42-45). Նկատի առնելով այս անվան ընթերցման հարցում առկա կասկածները, մենք ձեռնպահ կմնանք դրա որևէ ստուգաբանություն ընտրելուց:

²⁸⁴ Stü, օրինակ, Bryce 2005: 149f.:

²⁸⁵ Քոսյան 2008: 275-276:

"Hu-սգ-na-a-a3 (ուղդ.)	-	I 17.
[*Hu]-սգ-qa-na-a (տր.?)	-	II 20.
"Hu-սգ-qa-na-a-an (հայց.)	-	I 2.
"Hu-սգ-qa-[na-a]-an (հայց.)	-	I 16.

Դժվար է ասել, թե ինչով է պայմանավորված միևնույն տեքստում հայաստանյան անվան գրության մեջ առկա եական տարբերությունը (Huqana և Huqna): Հնարավոր է, սա գրչի վրիպումն է, ով պայմանագրի տեքստն արտագրելիս բաց է թողել qa սեպանշանը: Այս առնչությամբ նշենք, որ մեր տեքստում Ազգի երկրանվան միակ գրությունը նույնպես տարբերվում է դրա մյուս բոլոր վկայություններից (գրված է ^{KUR}Az - 24 III 77)²⁸⁶:

Պայմանագիրը սուղ տեղեկություններ է պահպանել Խուկկանայի անձի, մինչև Հայաստայի արքա նշանակվելը նրա ունեցած կարգավիճակի մասին: Վաղ շրջանի ուսումնասիրողների կարծիքով, որը հենվում էր տեքստի Ներածականում Խուկկանայի նկատմամբ կիրառված *appe/izzi UR.GE*՝ արտահայտության մեկնաբանության վրա (այն, սկսած Է.Ֆոռերից, ընթերցում էին *appe/izzi UR.SAG* „շարքային/երկրորդական հերոս“), եւ եղել է ոչ շատ բարձր ծագման մարդ²⁸⁷, որին Սուպպիլուիումասը բարձրացրել էր, դարձնելով Հայաստայի կառավարիչ: Թերես, այս ենթադրությունը անհիմն է, քանի որ, առաջին հերթին, վերոհիշյալ տեղմինն այլևս շրջանառությունից դուրս է եկել, բացի այդ, ինչպես ցույց կտրվի ստորև, Խուկկանայի նկատմամբ կիրառվող այս արհամարհական դիմելածը քաղաքական երանգավորում ունի և որն է կերպ չի կարող նշել նրա կարգավիճակը նախքան Հայաստայի կառավարիչ դառնալը: Ի վերջո, զուտ տրամաբանորեն նման ցածր կարգավիճակ ունեցող անձը խեղճական արքայից այդպիսի շնորհի չէր արժանանա:

Հայաստայում Խուկկանայի իշխանության գալու մասին պայմանագրում ուղղակի ասվում է հետևյալը.

ԴԿ I

§ 1 1) Այսպես (ասում է) Արես՝ Սուպպիլուիումասը, Խաթթիի արքան:

2) „Տես, քեզ՝ Խուկկանայիդ, ետին շանը

3) եւ բարձրացրեցի և քեզ լավ վերաբերվեցի.

4) Խաթթուսասում քեզ հայասացիների շարքում բարի կամքով

5) ընտրեցի և քրոջս քեզ կամովին կնության տվեցի՝:

Եթե իրոք պայմանագրի ներածականում խեղճական արքան այդպիսի մակդիր է կիրառել Հայաստայի կառավարչի նկատմամբ, ում հենց ինքն էր նշանակել և ով ամուսնացած էր իր իսկ քրոջ հետ, ապա ծագում է դրանից ամանցված մի կարևոր խնդիր՝ ինչով էր պայմանավորված նման դիմելատճը: Արդյոք այս արտահայտությունը պայմանագրի A տարբերակում, որը ներկայացնում է ավելի ուշ շրջանի պատճեն (թերես, հենց Սուպպիլուիումասի օրոք կազմված), հետագայի խմբագրում չէ, որը հետևանք է ինչ-ինչ քաղաքական նկատառումների (ասենք, Խուկկանայի լոյալության ավարտ): Այլ բացատրություն կարծես հնարավոր չէ առաջարկել²⁸⁸, եթե ընդունենք, որ

²⁸⁶ Երկրանվան գրությունները տես RGTC VI/1: 59f.; RGTC VI/2: 19; Քոսյան 2004ա: 43:

²⁸⁷ Այս հարցի քննարկումը տես Գլուխ I:

²⁸⁸ Քիչ ավելի հավանական է UR.GE- ի մեկ այլ մեկնաբանություն, այն է դրա կապը խեղճական

տեքստում իրոք առկա է GE- զադափարագիրը, ինչում մասնագետները կասկած չունեն: Մուպպիլուլուումսի գործունեությունը նկարագրող „Ղիպված 25“-ում հիշատակված արշավանքը դեպի Հայաստան²⁸⁹, հնարավոր է, ինչ-որ կերպ կարող էր կապված լինել քննարկման առարկա խնդրի հետ:

Այն որ խուկկանայի փոխհարաբերությունները խեթական արքայի հետ կարող էին և բացասական ընթացք ունենալ, կարծես կարելի է ենթադրել հետևյալի հիման վրա: Վաղուց հրատարակված մի գուշակային տեքստում (KUB XVIII 2 = CTH 569), որ կազմված է մ.թ.ա.XIII դ. կեսերին²⁹⁰, հիշատակվում է „ազգեցի խուկկանան: Այստեղ ներկայացված է գուշակային հարցում երկու խնդիրների վերաբերյալ՝ 1) արդյոք խուկկանան հավատարիմ կմնա արքային, 2) եթե Ազգին այժմ արքայի դաշնակիցն է, ապա արդյոք ապագայում էլ կդաշնակցի արքայի սերունդների հետ:

Վերոհիշյալ տեքստը իր տեսակի մեջ եզակի չէ: Այն պատկանում է մ.թ.ա.XIII դ. կազմված զգալի քանակությամբ նման տեքստերի թվին (գերագնացապես Թուդխալիաս IV-ի շրջանը), որոնց նպատակն էր նպաստել արքայական իշխանության անարատությանը և սրբագործմանը²⁹¹: Ղրանցում ներկայացված են բացառապես մ.թ.ա.XIV-XIII դդ. ապրած հայտնի քաղաքական գործիչները (հիմնականում՝ արքայատոհմի անդամներ)²⁹², որոնք ժամանակին ներգրավված են եղել զանազան դավադրություններում: Գուշակային հարցման նախատվող հետևյալն էր՝ արքայատոհմի ներսում ընթացած պայքարին զոհ գնացածների հոգիներին խաղաղություն պարգևել և հակադիր խմբավորումներին հաշտեցնել:

KUB XVIII 2-ում „ազգեցի խուկկանայի“ հիշատակվելը որպես գուշակային հարցման օլյնկտ ինքնին արդեն կարող է կասկածի տեղիք տալ՝ կապված նրա քաղաքական կարյերայի հետ: Խնդիրն այն է, որ CTH 569-ում հիշատակվող բոլոր անձինք կամ զոհ են գնացել դավադրության կամ դրա մասնակիցներն են եղել: Բանի որ այս մասին որևէ տեղեկություն չունենք, ապա բավարարվենք միայն խուկկանայի՝ Ազգիից ծագելու փաստով²⁹³, չնայած այստեղ կա մի խնդիր: Բանն այն է, որ վերոհիշյալ գուշակային տեքստը կազմված է խուկկանայից առնվազն հարյուր տարի հետո, այն ժամանակ, երբ Հայաստան տերմինը վաղուց արդեն դուրս էր եկել շրջանառությունից: Վերջին անգամ Հայաստան խեթական տեքստերում հիշատակվում է Մուրսիլիս II-ի „Տարեգրություններում“, որից հետո այս տարածաշրջանում բացառապես առկա է

տեքստերում հիշատակվող մի բառի հետ, որը գրվում է ¹⁴UR-GE- և նշանակում է “շնապահ: որսորդ” (սրանցից առաջին խմատը վերաբերում է ծիսական արարողություններին - Rüster-Neu 1989: 116):

²⁸⁹ Տես Գլուխ 2 տեքստի համար և ստորև՝ մեկնաբանությունը:

²⁹⁰ Klinger 1998: 107, Anm. 10 (այսպիսի թվագրման համար հեղինակը հղում է Schul 1994: 100): Տեքստի՝ խուկկանային վերաբերող մասը տես Գլուխ 2:

²⁹¹ CTH 569 (հրատարակությունը և ուսումնասիրությունը՝ Van den Hout 1998).

²⁹² Ղրանք են՝ Մուպպիլուլուումսի վերջին կինը՝ բաբելոնյան արքայադուստր “տավանանան” (Ամմիննայա(?) - den Hout 1998: 44), Մուրսիլիս II-ի վերջին կինը՝ Ղանուխեպան, արքա Ուրսիլ-Թեշուրը, Հալեպի արքա Խալպազիտին, Մուպպիլուլուումսի եղբոր որդին՝ Արմա-Թարխունասը և այլք:

²⁹³ Այս տեքստում “Ազգի” տերմինի մասին տես սույն Գլխի վերջը: Խուկկանայի ազգեցի լինելու մասին՝ Carruba 1988: 69; Klengel 1999: 154f.

միայն Ազգին:

Խուկկանայի պայմանագրի և խեթա-հայաստանյան հարաբերությունների առաջին ուսումնասիրող Է.Ֆոռերը հետևյալ կերպ էր ներկայացնում Խուկկանայի խնդիրը²⁹⁴:

1) Երիտասարդ տարիքում Խուկկանան եղել է Միտտանիից կախյալ կառավարիչ, այնուհետև փախել և ապաստան է գտել Խաթթիում՝ Սուլալիլուլիումասի կառավարման սկզբում կամ ավելի վաղ:

2) «Կրտսեր» Մարիյայի դիպվածը (Խուկկանայի փեսան) վկայում է այն մասին, որ պայմանագրի կնքման պահին Խուկկանան արդեն հասուն դուստր ուներ Սուլալիլուլիումասի քրոջից, այսինքն Խաթթի գեալուց մինչև պայմանագրի կնքումը պիտի առնվազն 20 տարի անցներ:

Այս մեկնաբանությունը չնայած կարող է որոշակիորեն *apriori* ընդունվել, սակայն դրա համար պայմանագիրը որևէ հիմք չի տալիս: Միտտանիից կախյալ Խուկկանայի փախուստը Խաթթի բացառապես հենվում է *appezz* UR.SAG տեքստի յուրովի մեկնաբանության վրա²⁹⁵ և չի հիմնավորվում այլ աղբյուրներով: Խուկկանայի օրոք խեթա-հայաստանյան փոխհարաբերությունների մասին տես ստորև:

Ինչ վերաբերում է Խուկկանայի անվան մեկնաբանությանը, ապա առայժմ առաջարկվել են երկու հնարավոր տարբերակներ:

Դեռևս ժամանակին Գր.Ղափանցյանը առաջարկում էր այն մասնատել *hugg/ak-* հիմքի և *-ana* վերջածանցի և գտնում էր, որ այս անձնանունն ունի անատոլիական-խուրրիական ծագում (տեքմիսը Ղափանցյանինն է) «հմայել» իմաստով: Այդպիսով, Խուկկանայի անունը կարող էր նշանակել «հմայիչ»²⁹⁶:

Խուկկանայի անվան երկրորդ մեկնաբանությունը պատկանում է Գ.Ջահուկյանին, ով, հենվելով հայտնի ֆրանսիացի խեթագետ Է.Լարոշի կարծիքի վրա (անվան հիմքը = խեթ. *huh(h)a-* «պապ»)²⁹⁷, հավկած էր այդ անվան հիմքը բխեցնելու հնդեվր. **(H)au(H)u-* «պապ» (հայ. *հայ*, *հաւ*) բառահիմքից²⁹⁸:

²⁹⁴ Forrer 1931: 3ff.

²⁹⁵ Ըստ Է.Ֆոռերի, եթե այս տեքստը նշանակում է կախյալ անձ, ապա Խուկկանան պիտի կախված լիներ մեկ այլ պետությունից, քանի որ փախել էր Խաթթի: Սակայն տեքստի մեկնաբանությունը որևէ հիմք չի տալիս նրան փախուսական համարելու: Դեռ ժամանակին Գր.Ղափանցյանը իրավացիորեն *appezz* UR.SAG-ը մեկնաբանում էր որպես «երկրորդ, հաջորդ» և գտնում, որ այս տեքստը նշել է Խուկկանայի ստորադաս կարգավիճակը խեթական արքայի հանդեպ (Kamamayan, 1948: 19): Նույնը խեթերի մոտ Խուկկանայի ապրելու ժամկետի մասին, որը Է.Ֆոռերը բխեցնում էր նրա դստեր՝ ամուսնացած լինելու փաստից: Այս փաստարկը համոզիչ չէ, քանի որ Խուկկանայի հասուն դուստրը, թերևս, պիտի ծնված լիներ նրա առաջին կնոջից, որը հիշատակվում է պայմանագրում (24 III 80'-81') և որին Սուլալիլուլիումասը պահանջում է հարձ գարձել: Ի վերջո, խեթերի և մյուս բոլոր ժողովուրդների մոտ կանանց ամուսնության տարիքը 12-15-ն էր (Houwink ten Cate 1996: 55), որոշ դեպքերում՝ 10-ը (Hagenbuchner 1992: 116 Anm.24 [վերջինս ըստ միջին ասորեստանյան օրենքների՝ § 43 II 25,29,31]):

²⁹⁶ Kamamayan 1948: 69ca.: Նրա կարծիքով, այս անունը հնարավոր է համեմատել հայ. *խուկ-ամ* «խոսում եմ, կարդում եմ» բայի հետ:

²⁹⁷ Laroche 1952: 111f.

²⁹⁸ Ջահուկյան 1987: 325: Հեղինակը գտնում էր, որ հայասերեն անձնանվան գրության ձևը խեթա-լուվիական լեզուների շարքում ավելի մոտ է լիդիերեն ձևին՝ *առա*: Ավելի վաղ նա որպես

Մարիյա

Պայմանագրերում Մարիյա անունը հիշատակվում է երեք ենթատեքստերում:

Անվան գրեթե անընդմեջ.

«Ma-ri-ya-as (ուղղ.) - III 68', IV 51'.

«Ma-ri-ya (տր./հայց.7) - III 80', IV 58'; HT 85 3'.

«Ma-ri-ya-an (հայց.) - IV 42'; KBo L 49 4.

Լկատի առնելով համապատասխան անձանց նույնացման հարցում առկա որոշ բարդությունները, մասնագիտական հրատարակություններում սովորաբար տարբերակվում են «ավագ» և «կրտսեր» Մարիյաներ: Այսպես.

1) Որպես անցյալում խեթական արքունիքում սեռական հարաբերությունների հողի վրա պալատական արարողակարգը խախտելու պատժառոտ Թուդխալիյաս III-ի կողմից մահվան դատապարտված անձ (ՀԿ III 68-73) – «ավագ» Մարիյա:

2) Ոմն անձ, որը խուկկանայի պայմանագրի կնքման պահին Հայաստայի արքայի փեսան էր (դատեր ամուսինը) (ՀԿ III 80) – «կրտսեր» Մարիյա:

3) Հայաստայի կառավարիչ (ՀԿ IV 42, 58). հավանաբար, նույնը, ինչ «ավագ Մարիյան»:

Պայմանագրերի՝ գիտական հանրությանը հայտնի դատապարտ շրջանից ի վեր մասնագետների գերակշիռ մասը գտնում էր, որ այս անունը կրել են հայաստական երկու տարբեր կառավարիչներ (պայմանականորեն նրանք տարբերակվում էին որպես «ավագ» և «կրտսեր» Մարիյաներ)²⁹⁹. ներկայումս էլ այս տեսակետը դեռևս շարունակում է զոյատենել, չնայած դրա համար որևէ հիմք չկա: Այս առթիվ համառոտակի իր կարծիքն էր արտահայտել նաև Յ.Ֆրիդրիխը, ով գտնում էր, որ երկու պայմանագրերում հիշատակվող Մարիյա անունը կրող անձնավորությունը խուկկանայի ժամանակակիցն էր և նրա հետ միասին Հայաստանում մեծ հեղինակություն ունեցող ազնվական³⁰⁰: Նրա կարծիքով հենց այդ էր պատճառը, որ Մարիյան երկուսում էլ հիշատակվում է³⁰¹:

Է.Ֆոռերի կարծիքով, «ավագ» Մարիյան Հայաստայի արքա Կարաննիսի հաջորդն էր, ով սպանվել էր Թուդխալիյաս III-ի օրոք, իսկ «կրտսերը» «ավագի» ազգականն էր (հավանաբար, թոռը)³⁰²:

Խուկկանայի անվան լիդիական համաժողով էր դիտում, հետևելով գերմանացի հայտնի խեթագետ Ա.Հոյբեքին (Heubeck 1959: 62), Լիդիայի արքա Գիզեսի անունը, (Дзягонин 1964: 44с.л.; Ջահուկյան 1970: 43, 73-81):

²⁹⁹ Հայագիտության մեջ այս տեսակետը առաջին անգամ ակնհայտ է շրջանառվել Ն.Մարտիրոսյանի կողմից (Մարտիրոսյան 1957: 148-149):

³⁰⁰ Friedrich 1930: 160f.

³⁰¹ Յ.Ֆրիդրիխը մեր ուսումնասիրության առարկա պայմանագրերը որոշակիորեն համարում էր մեկ պայմանագրի երկու մասերը, գտնելով, որ խեթական արքան մինևույն պայմանագրի շրջանակներում հարաբերվում էր ոչ միայն խուկկանայի, այլև Մարիյայի և «Հայաստայի ժողովրդի» հետ: Այս սխալ մոտեցումը ներկայումս շրջանառվում է նաև այլ մասնագետների կողմից: Մասնավորապես, ենթադրվում է, որ Մարիյան խուկկանայի տիտղոսն էր (Թաշատյան 1998: 47-48):

³⁰² Forrer 1931: 3: Ի.Մ.Դյակոնովի կարծիքով (Дьяконов 1968: 91с.л.), այս երկրորդ Մարիյան կարող

Ի տարբերություն Է.Ֆոտերի, Է.Կավենյակի կարծիքով³⁰³, „ավագ“ Մարիյան Թուդխալիյաս III-ի կողմից Կուսմախայի ճակատամարտից հետո նշանակվել էր Հայաստայի կառավարիչ: Պայմանագրի չորրորդ սյունակը ներկայացնում է նրա հետ կնքված պայմանագիրը:

Է.Ֆոտերի տեսակետն ընդունվում է մասնագետների կողմից³⁰⁴: Շնչ որում ենթադրվում է, որ երկու Մարիյանները չէին պատկանել երկու հաջորդական սերունդների (օր., հայր-որդի, հորեղբայր/քեռի-եղբորդի/քրոջ որդի և այլն), քանի որ, ըստ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում գործող պապականիյայի օրենքի, անունը փոխանցվում էր թոռանը, այլ ոչ որդուն³⁰⁵:

Վերոհիշյալ, մեր կարծիքով թույլ հիմնավորված տեսակետը ենթադրում է պայմանագրերում որպես Հայաստայի կառավարիչ/արքա հիշատակվող անձանց հետևյալ հաջորդականությունը.

Թուդխալիյաս III	-	Կարաննի
	-	„ավագ“ Մարիյա
Սուպպիլուլիումաս I	-	„կրտսեր“ Մարիյա - Խուկկանա

Խուկկանայի պայմանագրում որպես նրա փեսա հիշատակվող Մարիյային և մյուս պայմանագրում որպես խեթական արքայի հետ պայմանագիր կնքած Մարիյայի նույնականությունը ժխտելու միակ կոման է համարվում այն մտայնությունը, որ սրանցից առաջինը դիտվում է որպես կենդանի անձ, ի տարբերություն այն Մարիյայի, ով սպանվել էր Խաթթուսասում: Սակայն Խուկկանայի պայմանագրում ոչինչ չի ասվում այն մասին, որ դրա կնքման պահին նրա փեսան կենդանի էր: Խոսքը այստեղ Մարիյայի տանից դստերը ետ վերադարձնելու մասին է:

Եզրափակելով Մարիյայի մասին իստովածը, նշենք այդ անվան մեկնաբանությունները, որոնք առաջարկվել են մասնագետների կողմից:

Հայ ակնաավոր լեզվաբան Գ.Ջահուկյանը իր վաղ ուսումնասիրություններից մեկում ենթադրում էր, որ Մարիյայիի անունը կարող էր ծագել հնդեվրոպական մի արմատից, որը լատիներենում վկայված է *maro* „ղեկավար, առաջնորդ“ ձևով³⁰⁶: Հետագայում նա թեականորեն առաջարկում էր հետևյալ բացատրությունը³⁰⁷: Շուտ նրա,

էր Խուկկանայի գահակիցը լինել, մի բան, որն իրոք նրան կարող էր Խուկկանայի ժառանգորդը դարձնել՝ որդու բացակայության դեպքում:

³⁰³ Cavagnac 1931: 16f. ըստ նրա, „կրտսեր“ Մարիյայի պարագայում (III 80) խոսքը սպանված „ավագ“ Մարիյայի հարեմից դստերը ետ վերադարձնելու մասին է, այսինքն երկրորդ Մարիյա չի եղել: Այս կարծիքին էր, ակնալի Է.Կավենյակից, նաև Գր.Կավանցանը (Kamranian 1948: 19ca.):

³⁰⁴ Carruba 1988: 67f.; Beckman 1996: 27.

³⁰⁵ Güterbock 1940: 35f.; Carruba 1988: 68. Մարիյա անունը կրող երկու ենթադրյալ անձանց ինդոի մի մեկնաբանություն էլ նշենք (Խաչատրյան 1998: 47-49), ըստ որի Թուդխալիյաս III-ի օրոք ապրած Մարիյայի անունը հետագայում վերածվել է հայաստական (հնդհնական) մոտ՝ “Հայրի”) արքաների տիտղոսի:

³⁰⁶ Джаукян 1964: 37.

³⁰⁷ Ջահուկյան 1987: 326-327:

այս անձնանվան հիմքում կարող էր ընկած լինել խեթա-լուվիական *mer-*, *meri-* արմատը (անհայտ իմաստով), որը վկայված է մի շարք անձնանուններում (խեթ. *Marakkui-*, *Marašali-*, *Marašaliya-*, լիդ. *Marinda* [վերջինս դիցանուն է]): Սակայն քիչ ավելի ուշ ես կասկածի տակ առավ իր տեսակետը, գտնելով, որ սույն բաղադրիչի իմաստը խեթա-լուվիական լեզուներում բացահայտված չէ և չի կարելի նման համեմատություն առաջարկել³⁰⁸:

Երկրորդ հնարավոր մեկնաբանության համաձայն, այն համեմատելի է խուրթ. *mariyannu* (միջագետքյան, ուգարիտյան և խեթական տեքստերում՝ *mariyannu*), ուրարտ. *mari-*³⁰⁹ բառերի հետ, որոնք առաջարկվել է բխեցնել հին հնդկ. *mārya-* „երիտասարդ, պատանի“ բառից³¹⁰: Այս տերմինը հին առաջավորասիական տարածաշրջանում հիշատակվում է սոցիալական աստիճանակարգում բարձր դիրք զբաղող ռազմական ազնվականության ատելությամբ (արքայական ծառայության մեջ գտնվող կառավար մարտիկներ)³¹¹: Լշենք նաև, որ ի տարբերություն հայաստանյան մյուս անձնանունների, Մարիյա անունը սահմանափակված չէ միայն Հայաստանի և Ազգի անվանաբանությամբ: Այն վկայված է հյուսիսային Փոքր Ասիայի խեթական հնավայրերից մեկից (Մաշատիյուր = խեթ. Տապիզզա քաղաքը) հայտնաբերված և մոտավորապես Թուդխալիյաս III-ի (Սուպլիլուլիումաս I-ի հոր) ժամանակներով թվագրվող մի նամակում (*Ma-ri-i-ya*)³¹²:

Եվ, վերջապես, կա Մարիյա անվան ևս երկու ստուգաբանություն: Լ.Գինդինի կարծիքով, այս անունը համադրելի է խեթական աղբյուրներում վկայված *ma-ri-* „նիզակ“ բառի հետ³¹³: Իսկ Վ.Խաչատրյանը փորձում է այն համադրել հայերենում առկա հնդեվր. *mar-* „տեր“ արմատի հետ (նա-ն հայերենի վերջածանց է)³¹⁴:

Ավարտելով Մարիյա անվան ստուգաբանության մասին կարծիքները, նշենք Գ.Ջահուկյանի ևս մեկ մոտեցում խնդրին³¹⁵: Հստ նրա, Մարիյայի անունը կազմված է ընդհանուր հնդեվրոպական մի հիմքից, որից ծագում են ինչպես սեպագրական *mariyannu*, ուրարտ. *mari-* բառերը, այնպես էլ հայերենում պահպանված *mari* բառը

³⁰⁸ Джайкин 1988: 65. Այստեղ ես հակված եմ ընդունելու այլ մասնագետների կողմից առաջարկվող համադրությունը սեպագրական աղբյուրներում հանդիպող *mariyannu*, ուրարտ. *mari-* բառի հետ (տես ստորև տեքստում). ինչի մասին ես գրել էր դեռևս 1964թ. (Джайкин 1964: 37):

³⁰⁹ Այս բառը պարունակող ուրարտական տեքստում գրված է *ma-re-GI*, որը հրատարակիչն ընթերցում է *ma-re-ji* և մեկնաբանում որպես “ազնվական” և համեմատում խուրթիերեն *mariyannu*-ի հետ (Джаконтов 1963: 39):

³¹⁰ Վ.Իվանովն առաջարկում է այս ուրարտերեն բառը մեկնաբանել որպես “ազնվածիկ երիտասարդ” (Иванов 1979: 102) և համեմատել Հայաստանի արքայի անվան հետ:

³¹¹ Այդ մասին տես, մասնավորապես, Albright 1930-1931: 217; Kammenhuber 1961: 16; Иванов 1979: 107 և ընդ.

³¹² Alp 1991: N.48, ԴՎ 2. նամակը, գրված է այդ Մարիյայի և մեկ այլ անձի կողմից, որոնք հանդիսանում էին խեթական արքայի իսրատակները (ամենայն հավանականությամբ, գտնվում էին արքայական ծառայության մեջ):

³¹³ Гиндин 1967: 116.

³¹⁴ Խաչատրյան 1998: 45, 49:

³¹⁵ Джайкин 1988: 65 և ընդ.

(վերջինս նշանակում է «էգ թռչուն»), նշելով, որ հայաստանյան փուլում այն կարող էր տրվել տղամարդուն, եթե ընդունենք, որ Հայաստանում պետք է ումեղ լինեին մայրիշխանական ավանդույթները³¹⁶:

Աննիյա

Աննիյան Հայաստանի՝ անվանապես հիշատակվող վերջին կառավարիչն էր: Նրանից հետո խեթական տեքստերը Հայաստանի (տեքստերում այսուհետև միայն Ազգի) հետ փոխհարաբերություններում ուղղակի նշում են «ազգեցի»:

Անվան գրությունը.

*An-ni-ya-aš (ուղղ.)	-	KUB XXVI 79 I 8; KBo L 49 2'
[*An]-ni-ya-aš	-	KBo L 49 2', 6'
*An-ni-ya	-	KBo III 4 III 93
*An-n[i-ya]	-	KUB XIV 29 I 5
*An-ni-ya(-)[...]	-	HT 85, 1'
*An-ni-ya[...]	-	KBo L 49, 8'

Հայաստանի արքա Աննիյան³¹⁷ հիշատակվում է Մուպպիլուլիումաս I-ի որդի և հաջորդ Մուրսիլիս II-ի տարեգրություններում («Տասնամյա» և «Ընդարձակ»), վերջինիս կառավարման 7-11-րդ տարիների ընթացքում Հայաստանի դեմ մղված պատերազմների համատեքստում: Պարզ չեն ինչպես Աննիյայի՝ Հայաստանում իշխանության գալու հանգամանքները և ժամանակը, այնպես էլ նրա հետագա ճակատագիրը: Տարեգրություններում վերջին՝ 10-րդ տարվա հայաստանյան իրադարձությունների կապակցությամբ Աննիյան անվանապես չի հիշատակվում: Այստեղ ուղղակի նշվում է այն մասին, որ Խալիմասա քաղաքից ոմն Մուտտիս ներկայանում է Մուրսիլիսին և հայտնում իրենց հնազանդության մասին³¹⁸: Համենայնդեպ, եթե Աննիյան նախորդ տարվա արշավների ընթացքում գահազրկված լիներ կամ մահացած, ապա Մուրսիլիսն այդ մասին անպայման կհիշատակեր:

Հատկանշական է, որ նախորդ՝ 10-րդ տարում հայաստանյան արշավանքն անավարտ էր մնացել³¹⁹, որի պատճառը խեթական արքայի երկու տարբեր տեքստերում տարբեր պատճառաբանություններով է ներկայացվում: Ընդարձակ տարեգրություններում որպես պատճառ նշվում է ձմռան վրա հասնելը, այնինչ մեկ այլ տեքստում խոսվում է Արևի խավարման և այդ առիթից օգտվելով թագուհու կողմից արքային գահազրկելու մտադրության մասին³²⁰: Թերևս, երկու տարբերակներն էլ կարող էին

³¹⁶ Այս մոտեցումը Մարիյա անվանը (նաև Աննիյայի), կարծում ենք, ոչ մի կերպ չի կարելի հիմնավորել: Սա ուղղակի ենթադրություն է, որը ականակալոր հայազետ-լեզվաբանն առաջարկել է այս անունների թվացույց իրավացի ստուգաբանության տպավորության տակ:

³¹⁷ Մուրսիլիս II-ի «Տարեգրություններում» (= CTH 61 [իրատ., Götz 1933: 966.]) Աննիյան հիշատակվում է որպես «Ազգիի արքա»:

³¹⁸ Götz 1933: 140.

³¹⁹ Չենց այս արշավանքի ընթացքում էին գրավվել հայաստանյան երկու քաղաքները՝ «ծովի մեջ գտնվող» Արիպասն և Դուգզաման:

³²⁰ KUB XIV 4 24-32 (De Martino 1998: 19ff.; նաև Քոսյան 2004: 199-200):

համապատասխանել իրականությանը: Խեթական թագուհին (տեքստում՝ տավանանեա) ոչ թե Մուրսիլիսի կինն էր, այլ, թերևս, նրա հոր՝ Մուպպիլուլիումաս I-ի վերջին կինը՝ բաբելոնյան արքայադուստրը, ում հետ Մուրսիլիսի հարաբերություններն ի սկզբանե լարված էին, ինչի մասին վկայում է մեկ այլ տեքստ ևս³²²:

Հենվելով Մուրսիլիսի «Տարեգրությունների» և «տավանանեայի» դավադրության մասին պատմող տեքստի ընձևոած հնարավորությունների վրա, ինչպես նաև հաշվի առնելով Անեիյայի հետ Մուրսիլիսի կնքած պայմանագրի առկայությունը (տես վերը)³²³, Հայաստանի հնագնադեցումը հազիվ թե տեղի ունենար այս երկրի ամբողջական նվաճման արդյունքում: Ամենայն հավանականությամբ, խեթա-հայաստանյան տեսական հակամարտությունն ավարտվել էր ոչ-պարիտետային պայմանագրի կնքմամբ և Անեիյան շարունակել էր կառավարել իր պետությունում:

Մույն աշխատության առարկա երկու պայմանագրերի, Մարիյա - Խուկկանա հաջորդականության և այս ժամանակահատվածում խեթա-հայաստանյան փոխհարաբերությունների պարզաբանման տեսանկյունից արտակարգ կարևոր խնդիր է Կարաննիից հետո իշխած արքաների հաջորդականության, մասնավորապես, Խուկկանայից հետո, արդեն Մուրսիլիս II-ի «Տարեգրություններում» հիշատակվող Հայաստանի արքա Անեիյայի առնչակցությունը իր նախորդներին: Այս խնդիրը կարող է որոշակիորեն պարզվել Մուրսիլիս II-ի և Հայաստանի արքա Անեիյայի³²⁴ միջև կնքված պայմանագրի պահպանած մի կարևոր տեղեկությամբ: Պայմանագրի երկու բնկորներում, որոնք պատմական ներածականի մասն են կազմում³²⁵, Անեիյայի անվան հետ փոխկապակցված հիշատակվում է Մարիյա անունը: Դատելով տեքստի պահպանված հատվածներից, այստեղ պետք է տեղ գտնեին Մարիյայի օրոք տեղի ունեցած իրադարձությունները (դժբախտաբար, այլ տեղեկատվություն, բացի վերոհիշյալ անուններից, չի պահպանվել):

Ահա այդ բնկորները.

HT 85³²⁵

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱՂԱԴՐՈՒՄ

1) [.....]x =An-ni-ya(-)[.....

2) [.....]x A-Bf A-Bf-Y[A]

3) [.....]x-KA-ya =Ma-ri-ya(-)

³²² KUB XIV 8 + Izmir 1277 (իբրատ.՝ Bin-Nun 1975: 177ff.; Hoffner 1983: 187ff.; Den Hout 1998: 42f.; De Martino 1998: 19ff.). հավանաբար, թագուհու անունն էր Ամմինեայա (Den Hout 1998: 44):

³²³ Հավանաբար, միևնույն պայմանագրի մասն է կազմում վաղուց հայտնի KUB XXVI 39 տեքստը (այդ մասին տես Carruba 1988: 69ff.): Տես նաև Քոսյան 2005 (տեքստի գիտական հրատարակությունը և մեկնաբանությունները):

³²⁴ Մուրսիլիս II-ի «Տարեգրություններում» (= CTH 61 (իբրատ.՝ Götze, 1933: 96)) Անեիյան հիշատակվում է որպես «Ազգի արքա»:

³²⁵ Հրատ.՝ Carruba 1988: 71f. (HT 85 և KBo L 49):

³²⁶ Idem: 71.

- 4') [..... S]IGs-in iš-tén? x-? [.....
 5') [.....]x^{MS3}-ŠU-NU SIGs-i[ն
 6') [.....]x-x-[.....

ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 1') Աննիյա [.....
 2') պապի[ս
 3') և քո [...] Մարի[յա](և)
 4') լավ
 5') նրանց լավ
 6')

KB0 L 49

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱՂԱՐՁՈՒՄ

- 2) [.....] nu zi-ik *An-ni-ya-aš
 3) [.....-š/t]a-ni
 4) [.....] *Ma-ri-ya-an

ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 2) Եվ դու՝ Աննիյա
 3)
 4) Մարիյային (եզ.հայց.)

Օ.Կարրուբայի կարծիքով, HT 85-ում «պապս» բառի առկայությունը կարող է հիմք տալ ենթադրելու, որ այստեղ Մուրսիլիսը նկատի ունի իր պապի՝ Թուդիալիյաս III-ի օրոք ապրած Մարիյային: Նույն բեկորի հաջորդ տողի կորսված հատվածի վերջում սկսվող բառը, այդ դեպքում, թերևս, պիտի լինի [..... A-B/ A-B]/-KA-ya «և (պապ)իդ»³²⁶:

Այստեղ, սակայն, ծագում է մի կարևոր խնդիր: Արդյոք սույն բեկորի երրորդ տողի վնասված մասում առկա բառը պետք է վերականգնել որպես [A-B/ A-B]/- «պապ»: Որ վնասվածքի վերջում առկա մասնակիորեն պահպանված նշանը իրոք B/- և է, վկայում է տողավերնի փոքր եռանկյունի, սակայն ինչու չենթադրել, որ այնտեղ կարող էր գրված լինել ուղղակի «հայր» բառը [..... A-B]/-KA], այլ ոչ «պապ»: Մեր առաջարկած տարրերակը կարող է էականորեն փոխել հայաստանյան արքայատոհմի՝ մասնագետների կողմից ընդունված հաջորդականությունը և հնարավորություն ընձեռել ենթադրելու, որ HT 85 բեկորում Մարիյան ներկայանում է ոչ թե որպես

³²⁶ Carruba 1988: 71f. Այս կարծիքին էր նաև Ի.Մ.Դյակոնովը (Дьяконов 1968: 92 որոշ.43), ով հենվում էր վերը հղված HT 85-ի վրա:

Աննիյայի պապ, այլ հայր, ինչը և թույլ կտա Աննիյային համարելու Ռուկկանայի թողը, ծնված նրա դստեր և Մարիյայի ամուսնությունից, ինչի մասին Ռուկկանայի պայմանագրում խոսվում է:

Վերոհիշյալ բեկորներում Մարիյա անվան հիշատակումը Հայաստանի արքա Աննիյայի հետ միասին կարող է վկայել Հայաստանում „ալագ“ Մարիյայի տոհմի իշխանության շարունակականության մասին: Այսինքն, Աննիյան ժառանգել է իր հոր իշխանությունը՝ պապի (Ռուկկանայի) կառավարումից հետո: Ոչ վերաբերում է Ռուկկանային, ապա, սույն ուսումնասիրության առարկա պայմանագրերի լույսի տակ, նրա կառավարումը Հայաստանում կարելի է մեկնաբանել որպես Մարիյայի տոհմի իշխանության ժամանակավոր ընդհատում:

Վերը բերված բեկորում „հայր“ բառի վերականգնման և դրանից բխող համապատասխան մեկնաբանության հիման վրա կարող ենք առաջարկել հետևյալ վարկածը: Մարիյան ամուսնացած էր հայաստանյան ազնվականներից մեկի՝ Ռուկկանայի դստեր հետ: Ոչ-ինչ պատճառներով Մարիյան դրժում է իր պարտավորությունները, որի հետևանքով սպանվում է Ռաթթուսասում³²⁷: Նրա սպանությունից հետո Հայաստանում որոշ ժամանակ կառավարում է Ռուկկանան՝ Մարիյայի աները: Ռուկկանայից հետո Հայաստանում իշխանությունն անցնում է վերջինիս թոռանը, ով նրա դստեր և Մարիյայի որդին էր:

Աննիյա անունը հայագիտության մեջ տարբեր մեկնաբանություններ է ստացել:

Գ.Ջահուկյանը այս անվան սկզբի առ- հիմքը, հետևելով հայտնի խեթագետ Է.Լարոշին³²⁸, բխցնում էր հնդեվր. **(H)an-* „արական կամ իզական սեռի նախնի“ արմատից, որից խեթա-լուվիական լեզուներում վկայված էն մի շարք արական և իզական սեռի անձնանուններ (*Anna, Annaniya, Annanza, Annitta* և այլն)³²⁹: Հետագայում նա հավելած էր Աննիյայի անունը անվերապահորեն բացատրելու հայերենով³³⁰ և այդ անվան առկայությամբ հայաստանյան հասարակությունում տեսնելու մարիիշխանական ավանդույթների գոյությունը: Հայաստանում վերոհիշյալ արմատի առկայության մասին, ըստ նրա, կարող է վկայել հայերենում *հանի* „տատ“ բառի գոյությունը, որտեղ բառասկզբի *h-*ն կարող էր երկրորդային բնույթ ունենալ³³¹:

Գ.Ջահուկյանը չէր բացառում նաև Աննիյայի անվան ստուգաբանության մեկ այլ հետաքննություն, այն է՝ հայաստանյան Անի քաղաքի անունից: Այս մեկնաբանությունը

³²⁷ Պայմանագրի այդ հատվածում որպես Մարիյայի սպանության պատճառ ներկայացված արքունի կնոջ վրա նայելը մասնագետները կողմից լուրջ չի ընդունվում, այն համարելով “սպառնական անեկդոտ”: Այս առնչությամբ նշենք Պայմանագրի առաջին հրատարակիչ Յ.Ֆրիդրիխի մեկնաբանությունը, ով փորձել էր այդ երևույթի զուգահեռները հայտնաբերել ազգագրական նյութերի հիման վրա (Friedrich 1930: 159f. տես Գլուխ 1):

³²⁸ Laroche 1952: 111f. Նեթերենում այս արմատից է կազմված *anna-*, իսկ լուվիերենում՝ *annu(ya)-* “մայր” բառերը:

³²⁹ Ջահուկյան 1987: 324-325:

³³⁰ Дзякун 1988: 63-65.

³³¹ Գ.Ջահուկյանը նշում է Հր.Աճառյանին, ըստ որի վրացերենում հայերենից փոխառյալ *հանի* բառը նշանակում է “նախնի” (Աճառյան 1977: 33): Հնդեվրով այս մեկնաբանության վրա, նա ենթադրում էր, որ հայերեն բառը կարող էր պահպանել հնդեվրոպական միասնության շրջանի նախնական իմաստը:

ընդունելի չէ, քանի որ հենվում է դեռևս ժամանակին Գր.Նափանցյանի մի կամայական ենթադրության վրա, ըստ որի Հայաստյի արքա Աննիյան իր անունով էր իբրև թե վերանվանել հայաստական Ուրա քաղաքը³²²:

Աննիյա անվան մեկ այլ մեկնաբանության համաձայն, այն կարելի է համադրել հայ-անիացեալ լինամյալ՝ քայի հետ, առանձնացնելով անի- հիմքը և -եալ վերջածանցը³²³:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Պայմանագրերն ընդգրկող ժամանակահատվածի վերաբերյալ հիմնական եզրակացությունները կարելի է ներկայացնել այսպես.

1) Թուղխալիյաս III-ի կառավարման ավարտին, Կումմախայի ճակատամարտից հետո Հայաստան ընկավ խեթական տերության գերիշխանության տակ: Հայաստյի հաջորդ կառավարիչը Մարիյան էր, ում հետ կնքվել էր պայմանագիր: Առայժմ անհայտ հանգամանքների բերումով Մարիյան խախտել էր իր վրա դրված պարտավորությունները, որի համար մահապատժի ենթարկվեց Նաթթուսաստում, մինևույն Թուղխալիյաս III-ի օրոք:

2) Մարիյայի փոխարեն Հայաստյի կառավարիչ նշանակվեց հայասացի ազնվական Խուկկանան, ով Մարիյայի դստեր հայրն էր: Մուպպիլուլիումասի և Խուկկանայի միջև կնքվեց պայմանագիր: Կախյալ պետությունների հետ կնքված պայմանագրերին հատուկ պարտավորություններից զատ Խուկկանան պարտավորվում էր վերադարձնել ժամանակին Հայաստյում ապաստան գտած Նաթթիի բնակչությանը, ինչպես նաև դստերը վերադարձնել Մարիյայի տանից: Խուկկանայի վրա, բնականաբար, պետք է դրվեր Հայաստյի հավատարմությունն ապահովելու առաքելություն:

3) Անկախ այն հանգամանքից, որ Խուկկանան Հայաստյի կառավարիչ³²⁴ Մարիյայի կնոջ հայրն էր, նրա նշանակումը Հայաստյում Խուկկանային պիտի դներ դրանոյի վիճակում: Հատկապես էթե նկատի ունենալով, որ Մուպպիլուլիումասի «հանձնարարությունը»՝ դստերը Մարիյայից ետ վերցնելու մասին արդեն իսկ պիտի նշանակեր անկհայտ բախում երկրի ազնվականության հետ, որը տվյալ պահին հակախեթական դիրքորոշում կարող էր ունենալ: Մուպպիլուլիումասի քաղաքականության նպատակը Խուկկանային Հայաստյի կառավարիչ նշանակելու հարցում դժվար չէ բացահայտել: Նաթթիից նոր կախման տակ ընկած Հայաստյի նկատմամբ գերիշխանությունը հնարավոր էր միայն տեղական ազնվականության շարքերում կայուն հինարան ստեղծելով: Միայն դրանով պիտի բացատրել Խուկկանայի վրա թափված շնորհները: Հարևան կախյալ երկրների նկատմամբ գերիշխանության ամրապնդմանն ուղղված դինաստիական ամուսնություններին

³²² Кананян 1948: 52. Որևէ հիմք չկա ենթադրելու, որ վերոհիշյալ Ուրան տոպոնիմն է հետագայի հայկական աղյուսների Անի-Կումմախ քաղաքին: Գ.Ջախուկյանն ինքն էլ էր իրավացիորեն նշում, որ Աննիյայի և Աննիի համադրությունը կարող է ուղղակի պատահական նմանության հետևանք լինել:

³²³ Хачатурян 1980: 110; Նաչատրյան 1998: 46:

³²⁴ Խուկկանայի փեսայի կարգավիճակը հարտնի չէ: Նրա հիշատակությունը պայմանագրում դրդում է ենթադրելու, որ նա պիտի լիներ Հայաստյի արքան՝ Խուկկանայից առաջ:

պրակտիկան, ըստ առ այսօր հայտնի խեթական տեքստերի, սկիզբ է առնում հենց Ռուկկանայից³⁹⁵։ Այս քաղաքականությունը սկսում է ծավալվել Մուրսիլիս II-ի³⁹⁶ և լայն քափ առնել Ռաբթուսիլիս III-ի օրոք³⁹⁷։

Ռուկկանային տրված հաջորդ հրահանգը՝ կին չվերցնել Ազգիից, ինչպես և դստերը վերադարձնել Մարիյայից, հնարավոր է բացատրել այսպես։ Մուսպիլուլիումասը փորձում էր Հայասայում ապահովել խեթական արքայատոհմի գահաժառանգման իրավունքը³⁹⁸, քանի որ Ռուկկանայի որդին ազգեցի կնոջից, ինչպես նաև նրա դստեր և Մարիյայի ժառանգը կարող էին ապագայում իշխանության հավակնել³⁹⁹։ Այսինքն, Մուսպիլուլիումասը ձգտում էր Հայասայի գահին ապահովել այլ օրինական քենկանձուի գոյությունը։

Այս անչուրյամբ պիտի նկատի ունենալ, որ իր տերության ընդարձակմանը զուգընթաց, Մուսպիլուլիումասը կիրառում էր քույր-թագավորությունների ստեղծման քաղաքականություն։ Մասնավորապես, հիշատակելի են Կարգամիսը և Հալեպը Հյուսիսային Միդիայում, որտեղ գահաժառանգման իրավունքով արքաներ նշանակվեցին նրա որդիները՝ Պիասսիլիս և Տելեպիեսուսը⁴⁰⁰։

4) Պայմանագրի կնքումից որոշ ժամանակ անց Ռուկկանան խախտում է իր պարտավորությունները։ Աղբյուրները որևէ տեղեկություն չեն պարունակում Հայասա վերադառնալուց հետո Ռուկկանայի կողմից իր պարտավորությունների խախտման մասին։ Բացառությամբ, թերևս, այն բանի, որ Հայասայում ապաստանած խեթահպատակ բնակչությունը դեռևս այնտեղ էր գտնվում։ Չնարավոր է նաև, որ Ռուկկանան նա չէր վերադարձրել Մարիյայի տանը գտնվող իր դստերը⁴⁰¹։ Այս առթիվ

³⁹⁵ Մուսպիլուլիումասի այս քաղաքականությունը ունի նաև մեկ օրինակ՝ արևմտյան Փոքր Ասիայի Միդա պետության արքա Մասիտիլուլայի և Մուսպիլուլիումասի դստեր՝ Մուվատտիի ամուսնությունը, որը հիշատակվում է Մուրսիլիս II-ի և Մասիտիլուլայի որդի Կուպանեսա-Կուրունեսայի միջև կնքված պայմանագրում (« CTH 68 [իրատ.՝ Friedrich 1926: 106 § 2, 6]։

³⁹⁶ Մուվատտայիս II-ի քույրը՝ Մասսանուցցին, ամուսնացած էր Սեխայի արքա Մաստուրիսիի հետ (KUB XXIII 1 ԴԿ II 16-18 = CTH 105 – «Պայմանագիր Թուդխալիյաս IV-ի և Ամուրրուի արքա Մաուսգամուլայի միջև» [իրատ.՝ Kühne und Otten 1971: 10f.]։

³⁹⁷ Ռաբթուսիլիս III-ի օրոք դինաստիական ամուսնությունների մասին որպես կախյալ երկրների, Եգիպտոսի և Բաբելոնիայի հետ Ռաբթիի արտաքին քաղաքականության կարևոր բաղադրիչի տես Houtwink ten Cate 1996: 40ff.։

³⁹⁸ Այդ մասին տես, մասնավորապես, Բարսեղյան 1963բ: 102։

³⁹⁹ Ըստ խեթական տեքստերում գահաժառանգման վերաբերյալ գործող Տելեպիեսուսի օրենքի (« CTH 19 [իրատ.՝ Hoffmann 1984]», արական սեռի ժառանգի բացակայության պարագայում, արքա կարող էր դառնալ արքայի ավագ դստեր ամուսինը (հետևաբար, նաև՝ որդին)։

ԴԿ II

38) ... ma-a-an DUMU.LUGAL-ma IBILA NU.GÁL nu ku-iš DUMU.MUNUS ha-an-te-ez-zi-iš

39) nu-uš-ši-iš-ta-an ¹⁰an-ti-ya-an-ta-an ap-pa-a-an-du nu LUGAL-uš a-pa-a-aš ki-iš[a-ra]

⁴⁰⁰ Պիասսիլիի նշանակման մասին տես՝ «Պիսվան 28» (Güterbock 1956: 94ff.)։ նաև Hawkins 1976-1980: 429f.։

⁴⁰¹ Չնայած մենք որևէ տեղեկություն չունենք Հայասայում գործող օրենքների (թերևս, ավանդության/ավորության) մասին, սակայն հին Առաջավոր Ասիայի այլ տարածաշրջաններին մեզ հասած՝ ամուսնական հարաբերությունները կարգավորող օրենքների լույսի ներքո կարելի է ենթադրել, որ այստեղ էլ ամուսնու տուն գնացած կինը համարվում էր դրա

որոշակի պարզություն կարող է մտցնել խեթական օրենքների մի հոդված, որը վերաբերում է ամուսնու տուն գնացած կնոջ խնդրին³⁶²: Այն բառացիորեն ասում է հետևյալը. «Եթե մարդը վերցնում է կնոջը և (երան) տանում իր տուն, ապա նա վերցնում է նրա օժիտը: Եթե կինը [մահանում է] այն [տեղ], նրանք (ամուսնու տան անդամները - Ա.Ք.) պետք է այրեն նրա (ամուսնու - Ա.Ք.) անձնական ունեցվածքը և մարդը պետք է վերցնի նրա օժիտը: Եթե նա (կինը - Ա.Ք.) մահանում է իր հոր տանը և նա երեխաներ (ունի), մարդը չի կարող [վերցնել] օժիտը»:

Անկախ այս հոդվածում հիշատակվող՝ ամուսնու անձնական ունեցվածքի այրելու պարտավորության դժվար բացատրելի պահից, հայրական տանը երեխաներ ունեցող կնոջ մահանալուց հետո օրենքով նրա օժիտը ամուսնուն չհանձնելու պահանջը կարող է հիմք տալ հետևյալ ենթադրության համար: Ինչ-ինչ պատճառներով հայրական տուն վերադարձած կնոջ երեխաների նկատմամբ ամուսինը այլևս չէր կարող որևէ իրավունք ունենալ: Սա նշանակում է, որ Խուկկանայի դստեր վերադարձի պարագայում նրա և Մարիյայի երեխան այլևս չէր կարող դիմվել որպես Մարիյայի տոհմի ժառանգը և հավակնել Հայաստանի կառավարչի կարգավիճակին, քանի որ նա այսուհետև արդեն հանդիսանում էր Խուկկանայի տոհմի ներկայացուցիչը:

Թե որքանով է մեթոդաբանորեն կիրառելի վերոհիշյալ խեթական օրենքը Հայաստանի պարագայում, դժվար է ասել: Մակայն, նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ Պարսկաստանում Մուսլավիտությունը բազմիցս ընդգծում է այն իրողությունը, որ Խուկկանան պարտավոր է իր գործունեության ընթացքում հետևել խաթթիում ընդունված սովորույթներին (օրինակ, չհարաբերվել իր քույրերի, եղբայրների կանանց հետ), կարելի է ենթադրել, որ այստեղ էլ նա ակնարկում էր խաթթիում գործող օրենքի կիրառումը Հայաստանում, համեմատելու ևս ավել հարցում:

Մակայն, այնուամենայնիվ, որպես աշխատանքային վարկած հնարավոր է առաջարկել իրադարձությունների հետևյալ վերականգնումը:

Որպես Հայաստանի կառավարչի աներ և, բնականաբար, աչքի ընկնող ազնվական, Խուկկանան պետք է ուղեկցեր նրան խեթական մայրաքաղաք Ռաթթուսա: Այստեղ Մարիյայի սպանությունից հետո խեթական արքան Խուկկանային նշանակում է Հայաստանի կառավարիչ, նրան կնության տալիս իր քույրերից մեկին, դրանով իսկ նրան կախման մեջ դնելով իրենից: Վերադարձից որոշ ժամանակ անց Խուկկանան, ամենայն հավանականությամբ, չի կատարում իր վրա դրված պարտավորությունները, ինչը դրդում է Մուսլավիտություն Ի-ին դիմելու ռազմական միջամտության: Խեթական զորքը մտնում է Հայաստանի հարևան Իսուվա (հետագայի Մոփր), այնուհետև արշավում է Հայաստան և վերադարձնում խեթական բնակչությանը:

5) Խուկկանայի կառավարման մասին տեքստերը որևէ տեղեկություն չեն պահպանել: Առայժմ առկա է մնում մեկ հարց: Արդյոք դեպի Հայաստան խեթական արշավանքի պահին Խուկկանան դեռևս կառավարում էր այնտեղ, և եթե այո, ապա ինչպիսի ավարտ կարող էր ունենալ խեթական արշավանքը: Իսկ հայաստական արշավանքից հետո Մուսլավիտությունը ուղղակի ի վիճակի չէր լրջորեն զբաղվելու

սեփականությունը նույնիսկ ամուսնու մահվանից հետո:

³⁶² Hoffner 1997: 36f. (հոդված և.27):

Հայաստով, քանի որ մեծ պատերազմ էր սպասվում Միտտանիի հետ: Մուրսիլիս II-ի և Հայասայի արքա Աննիայի միջև կնքված պայմանագիրը որոշ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ նրա գործունեությունը երկար շարունակվել չէր կարող: Եթե իրոք Մուրսիլիս II-ի ժամանակակից Աննիան Մարիայի որդին էր, ապա, հավանաբար, Խուկկանայի կառավարումը պիտի ավարտվեր Մարիայի տոհմի իշխանության վերականգնումով: Իսկ իրադարձությունների նման ընթացքը ենթադրելի է:

Իրավիճակը Մուսպիլուլիումասի մահվանը հաջորդած առաջին տարիներին կարելի է բնորոշել որպես ծայրահեղ բարդ, որ հիմնականում հետևանք էր համաճարակի³⁴³: Հավանաբար, Մուսպիլուլիումասն ինքը և նրան կարճ ժամանակով հաջորդած ավագ որդին Առնուվանդաս II-ը³⁴⁴ զոհ գնացին համաճարակին³⁴⁵: Մուրսիլիս II-ի «Տարեգրությունները» հաղորդում են, որ Առնուվանդասի մահվանից հետո բոլոր կախյալ երկրները ապստամբեցին և սկսեցին հարձակվել Խաթթիի վրա³⁴⁶: Իսկ դա կարող է անուղղակիորեն վկայել այն մասին, որ ավանդաբար ոչ լոյալ Հայասան չէր կարող չօգտվել հարմար առիթից թոթափելու իր կախյալ կարգավիճակը:

6) Նախորդ կետերում ամփոփված եզրակացությունների հիման վրա, նաև հիմք ընդունելով Խեթական տեղության պատմության՝ այսօր ընդունված ժամանակագրությունը³⁴⁷, Թուլիսալիյաս III-ի և Մուսպիլուլիումաս I-ի՝ Հայասայի հետ փոխհարաբերությունները կարելի է ներկայացնել հետևյալ հաջորդականությամբ.

1350-1345	-	Թուլիսալիյաս III-ի արշավանքը Հայասա ³⁴⁸ , Կոմմախայի ճակատամարտը, պայմանագիր Մարիայի հետ, Մարիայի մահապատիժը, Խուկկանայի նշանակումը Հայասայի կառավարիչ:
1345-7	-	Հայասայի նոր արքայի կառավարումը:
?-1322(?)	-	Խուկկանան Հայասայում:
1322/1-?	-	Աննիայի կառավարումը Հայասայում:

Խուկկանայի կառավարման սկիզբը և ավարտը տրամաբանորեն պիտի տեղադրել խեթա-հայասական փոխհարաբերությունների ծայրահեղ սրման երկու փուլերի միջև: Եթե ավարտի էլակետ կարելի է մոտավորապես դիտել Մուսպիլուլիումասի մահը և

³⁴³ Համաճարակի մասին տես վերը՝ "Խեթական տեղությունը մ.թ.ա.XIV դարի կեսերին" բաժնում: Մուսպիլուլիումասն ինքը և նրան կարճ ժամանակով հաջորդած ավագ որդին՝ Առնուվանդաս II-ը զոհ գնացին համաճարակին: Մուրսիլիսի "Տարեգրություններում" հիշատակվում է միայն Առնուվանդաս II-ի հիվանդության մասին (Götze 1933: 14f.): Մուրսիլիս II-ի "Տարեգրությունները" հաղորդում են, որ Առնուվանդասի մահվանից հետո բոլոր կախյալ երկրները ապստամբեցին և սկսեցին հարձակվել Խաթթիի վրա (Götze 1933: 14f.):

³⁴⁴ Առնուվանդաս II-ը պիտի կառավարեր առավելագույնը մեկ տարի (Bryce 1989: 29f.):

³⁴⁵ Մուրսիլիսի "Տարեգրություններում" հիշատակվում է միայն Առնուվանդաս II-ի հիվանդության մասին (Götze, 1933: 14f.), սակայն ենթադրվում է, որ այստեղ խոսքը Մուսպիլուլիումաս I-ի մահվան պատճառ հանդիսացած համաճարակի մասին պիտի լինի:

³⁴⁶ Götze 1933: 14f.

³⁴⁷ Otten 1968; Wilhelm - Böse 1989: 74ff.; Astour 1989; Wilhelm 1991: 469ff.; Bryce 1989: 30.

³⁴⁸ Այս արշավանքը 5-6 տարվա հատվածում տեղադրելը պայմանական է, քանի որ առ այսօր չկա որևէ կտրված Թուլիսալիյաս III-ի կառավարման շրջանի իրադարձությունների թվագրման համար: Հայասական արշավանքը պիտի տեղի ունենար նրա կառավարման վերջերսին:

հաջորդած խառնակ իրավիճակը խաթարում, ապա կառավարման սկիզբը դժվար է որոշել: Կոմմախայի ճակատամարտից հետո խեթերի՝ Հայասայի դեմ արշավանքները (տես վերը՝ „Դիպված 25“ և „Դիպված 39“) պիտի թվագրվեն Մուպպիլուլիումասի սիրիական պատերազմների ժամանակաշրջանով: Վերջիններս երկուսն են՝ 1) „առաջին“ պատերազմ (մոտ. 1340), 2) „երկրորդ“ պատերազմ (մոտ. 1327-1322):

Վերոհիշյալ արշավանքներից դեպի Հայասա որն է նախորդել Խուկկանայի գահակալմանը, կամ թե դրանցից որն է կապված վերջինիս կառավարման ավարտի հետ, պարզ չէ: Համենայնդեպս, եթե արշավանքը տեղադրվի „երկրորդ“ պատերազմի շրջանում, որ ավելի հավանական է³⁴⁹, ապա հնարավոր կլինի այն դիտել որպես հետևանք Հայասայում հակախեթական ապստամբության, որի ընթացքում Խուկկանան կարող էր զրկվել իշխանությունից:

³⁴⁹ Հնարավոր է, Մուպպիլուլիումասը “Դիպված 39”-ում հիշատակվող արշավանքը նկատի ունենա փարավոնիս հղված իր նամակում (KUB XIX 20, տես վերը՝ տեքստում):

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- Բարսեղյան Լ.Ա. 1963ա, Հայաստան-Ազգիի ու երա մի քանի բնակավայրերի տեղադրման հարցի շուրջը, ՊԲՀ 3, 307-313:
- Բարսեղյան Լ.Ա. 1963բ, Հայաստան-Ազգիի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մասին, ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր 6, 101-106:
- Բարսեղյան Լ.Ա. 1964, Հայաստան-Ազգիի ռազմա-քաղաքական պատմությունից, ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր 7, 73-79:
- Գրեկյան Ե. 2005, Գրախոս.: Ա.Քոսյան, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004, ՊԲՀ 2005/3, 270-272.
- Խանզադյան Մ. 2004, Իսովայի արքան և Թուղխալիյաս IV-ը (KUB XXXI 68), ՄՄԱԵԺ XXIII, 339-346:
- Խանզադյան Մ. 2007, Խեթական արտաքին քաղաքականության որոշ հարցերի շուրջ, ՄՄԱԵԺ XXVI, 13-24:
- Խաչատրյան Ա. 1933, Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն, Երևան:
- Խաչատրյան Վ.Ն. 1998, Հայաստանը մ.թ.ա.XV-VII դարերում, Երևան:
- Խաչատրյան Վ.Ն. 2013, Հայկ նահապետը որպես պատմական անձ, "Հայկագույններ" (խմբ. Վ.Բ.Բարխուդարյան և մյուսներ), Երևան, 123-128:
- Հակոբյան Թ., Ս.Մելիք-Բախշյան, Հ.Բարսեղյան 1986, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Հ.Ա. Երևան:
- Հմայակյան Հ. 2004, Հայաստական ԳԱ.GUR-ը և Արա Գեղեցիկը, ՄՄԱԵԺ XXIII, 381-394:
- Հմայակյան Հ. 2007, Խեթերեն marnuwa բառը, ՄՄԱԵԺ XXVI, 45-51:
- Հմայակյան Հ. 2009, Խեթա-հայկական լեզվական փոխառություններ, Մերձավոր Արևելք, Պատմություն, քաղաքակրթություն, մշակույթ. հոդվածների ժողովածու, 307-313:
- Հմայակյան Հ. 2011, Խուրիական ԴՏa(w)սիկա աստվածուհու կերպարի և կերպարի դրսևորումները հայկական առասպելական և լեզվական նյութերում, ՄՄԱԵԺ XXVIII, 239-251:
- Հմայակյան Հ. 2013, Հայկական Տուրուբերան տեղանունը խեթա-հայկական փոխառությունների համատեքստում, "Հայկագույններ" (խմբ. Վ.Բ.Բարխուդարյան և մյուսներ), Երևան, 118-122.
- Մարտիրոսյան Ն. 1924, Հայերենի յարաբերութիւնը հեթիտերենի հետ, Հանդես ամսօրեայ 9-10, 453-459:
- Մարտիրոսյան Ն. 1926, Հայերենի յարաբերութիւնը հեթիտերենի հետ, Հանդես ամսօրեայ 7-8, 69-74:

- Մարտիրոսյան Ն. 1957, Խաբրերդի շրջանները՝ հայոց հնագույն օրրանը, 87-133-66 (Խաբրերդ և անոթ ոսկեղեն դաշտը, Նյու Յորք գրքում):
- Մարտիրոսյան Ն. 1961, Պրպտումներ փոքրասիական անուններու մասին, ՊԲՀ 3, 82-107.
- Մարտիրոսյան Ն. 1972, Նպաստ մը հեթ և հայ բառարանության, ՊԲՀ 1972/2, 163-186:
- Ղազարյան Ռ. 2005, Հայաստ-Ազգիի տեղադրության հարցի շուրջ, Մերձավոր Արևելք, Երևան, 35-39:
- Ղազարյան Ռ. 2007, Կասկա երկիրն ըստ սեպագիր աղբյուրների, ՄՄԱԵԺ XXVI, 52-64:
- Ղազարյան Ռ. 2009, Հայաստ. քաղաքական և մշակութային պատմությունը, Երևան:
- Ղազարյան Ռ. 2013ա, Մուրախլիս II-ի Տասնամյա տարեգրությունը, Երևան:
- Ղազարյան Ռ. 2013բ, Տօրութեբանում Հայաստայի տեղորոշման հարցի շուրջ, "Հայկագուսիներ" (խմբ. Վ.Բ.Բարխուդարյան և մյուսներ), Երևան, 113-117:
- Մկրտչյան Ն. 1969, Հայերենի և խեթերենի բառային որոշ ընդհանրություններ, ՊԲՀ 1, 238-246:
- Մկրտչյան Ն.Ա. 1969, Հայերենի և խեթերենի բառային որոշ ընդհանրություններ, ՊԲՀ 1, 238-246:
- Մկրտչյան Ն.Ա. 1970, Խեթա-հայկական ընդհանրություններ, ԼՀԳ 7, 58-69:
- Ջահուկյան Գ. 1967, Հայերենի և խեթա-լուվիական լեզուների բառային կազմի ծագումնային զուգադիսյունները, ՊԲՀ 4, 57-74:
- Ջահուկյան Գ. 1970, Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Երևան:
- Ջահուկյան Գ.Բ. 1987, Հայոց լեզվի պատմություն. եախագրային ժամանակաշրջան, Երևան:
- Պետրոսյան Ա. 1997, Արամի առաջալեղ հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգածագման խնդիրը, Երևան:
- Պետրոսյան Ա.Ե. 2004, Հայկական դիցարանի հնագույն ակունքները, ՊԲՀ, 2004/2, 205-233:
- Պետրոսյան Ա.Ե. 2006ա, Հայոց ազգածագման հարցեր, Երևան:
- Պետրոսյան Ա.Ե. 2006բ, Արամագ, Երևան:
- Տաշեան Յ. 1934, Հաթեր եվ ուրարտեանք, Վիեննա:
- Քոսյան Ա. 1997, Իսուվան (Մոփքը) մ.թ.ա.XIII-XII դդ., ՊԲՀ 1/2, 177-192:
- Քոսյան Ա. 1999, Մ.թ.ա.XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան:
- Քոսյան Ա. 2000, Խեթական պետությունը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ.թ.ա.XV դարում, ՊԲՀ 3, 161-174:

- Քոսյան Ա. 2001, Նոր նյութեր ինքական տերության և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխհարաբերությունների մասին, ՄՄԱԵԺ XX, 233-245:
- Քոսյան Ա. 2002ա, Իսուվայի կրոնական կենտրոնները ինքական դարաշրջանում, ՄՄԱԵԺ XXI, 315-331:
- Քոսյան Ա. 2002բ, Անի-Վամախը ինքական դարաշրջանում, ՊԲՀ 3, 225-241.
- Քոսյան Ա. 2004ա, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ ինքական սեպագիր աղբյուրների), Երևան:
- Քոսյան Ա. 2004բ, Մուրսիլիս II-ի հայաստան արշավանքները (նոր սկզբնաղբյուրներ), ՊԲՀ, 2, 197-204:
- Քոսյան Ա. 2004գ, ինքական KUB XXVI 62 սեպագիր տեքստը և Վերին Եփրատի ավազանի պատմական աշխարհագրության խնդիրները, ՄՄԱԵԺ XXIII, 472-484.
- Քոսյան Ա. 2005, Հայաստանի աստվածները (KUB XXVI 39), ՄՄԱԵԺ XXIV, 444-457:
- Քոսյան Ա. 2006, Արիացիները Պախիտուվայում, ՄՄԱԵԺ XXV, 247-258:
- Քոսյան Ա. 2008, Հայաստան և Ազգին. – Ենտրի ի վերուստ. առասպել և պատմություն (Հոգվածների ժողովածու նվիրված Սարգիս Հարությունյանի 80-ամյակին), Երևան, 263-291:
- Քոսյան Ա. 2013ա, Վանից մինչև Եփրատ (հայոց վաղ պետականության ակունքներում), “Հայկագուհիներ” (խմբ. Վ.Բարխուդարյան և մյուսներ), Երևան, 48-63:
- Քոսյան Ա. 2013բ, ինքական պետությունը, Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հատ. 1, 174-200:
- Քոսյան Ա. 2013գ, Ասորեստանը և Հայկական լեռնաշխարհը, Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հատ. 1, 102-111:
- Аветисян Г.М. 1984, Государство Митанни, Ереван.
- Аракелян А.Б. 1975а, Назначение сооружения ²ARKIU по данным хеттских текстов, ВОНА 9, 88-92.
- Аракелян А.Б. 1975б, Термин ²šīnārši в хеттских клинописных текстах, ИФЖ 3, 238-241.
- Аракелян А.Б. 1978, Hīlatmaḡ по данным хеттских текстов, ДВ 3, 107-114.
- Аракелян А.Б. 1983, Хеттские источники о халентуве, ВОНА 11, 62-67.
- Арутюнян Н.В. 1985, Топонимика Урарту, Ереван.
- Арутюнян Р.С. 1992а, Домашняя жизнь хеттов (хеттские представления и обряды, связанные с домом)(Автореферат диссертации на соиск.уч. степ. к.и.н.), Ереван.

- Арутюнян Р.С. 1992б, Некоторые особенности хеттских домашних праздников, ВДИ 1, 119-135.
- Вардумян Г. 1991, Дохристианские культы армян. – В сб.: Армянская этнография и Фольклор 18, 61-146.
- Гюргадзе Г.Г. 1961, К вопросу о локализации и языковой структуре касских этнических и географических названий. – В сб.: Переднеазиатский сборник I, 161-210.
- Головлева Л.М. 1978, Царство Алзи во второй половине II тыс. до н.э. – В сб.: ДВ III, Ереван, 71-87.
- Джаукян Г.Б. 1964, Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ереван.
- Джаукян Г.Б. 1967, Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ереван.
- Джаукян Г.Б. 1988, О соотношении хайасского и армянского языков. III, ИФЖ 2, 68-88.
- Дьяконов И.М. 1968, Предыстория армянского народа, Ереван.
- Капанцян Гр. 1931, Chetto-armeniaca, Ереван.
- Капанцян Гр. 1936, Общие элементы между урартским и хеттским языками, Ереван.
- Капанцян Гр. 1940а, Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении. – В кн.: Научные труды, т.14 (Ереванский государственный университет), Ереван, 317-427.
- Капанцян Гр. 1940, Хеттские боги у армян, ԵՊՀ, Հիմնական շխմալարություններ, հիմ. XIV, Երևան, 243-316.
- Капанцян Гр. 1944, Об одном хеттском мифе в связи с журавлем и божеством весны, ИАН 1944/1, 61-72.
- Капанцян Гр. 1946, Армянский Ара и славянский Яр (Ярило), ИАН 1946/10, 25-31.
- Капанцян Гр. 1948а, Хайаса - колыбель армян, Ереван.
- Капанцян Гр. 1948б, Суффиксы и суффиксированные слова в топонимике древней Малой Азии, Ереван.
- Капанцян Г. 1957, Общие элементы между хеттским и армянским языками, ИЛР, т. I, Ереван, 331-408.
- Манандян Я. 1956, О некоторых спорных проблемах истории древней Армении, Ереван.
- Мкртчян Н.А. 1976, Редупликация глаголов в хеттском и армянском, ДВ II, 76-85.
- Петросян А.Е. 2002, Армянский эпос и мифология, Ереван.

- Петросян С. 1987, Племенной союз Хайаса-Аззи в системе двучных противопоставлений, ВОНА 3, 77-87.
- Хачатрян В.Н. 1963, Некоторые вопросы хеттской лексики, ИАН 12, 91-102.
- Хачатрян В.Н. 1964, Хеттская надпись KUB XXIX N.7, ИФЖ 2, 165-181.
- Хачатрян В.Н. 1966, Хеттская надпись KUB, XXIX, N.4, ВОНА 1966/2, 59-79.
- Хачатрян В.Н. 1971, Восточные провинции Хеттской империи, Ереван.
- Хачатрян В.Н. 1972, Хайасцы, ВОНА 1972/8, 32-41.
- Хачатрян В.Н. 1976, Наири и Армина, ВОНА 1976/8, 59-72.
- Хачатрян В.Н. 1976, Страна Хайк в составе Урарту, ВОНА 1980/6, 101-112.
- Akdoğan R. 2009, Hukkana Antlaşması B Nüshasına Birleşen Yeni Bir Tablet Parçası. Colloquium Anatolicum VIII, 45-76.
- Akurgal E. 1968, Urartäische und altiranische Kunstzentren, Ankara.
- Alp S. 1980, Die hethitischen Tontafelentdeckungen auf dem Maşat-Höyük, Belleten XLIV/73, 1980, 25-59.
- Alp S. 1991, Die Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük, Ankara, 1991.
- Archi A. und Klengel H. 1980, Ein hethitischer Text über die Reorganisation des Kultes, Aof VII, 143-157.
- Astour M. 1989, Hittite History and Absolute Chronology of the Bronze Age, Gothenburg-Partille.
- Beal R. 1992, The Organization of the Hittite Military, Heidelberg (= TdH 20).
- Beal R. 2002, Hittite Oracles, In: Magic and Divination in the Ancient Near East (eds. L.Ciraolo and J.Seidl), Leiden – Boston – Köln, 57-81.
- Beckman G. 1996, Hittite Diplomatic Texts, Atlanta (II edit. 1999).
- Beckman G. 2006, Hittite Treaties and the Development of the Cuneiform Treaty Tradition, In: Zur deuteronomistischen Geschichtswerke (Hrsg. M.Witte et al.), Berlin – New York, 279-301.
- Bilabel Fr. 1927, Geschichte Vorderasiens und Ägyptens vom 16.-11. Jahrhundert v.Chr., Heidelberg.
- Bryce T.R. 1989, Some Observations on the Chronology of Suppiluliumas Reign, AnSt 39, 19-30.
- Bryce T.R. 1998, The Kingdom of the Hittites, Oxford (II ed. 2005).
- Bryce T.R. 2002, Life and Society of the Hittites, Oxford.
- Carruba O. 1969, Die Chronologie der hethitischen Texte und die Geschichte der Grossreichszeit, ZDMG Suppl.1, Wiesbaden, 226-249.
- Carruba O. 1977, Beiträge zur mittelhethitische Geschichte. I-II, SMEA 18, 1977, 137-195.

- Carruba O. 1988, Die Hajsas-Verträge Hattis. - In: *Documenta Asiae Minoris* (= Festschrift H.Otten), Wiesbaden, 59-75.
- Cavaignac E. 1930, Mariya, RHA 1, 15-17.
- Christiansen B. 2007, Der Blick aus dem Fenster, *Tabularia Hethaeorum: Hethitologische Beiträge*. Silvin Košak zum 65 Geburtstag (Hrsg. D.Groddék und M.Zorman), Wiesbaden (= DBH 24), 143-154.
- Cohen Y. 2002, *Taboos and Prohibitions in Hittite Society*, Heidelberg.
- Collins B.J. 1987, § 54 of the Hittite laws and the Old Kingdom Periphery, Or. 56, 36-41.
- Cornelius Fr. 1958, *Geographie des Hethiterreiches*, Or. 27, 225-251, 373-398.
- Cornelius Fr. 1973, *Geschichte der Hethiter*, Darmstadt.
- Dardano P. 1997, L'aneddoto e il racconto in eta' antico-hittita la cosiddetta 'Cronaca di Palazzo', Roma.
- De Martino S. 1996, *L'Anatolia occidentale nel medio regno Ittita*, Firenze (= EOTHEN 5).
- De Martino S. 1998, Le accuse di Mursili II alla Regina Tawananna secondo il testo KUB XIV 4. - In: EOTHEN 9, 19-48.
- De Martino S. 2010, The Hittite Queen Sata(n)duhepa, in *Festschrift für Gernot Wilhelm anlässlich seines 65. Geburtstages am 28. Januar* (Hrsg. J.Fincke), Dresden, 91-98.
- Dinçol A.M. et al. 1993, The 'Cruciform Seal' from Boğazköy-Hattusa, *IstMitt* 43, 87-106.
- Forlanini M. 1979, Appunti di geografia etea. - In: *Studia Mediterranea* 1 (= Fs.P.Meriggi), Pavia, 1979, 165-185.
- Forlanini M., M.Marazzi 1986, *Atlante storico del Vicino Oriente antico*, Fascicolo 4.3. *Anatolia: L'impero Hittita*, Pavia.
- Förster E. 1922, *Die Boghazköi-Texte in Umschrift*, Bd.I, Leipzig.
- Förster E. 1926, *Die Boghazköi-Texte in Umschrift*, Bd.II, Leipzig.
- Förster E. 1931, *Hajasa-Azzi, Caucasia* IX, 1-24.
- Freu J. 1992, Les guerres syriennes de Suppiluliuma et la fin de l'ère amarnienne, *Hethitica* XI, 39-101.
- Freu J. 2007, *Les débuts du Nouvel Empire Hittite*, Paris.
- Friedrich J. 1930, *Staatsverträge der Hatti-Reiches in hethitischen Sprache*, Leipzig, Bd.2 (= MVAG 34).
- Garelli P. 1963, *Les Assyriens en Cappadoce*, Paris.
- Garstang J. and Gurney O.R. 1959, *The Geography of the Hittite Empire*, London.
- Götze A. 1925, *Hattukiliš: der Bericht über sein Thronbesteigung nebst den Paralleltexten* (= MVAeG 29), Leipzig.
- Gotze A. 1928, *Madduwattaš* (= MVAeG 32), Leipzig.

- Götze A. 1930a, Neue Bruchstücke zum großen Text des Hattušiliš und den Paralleltexten, Darmstadt.
- Götze A. 1930b, Die Pestgebete des Muršiliš, *Kleinasiatische Forschungen* 1.2, Weimar, 161-251.
- Götze A. 1933, *Die Annalen des Muršiliš*, Leipzig (= MVAeG 38).
- Goetze A. 1940, *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, New Haven.
- Götze A. 1957, *Kleinasien*, München.
- Goetze A. 1960, Rez.: J. Garstang and O. R. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, London, 1959, *JCS* 14, 43-48.
- Grayson A.K. 1987, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods / Vol. 1, Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC)*, Toronto-Buffalo-London.
- Grayson A.K. 1991, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods / Vol. 2, Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (1114-859 BC)*, Toronto-Buffalo-London.
- Greppin J. 1978, Luwian Elements in Armenian, *Древний Восток III, Ереван*, 1978, 115-126.
- Groddek D. 2008, *Hethitische Texte in Transkription KBo 22*, Wiesbaden (= DBH 24).
- Gurney O.R. 1940 - Some Hittite Prayers, *LAAA* 27, 2-163.
- Gurney O.R. 1948, *Mita of Pahhuwa*, *LAAA* 28, 32-48.
- Gurney O.R. 1973, *Anatolia c.1600-1380 B.C.* - In: *CAH*, vol.III/2, Ch.XV, 659-685.
- Gurney O.R. 1979, *The Anointing of Tudhaliya*. - In: *Studia Mediterranea* 1, 213-223.
- Gurney O.R. 2003, *The Upper Land, mātum elitum*, In: *Hittite Studies in Honor of Harry A.Hoffner Jr. on the Occasion of his 65th Birthday* (eds. G.Beckman, R.Beal and G.McMahon), Winona Lake, 119-126.
- Güterbock H.G. 1940, *Siegel aus Boghazköi*, I, Berlin.
- Güterbock H.G. 1956, *The Deeds of Suppiluliumas as told by his son, Mursilis II*, *JCS* X, 41-68, 75-98, 107-130.
- Güterbock H.G. 1978, *Some Aspects of Hittite Religion* - In: *The Frontiers of Knowledge*, Uppsala, 125-139.
- Güterbock H.G. and Th. Van Den Hout 1991, *The Hittite Instruction for the Royal Bodyguard*, Chicago (= *Assyriological Studies* 24).
- Haas V. 1985, *Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands*. - In: *XENIA. Das Reich Urartu* (Hrsg. V.Haas), Konstanz, 21-30.

- Haas V. 1994, *Geschichte der hethitischen Religion* (= Handbuch der Orientalistik. Abt.1, Bd.15), Leiden.
- Haas V. – H.J.Thiel 1978, *Die Beschwörungsritual der Allaiturah(h)i und verwandte Texte*, Neukirchen – Vluyn (= AOAT 31).
- Hagenbuchner A. 1989, *Die Korrespondenz der Hethiter*, Heidelberg (= TdH 15).
- Hagenbuchner A. 1992, War der ¹⁰*tuhkanti* Neriquaili ein Sohn Hattusilis III?, *SMEA* 29, 111-126.
- Heinhold-Krahmer S. 1977, *Arzawa. Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den hethitischen Quellen*, Heidelberg (= TdH 8).
- Helck W. 1971, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v.Chr.*, II Aufl., Wiesbaden.
- Hoffmann I. 1984, *Die Erlaß-Telipinus*, Heidelberg (= TdH 11).
- Hoffner H.A. 1976, A Join to the Hittite Mita-text, *JCS* 28, 60-62.
- Hoffner H.A. 2009, *Letters from the Hittite Kingdom*, Atlanta.
- Hout Th.van den 1994, Der Falke und das Kücken: der neue Pharao und der hethitische Prinz?, *ZA* 84, 60-88.
- Hout Th.P.J. van den 1998, *The Purity of Kingship*, Leiden - Boston - Köln.
- Houwink ten Cate Ph.H.J. 1970, *The Records of the Early Hittite Empire*, Istanbul.
- Houwink ten Cate Ph.H.J. 1996, *The Dynastic Marriages of the Period between ca.1258 and 1244B.C.*, *AoF* 1, 40-75.
- Houwink ten Cate Ph.H.J. 1997, *The Genealogy of Mursilis II. The Difference between a legalistic and a genealogical approach to the descent of Suppiluliumas I*, *JEOL* 34, 51-72.
- Houwink ten Cate Ph. H. J. 1998, *The alternative date for the "Šunaššura treaty" (KBo I 5)*, *AoF* 25, 34-53.
- Imparati F. 1977, *Le istituzioni culturali del "hekur e il potere centrale ittita*, *SMEA* 18, 1977, 19-64.
- Jahukyan G.B. 1961, *The Hayasa Language and its Relation to the Indo-European Languages*, *ArOr* 29, 353-405.
- Jahukyan G.B. 1990, *Did Armenians Live in Asia Anterior Before the Twelfth Century B.C.* - In: *When Worlds Collide: Indo-Europeans and Pre-Indo-Europeans* (eds. T.L.Markey and J.A.C.Greppin), Ann Arbor, 25-33.
- Kalaç M. 1994, *Cultural and Political Contacts between Assyria and Urartu*, Tel Aviv 21/1, 6-21.
- Kammenhuber A. 1969, *Die Sprachstufen des Hethitischen*, *ZVS* 83, H.2, 256-289.

- Kempinski A. 1993, Suppiluliuma I: The Early Years of His Career. - In: Occasional Publications I. Raphael Kutscher Memorial Volume (ed. A.F.Rainey), Tel Aviv, 81-91.
- Kessler K.-H. 1986, Zu den Beziehungen zwischen Urartu und Mesopotamien. - In: XENIA 17, 59-86.
- Kitchen K.A. 1962, Suppiluliuma and the Amarna Pharaohs, Liverpool.
- Klengel H. 1965, Die Rolle der „Ältesten“ (LÚMES ŠU.GI) im Kleinasien der Hethiterzeit, ZA 57, 223-236.
- Klengel H. 1965, Geschichte Syriens.I, Berlin.
- Klengel H. 1966, Lullubum. Ein Beitrag zur Geschichte der altorientalischen Gebirgsvölker, MIO 11, 349-371.
- Klengel H. 1970, Geschichte Syriens.III, Berlin.
- Klengel H. 1978, Mitanni: Probleme seiner Expansion und politischen Struktur, RHA XXXVI, 91-115.
- Klengel H. 1999, Geschichte des Hethitischen Reiches, Leiden - Boston - Köln.
- Klinger J. 1988, Überlegungen zu den Anfängen des Mittani-Staates. - In: "Hurriter und Hurritisch" (= XENIA 21)(Hrsg. V.Haas), 1988, 27-42.
- Klinger J. 1995, Das Corpus der Maṣat-Briefe und seine Beziehungen zu den Texten aus Hattusa, ZA 85, 74-108.
- Klinger J. 1998, Zur Historizität einiger hethitischer Omina, AoF 25/1, 104-111.
- Klinger J. 2005a, Der Vertrag Šuppiluliumas I. mit Hukkana von Hajaša. - In: Staatsverträge, Herrscherinschriften und andere Dokumente zur politische Geschichte (Hrsg. B.Janowski und G.Wilhelm)(= TUAT Neue Folge Band 2), Gutersloh, 106-112.
- Klinger J. 2005b, Der Vertrag Mursilis II. Mit Kupanta-Kurunta von Mira und Kuwaliya. - In: Staatsverträge, Herrscherinschriften und andere Dokumente zur politische Geschichte (Hrsg. B.Janowski und G.Wilhelm)(= TUAT Neue Folge Band 2), Gutersloh, 127-129.
- Kloekhorst A. 2008, Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon, Leiden - Boston.
- Korošec V. 1931, Hethitische Staatsverträge. Ein Beitrag zu ihrer juristischen Wertung, Leipzig.
- Kosyan A. 2006a, Arnuwandas I in the East, AJNES I, 72-97.
- Kosyan A. 2006b, An Aryan in Isuwa, Iran and the Caucasus 10/1, 1-6.
- Kosyan A. 2009, On the Ethnic Background of Isuwa (a preliminary study), AJNES IV/2, 85-97.
- Kosyan A. 2011, Towards the Hittite Eastern Periphery (KUB XLIX 11), AJNES VI/2, 87-94.
- Kosyan A. 2013-2014, Rulers of Hayasa: Hukkana, AJNES VIII/1-2, 128-134.

- Kosyan A. 2015, Between Euphrates and Lake Van (on the Location of Hayasa and Azzi), International Symposium on East Anatolia – South Caucasus Cultures, vol.I, Cambridge, 271-276.
- Kořak S. 1980, The Rulers of the Early Hittite Empire, Tel Aviv 7, 163-168.
- Kořak S. 1992, Konkordanz der Keilschrifttafeln 1. Die texte der Grabung 1931, Wiesbaden (= StBoT 34).
- Kořak S. 1995, Konkordanz der Keilschrifttafeln 2. Die texte der Grabung 1932, Wiesbaden (= StBoT 39).
- Kořak S. 1998, Konkordanz der Keilschrifttafeln 3/1, Die texte der Grabung 1933: 1/c-1300/c, Wiesbaden (= StBoT 42).
- Kořak S. 1999, Konkordanz der Keilschrifttafeln 3/2, Die texte der Grabung 1933: 1301/c-2809/c, Wiesbaden (= StBoT 43).
- Kořak S. 2005, Konkordanz der hethitischen Keilschrifttafeln, T.1-5, Wiesbaden.
- Kühne C. und Otten H. 1971, Der Sausgamuwa-Vertrag, Wiesbaden (= StBoT 16).
- Laroche E. 1952, Elements d'haruspicine hittite, RHA 12, fasc. 54, 19-48.
- Laroche E. 1966, Les noms des hittites, Paris.
- Laroche E. 1971, Catalogue des Textes Hittites, Paris.
- Lebrun R. 1980, Hymnes et prières Hittites, Louvain-la-Neuve.
- Lewy J. 1962, Old Assyrian Evidence Concerning Kuřšara and its Location, Hebrew Union College Annual 33, 45-57.
- Lorenz L. 2011, Mythologische Fragmente, AoF 38/2, 104-108.
- Martirosyan H.K. 2010, Etymological Dictionary of the Armenian Inherited Lexicon, Leiden – Boston.
- McCarthy D.J. 1978, Treaty and Covenant. Rome.
- Meriggi P. 1973, Zu einigen Stellen hethitischer historischer Texte - In: Fs.H.Otten, Wiesbaden, 199-208.
- Meyer G.R. 1953, Zwei neue Kizzuwatna Verträge, MIO I, 108-124.
- Miller J. 2004, Studies in the Origins. Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals, Wiesbaden (= StBoT 46).
- Miller J. 2007, Amarna Age Chronology and the Identity of Nibhururiya in the Light of a Newly Reconstructed Hittite Text, AoF 34, 252-293.
- Mkrtchyan N.A. 1974, Neue hethitisch-armenischen lexikalische Parallelen, AcAn 22/1-4, 313-319.
- Neu E. 1968, Interpretation der hethitischen mediopassiven Verbalformen, Wiesbaden (= StBoT 5).

- Neu E. 1979, Zum sprachlichen Alter des Hukkana-Vertrages, ZVS 93, 64-84.
- Neu E. 1999, *Nugae Hethiticae*, Hethitica XIV, 63-69.
- Otten H. 1951, Ein althethitischer Vertrag mit Kizzuwatna, JCS, vol.5/4, 129-132.
- Otten H. 1952-1953, Pirwa - der Gott auf dem Pferde, JKF II/3, 62-73.
- Otten H. 1967, Ein hethitischer Vertrag aus dem 15./14. Jahrhundert v. Chr. (KBo XVI 47), *Istanbuler Mitteilungen* 17, 55-61.
- Otten H. 1968, *Die hethitischen historischen Quellen und die altorientalische Chronologie*, Mainz.
- Otten H. 1969, Sprachliche Stellung und Datierung des Madduwatta-Textes, Wiesbaden (= StBoT 11).
- Otten H. 1988, Die Bronzetafel aus Bogazköy. Ein Staatsvertrag Tuthalijas IV, Wiesbaden (= StBoT, Beih.1).
- Otten H. - Chr. Rüster 1972, Textanschlüsse von Bogazköy-Tafeln (1-10), ZA 62, 102-108.
- Petrosyan A. 2002, *The Indo-European and Ancient Near eastern Sources of the Armenian Epic*, JIES Monograph 42, Washington DC.
- Petrosyan A. 2007a, The Problem of Identification of the Proto-Armenians: a Critical Review, *Journal of the Society for Armenian Studies* 16, 25-66.
- Petrosyan A. 2007b, State Pantheon of Greater Armenia: Earliest Sources, *AJNES* 2, 174-201.
- Popko M. 1974, Notes on Hittite Vocabulary, JCS 26, 181-182.
- Puhvel J. 1975, Hittite *alpu-* and *dampu-*, RHA 33, 1975, 59-62.
- Puhvel J. 1984, *Hittite Etymological Dictionary*, A, E, I, vol.1-2, Berlin - New York - Amsterdam.
- Puhvel J. 1991, *Hittite Etymological Dictionary*.H, vol.3, Berlin - New York.
- Puhvel J. 1997, *Hittite Etymological Dictionary*. K, vol.4, Berlin - New York.
- Puhvel J. 2001, *Hittite Etymological Dictionary*. L, vol.5, Berlin - New York.
- Reichardt K.M. 1998, *Linguistic Structures of Hittite and Luvian Curse Formulae*, Chapel Hill (PhD diss.)
- Riemschneider K. 1972-1975, Hukkana. - In: *RIA IV*, Berlin - New York, 489.
- Riemschneider K. 1973, Zur Unterscheidung der Vokale e und i in der hethitischen Orthographie. - In: *Festschrift Heinrich Otten* (Hrsg. E.Neu, Ch.Rüster), Wiesbaden, 273-281.
- Rüster Chr. - E.Neu 1989, *Hethitisches Zeichenlexikon*, Wiesbaden (= StBoT Beih.2).
- Sayce A.H. 1930, Hittite and Moscho-Hittite, RHA 1, fasc.1, 1-8.
- Schuler E. von 1965a, *Die Kaškäer*, Berlin.

- Schuler E. von 1965b, Sonderformen hethitischer Staatsverträge. – In: Fs.H.Th.Bossert (= JKF 2, Anadolu Araştırmaları II), Istanbul, 445-464.
- Schulz M. 1994, Die Terminologie des hethitischen SU-Orakeln. Eine Untersuchung auf der Grundlage des mittelhethitischen Textes KBo XVI 97 unter vergleichender Berücksichtigung akkadischer Orakeltexte und Lebermodelle I und II, AoF 21, 73-124, 247-304.
- Siegelova J. 1986, Hethitische Verwaltungspraxis im Lichte der Wirtschafts- und Inventardokumente, Bd.I-III, Praha.
- Singer I. 2002, Hittite Prayers, Leiden – Boston – Köln.
- Sommer F. 1932, Die Ahhijawa-Urkunden, München.
- Sommer F. – Falkenstein A. 1938, Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattusili I. (Labarna II.), München.
- Stefanini R. 1965, KBo IV 14 = VAT 13049 (Atti ...dei Lincei XX), Roma, 39-79.
- Tischler J. 1993, Hethitisches etymologisches Glossar, T.III, Lief.9. T, D 2, Innsbruck.
- Tischler J. 2001, Hethitisches Handwörterbuch, Innsbruck.
- Van Gessel B.H.L. 1998, Onomasticon of the Hittite Pantheon, Part 1, Leiden – New York – Köln.
- Van Loon M. 1966, Urartian Art, Istanbul.
- Weidner E. 1923, Politische Dokumente aus Kleinasien, Leipzig.
- Weidner E. 1930-1931, Die Annalen des Königs Aššurbelkalla von Assyrien, AfO 6, 75-94.
- Werner R. 1960, Beschr.: J.Friedrich, Hethitisches Elementarbuch. I. Teil, Kurzgefasste Grammatik, Heidelberg. – In: OLZ, Bd.55, 380-384.
- Wilhelm G. 1997, Kuşaklı-Sarissa. Bd.1: Keilschrifttexte, Fasz.1, Rahden/Westf.
- Wilhelm G. 2005, Der Vertrag zwischen Šuppiluliuma I. von Hatti mit Tette von Nuhaše. – In: Staatsverträge, Herrscherinschriften und andere Dokumente zur politischen Geschichte (Hrsg. B.Janowski und G.Wilhelm)(= TUAT Neue Folge Band 2), Gütersloh, 122-123.
- Wilhelm G. – J.Boese 1987, Absolute Chronologie und die hethitische Geschichte des 15. und 14. Jahrhunderte v.Chr. – In.: High, Middle or Low?, 74-117.
- Yoshida D. 1996, Untersuchungen zu den Sonnengottheiten bei den Hethitern, Heidelberg (= TdH 22).

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ՊԲՀ – Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան.

ՄՄԱԵԺ – Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Երևան.

ВОНА – Вестник общественных наук АН Арм.ССР/ИАН Армении (=ԼՀԳ և ИАН),
Երևան.

ДВ – Древний Восток, Ереван.

ИАН – ВОНА

ИФЖ – ՊԲՀ

ABoT – Istanbul Arkeoloji Müselerinde bulunan Boğazköy Tabletlerinden Seçme Metinler
Istanbul, 1948ff.

AJNES – Aramazd. Armenian Journal of Near Eastern Studies, Yerevan.

AnSt – Anatolian Studies, London.

ArOr – Archiv Orientalní, Praha.

CHS – Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler, Roma, 1984ff.

DBH – Dresdner Beiträge zur Hethitologie, Dresden, 2002ff.

EOTHEN – Collana di studi sulle civiltà dell'Oriente antico, Firenze, 1988ff.

HT – Hittite Texts in the Cuneiform Character from the Tablets in the British Museum,
London, 1920.

IBoT – Istanbul Arkeoloji Müselerinde Bulunan Boğazköy Tablerleri(nden Seçme Metinler),
Istanbul -Ankara, 1948ff.

JCS – Journal of Cuneiform Studies, New Haven.

JKF – Jahrbuch für kleinasiatische Forschung

KBo – Keilschrifttexte aus Boghazköy Leipzig und Berlin, 1916ff.

KUB – Keilschrifturkunden aus Boghazköy, Berlin, 1921ff.

LAAA – Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology, Liverpool.

MIO – Mitteilungen des Instituts für Orientforschung (Berlin).

RGTC – Repertoire Geographique des Textes Cuneiformes (Wiesbaden).

RHA – Revue hittite et asianique (Paris).

RIA – Reallexikon der Assyriologie (Berlin - New York).

StBoT – Studien zu den Boğazköy-Texten, Wiesbaden, 1965ff.

TdH – Texte der Hethiter, Heidelberg, 1971ff.

TUAT – Texte aus dem Umwelt des Alten Testaments, Gütersloh, 1982ff.

ZA - Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie, Berlin - New York.

ZVS - Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, Berlin-Gütersloh-Wiesbaden (= Historische Sprachforschung).

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԴԻՑԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Ադոնց Ն. - 7,133
 Ախսի - 121
 Ալաքսանդրուս - 81,130
 Ալփի Ս. - 81
 Ակդդդան Ռ. - 47,48,50,52
 Աճադան Հր. - 146
 Ամմինեսայա - 105,138,144
 Անանիա Շիրակացի - 119
 Անեիյա - 54, 117, 120, 121, 129, 134, 143, 144, 146, 147, 150
 Աշշուրբելկալա - 101,118
 Աշշուրնամիրպալ II - 118
 Առաքելյան Ա. - 7
 Առուովանդաս I - 12, 59, 66, 68, 81, 109-111, 117, 121-123, 125, 129, 131, 135, 136
 Առուովանդաս II - 86,150
 Ավետիսյան Հ. - 7
 Արամու - 120
 Արմա-Թարխունտաս - 105,138
 Բարսեղյան Լ. - 7
 Բեքման Գ. - 10,49
 Բիլ Ռ. - 66,79
 Գարսթանգ Ջ. - 118,119
 Գըրնի Օ. - 5,110,117-119
 Գիզեա - 140
 Գինդին Լ. - 142
 Գյուտեբրոկ Հ.Գ. - 89, 94, 95, 98, 100, 101, 104, 126, 128, 135
 Գյոթցե Ա. - 9,78,79,117,125
 Գրեկյան Է. - 118
 Գուդվյուվա Լ. - 7
 Դանուխեսա - 105,138
 Դարդանո Պ. - 51
 Դյակոնով Ի.Մ. - 140,145
 Դուպպի-Թեշուր - 44
 Էլե - 128
 Թիզլաքալասար I - 101
 Թուրխալիյաս II - 12,108,109,122,123
 Թուրխալիյաս III - 8, 9, 11, 59, 68, 81, 86, 108-111, 113-117, 121, 124-127, 129, 133-136, 140-142, 145, 147, 150
 Թուրխալիյաս IV - 68, 105, 114, 119, 129, 130, 138, 148
 Թուրխալիյաս „կրտսեր“ - 113,114
 Թուքանխամուն - 128
 Իմպարատի Ֆ. - 79,80
 Իվանով Վ. - 142
 Լաննի (= Կարաննի) - 134
 Լարոշ Է. - 111,139
 Խաթթուսիլիս I - 78,109,114
 Խաթթուսիլիս III - 68, 69, 78, 86, 105, 109, 110, 112, 114, 115, 119, 129, 148
 Խալպացիտի - 105,138
 Խանզադյան Մ. - 7,8
 Խաչատրյան Ա. - 7
 Խաչատրյան Վ. - 7,8,100,117,142
 Խուկկանա - 8-13, 16, 43-46, 48, 51-59, 66, 67, 80, 105, 108, 114, 116, 119, 121, 126-128, 131-141, 144, 146-151
 Խուցցիյաս II - 59
 Կամմենհուբեր Ա. - 11

- Կավենյակ է. – 141
 „Կատապայի թագուհի“ - 80
 Կարանեի – 95, 121, 126, 127, 134, 136, 140, 141, 144
 Կարրուբա Օ. – 9,54
 Կոշակ Ս. – 6,8
 Կոռնելիուս Ֆ. – 78
 Կուպանտա-Կուրունտա – 46,55,148
 Կուրունտա – 114,130
 Հակոբյան Թ. – 119
 Հայնիդո-Կրամեր Ս. – 78,79
 Հարությունյան Հռ. – 7
 Հմայակյան Հ. – 7
 Հոյբեք Ա. – 140
 Հոֆեր Հ. – 112
 Հոսվիեք տեն Կատե Ֆ. – 12,120
 Հրոզնի Բ. – 7
 Ղազարյան Ռ. – 7,8
 Ղափանցյան Գր. – 7, 116, 122, 130, 139, 141, 147
 Մադդովատուտա – 12,109,110
 Մամիկոնյան - 123
 Մանանյան Հ. – 116
 Մասխուխովա - 148
 Մասանուցցի - 148
 Մաստուրիս - 148
 Մարիյա – 8, 9, 11, 51, 52, 59, 66, 67, 108, 120, 121, 126, 127, 131, 132, 134, 136, 140-150
 Մարիյա „ավագ“ – 140,141,146
 Մարիյա „կրտսեր“ – 139-141
 Մարտիրոսյան Ն. – 7,140
 Մարտիրոսյան Ս. – 8
 Մենուա - 121
 Մերիջի Պ. – 49,50
 Միլեր Ջ. – 114,115
 Միտա – 12,109
 Մկրտչյան Ն. – 7
 Մյուլլեր Գ. – 14
 Մովսեսայիս II – 44,46,81,114,148
 Մովսեստի – 148
 Մուտտիս - 143
 Մուրսիլիս I - 109
 Մուրսիլիս II – 9, 12, 44, 46, 54, 55, 59, 68, 69, 86, 105, 109, 111-113, 117, 119-121, 125, 129, 134, 136, 138, 143-145, 148, 150
 Նիքմեպա - 44
 Նոյ է. – 12,13,52
 Շատտիվագա – 99,112,115,127,132
 Շարրի-Կուշուխ (= Պիլասսիլի) - 116
 Չինգիզխան – 109
 Պադդաստիշու – 59
 Պետրոսյան Ա. – 7
 Պետրոսյան Ս. – 7,117
 Պիլլիյա - 59
 Պիլասսիլի – 79,114,148
 Պիրվա (դիցանուն) – 69,79
 Պուսվեկ Յ. – 43,67,76
 Ջահուկյան Գ. – 7, 80, 121, 139, 141, 142, 146, 147
 Ռյուստեր Բ. – 13
 Սալմանասար I – 118,123
 Սալմանասար III - 120
 Սատանդուխեպա - 113
 Սարգոն II – 117
 Սարգսյան Գ. – 121
 Սաֆրաստյան Ա. – 7
 Սկլունի - 123
 Սունաստուրա - 108

Սուպպիլուլիումաս I – 8, 9, 11-13, 16,
43, 44, 52, 59, 68, 69, 78, 86, 94, 99,
105, 108-110, 112-117, 121, 125-129,
132-139, 141-144, 147-151

Սուպպիլուլիումաս II – 113

Վարդուխան Գ. – 7

Վերներ Ռ. – 51

Վիլհելմ Գ. – 14

Տադուխեպա – 113

Տալմի-Շարբումա – 46

Տաշեան Յ. – 7

Տապալիյա – 85

Տատտամարու – 118

Տարգասնալլիս – 46

Տելեպիևուս (արքա) – 8, 148

Տելեպիևուս (Սուպպիլուլիումասի
որդին) – 114, 116, 148

Տեստե – 132

Տիշլեր Յ. – 50

Յաննանցա – 128

Յիդանտաս II – 59

Ուրխի-Թեշուր – 105, 114, 138

Քլենգել Հ. – 54, 59, 79, 100

Քլինգեր Յ. – 10

Քոսյան Ա. – 7

Օտտեն Հ. – 9, 12, 55-57

Ֆոտեր Է. – 43, 45, 94, 95, 116, 117, 126,

132, 137, 139-141

Ֆրիդրիխ Յ. – 10, 13, 17, 18, 43-52, 66, 67,
140, 146

Abara – 80

(A)m(m)amma – 80

Anna – 146

Annaniya – 146

Annanza – 146

Annitta – 146

⁴E-a – 80

⁴DAM.KI.NA – 80

⁴GAZ.BA.A.A (դիցանուն) – 81

Hantitaššu (դիցանուն) – 44, 80

⁴ISTAR – 80

Kar-an-ni-iš – 126

La-a-an-ni-iš (= Kar-an-ni-iš) – 95

Marakkui – 142

Maraššali – 142

Maraššaliya – 142

Marinda – 142

Ma-ri-i-ya – 52, 140, 142

Piyaššili – 79

⁶Šeeri – 54

⁶Zababa – 80

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ադիցենազ – 121

Ազգի – 52, 105, 116, 118-120, 123, 125,
129, 133, 134, 137-139, 142-144, 148

Ալզի – 115, 128

Ալխա – 112

Արձնիք – 7, 116

Ամասիա – 124

Անի (Բարձր Հայք) – 69, 136, 146, 147

Անտիպոնտական լեռներ – 119

Աշանտի – 51

- Աշշուր - 154
 Ամմունա (լեռ) - 124
 Ամուրբու - 148
 Անկարա - 6
 Առաջավոր Ասիա - 108, 148
 Ասորեստան - 101, 115
 Աստուվա - 108
 Արածանի - 117, 121, 123
 Արավանեա - 112
 Արինեա - 111
 Արիպսա - 117, 143
 Արիսի - 121
 Արիսիտա - 117, 121-123
 Արծաշքու - 120
 Արծկէ - 121
 Արճէշ - 121
 Արմատանա - 112
 Արեւոյան Եփրատ - 119
 Արեւելեան տերութիւն - 109
 Աֆրիկա - 51
 Բաբելոնիա - 115, 148
 Բագայատիւ - 118
 Բաքման (գետ) - 123
 Բարձր Հայք - 7, 117, 119
 Բելգիա - 6
 Բթառիւ - 118
 Բյուրակն (լեռներ) - 98, 100, 117, 119
 Բողազքալէ (=Բողազքոյ) - 6
 Բոր - 124
 Գալլ (գետ) - 116, 119, 124
 Գազգապա - 126
 Գերմանիա - 6, 8, 14
 Գուրտալիսա - 112
 Դաշտային Կիլիկիա - 131
 Դուկկամա (Դուզգամա) - 118, 121-123, 143
 Դուրմիտա - 112
 Դնեքոյն (լեռներ) - 119
 Եգիպտոս - 110, 115, 128
 Եվրոպա - 6
 Երզնկա - 118, 122
 Եփրատ - 101, 110, 114, 117-119, 122, 124, 125, 148
 Զազգիսա - 112
 Զարա - 110
 Զիլէ - 81, 112
 Էլքիստան - 124
 Էրզրում - 119
 Էրիսիտա = Արիսիտա
 Էրջիշ - 121
 Թարխունտասսա - 114, 130
 Թեզարամա - 112, 125
 Թեպուրդկիյա - 112
 Թուրխալ - 124
 Թուրքիա - 6, 14
 Իսխուպիտա - 44
 Իստիտիւն - 118
 Իսուվա (Մուքր) - 7, 52, 98-101, 108, 109, 112, 114, 115, 117, 122-125, 127, 134-136, 149
 Իտալիա - 6
 Լաիւս (լեռ) - 101, 117
 Լա(խու)վազանտիյա - 124
 Լեռնային Կիլիկիա - 124
 Լյուկոս = Գալլ գետ
 Նազգա - 112
 Նաքթի (= Նեքական տերութիւն) - 6, 15, 43-45, 50, 52, 68, 69, 80-82, 86, 87, 99-101, 103, 108-117, 121-123, 125-132, 134-137, 139, 147-151

- Խաթրուսաս – 10, 14, 50-52, 79, 86, 110,
 112, 115, 124, 126, 127, 134, 136, 141,
 146, 147, 149
 Խալիմանա - 143
 Խալիվա - 112
 Խալլարա - 81
 Խարանա - 112
 Խեթական տերություն = Խաթրի
 Խեմնովա - 118
 Խուլ ... (քաղաք) - 98
 Խուլանա - 94
 Խուպենա - 80
 Խուրմա - 112
 „Խուրրի երկրներ“ - 78
 Մխանիստ (լեռներ) - 100, 117
 Մուփ - 7, 109, 114, 149
 Մուխնապա - 99-101, 117, 127
 Մուխմա (Մուխմու) - 100
 Կալատմա - 112
 Կայսերի - 124
 Կասսիյա - 94
 Կատխարիյա - 126
 Կարազյուլ (լեռներ) -
 Կարախնա -
 Կարասու (զետ) - 117
 Կարզամիս - 114, 116, 128, 148
 Կարզապազար - 119
 Կարին - 119
 Կարնա - 112
 Կեբանմադեն - 118
 Կիլիկիա - 105, 114
 Կիցցուվատնա - 59, 108, 114
 Կումմախա - 69, 95, 117, 118, 123, 126,
 127, 134, 136, 147, 150, 151
 Կուսսար - 78
 Հալեպ - 46, 105, 116, 138, 148
 Հալիս (զետ) - 86, 110, 118, 119, 124
 Հայասա (Ազգի) - 8, 9, 15, 43, 51, 52, 54,
 59, 66-68, 81, 82, 95, 99, 100, 101, 103,
 104, 108, 109, 112, 114, 116-129, 131-
 138, 140-144, 146-151
 Հայաստան - 8, 119, 120
 Հայկական լեռնաշխարհ - 6-8, 15, 69,
 108, 109, 114
 Հայք - 114
 Հարք - 121
 Հյուսիսային Միդիա - 86, 114, 116, 148
 Մալաթիա - 124
 Մայնց - 14
 Մաշատիյուրք - 81, 110, 112, 113, 123-
 125, 165, 136, 142
 Մասա - 94
 Միջագետք - 105
 Միտտանի - 86, 89, 110, 112, 114-116,
 127, 128, 132, 139, 150
 Միրա - 148
 Մոնղոլական տերություն - 109
 Մուծածիր - 120
 Մուշ - 121
 Նաիրի - 101
 Ներիկ - 111
 Նուխաշշե - 132
 Ողական - 123
 Չորում - 6
 Պախխուվա - 98, 109, 110, 117, 118, 121-
 123
 Պիտտեյարիկ = Պիտտիյարիկա
 Պիտտիյարիկա - 44, 118
 Ջիմին - 118, 122
 Սալա - 122, 123

- Մալեա լերինք - 123
 Մալեաձոր - 123
 Մակադդունուվա - 124
 Մամուխա - 86, 110, 112, 115, 119, 125
 Մանախուխտտա - 124
 Մեքաստիա - 124
 Մեխա - 148
 Միրիա - 115, 128
 Միվաս քալե - 123
 Մուլի - 123
 Վան - 120
 Վանա լիճ - 101, 116-118, 120, 122
 Վանի թագավորություն - 120
 Վերին երկիր - 85, 104, 112, 119, 124-127, 129
 Վերին Եփրատ - 110, 124
 Վիլուսա - 81, 130
 Վյուրցբուրգ - 8, 14
 Տավատենա - 118
 Տավրոս - 115
 Տասիզգա - 81, 85, 112, 113, 123, 124, 142
 Տեմիյա - 122
 Տիգրիս (գետ) - 123
 Տիմ(ա)եա - 112
 Տիմիյա - 98, 122
 Տուշպա - 120
 Տուպացցիյա - 124
 Տուվանուվա - 124
 Տուրուբերան - 123
 Ցիմենու - 122
 Ցիպպասա-Ռարիյատի - 109, 110
 Ուտլունիսա - 118
 Ուրա (Հայաստ) - 118, 131, 147
 Ուրա (Դաշտային Կիլիկիա) - 131
 Ուրարտու - 120, 121
 Ուրուատրի - 101, 118, 123
 Փոքր Ասիա - 6, 14, 69, 86, 108-110, 112, 124, 125, 128, 129, 142, 148
 Փոքր Հայք - 7
 Քանես - 69
 Ֆրանսիա - 6
 [...]ակուլլա - 128
 Abaeni - 101
 Abarsiumi - 101
 Adaeni - 101
 Alahzana - 44
 URUAlha - 112
 KUR URU A-mur-ri - 79
 Aparuni - 101
 Apzišna - 44
 URUArawanna - 112
 KURArhi - 121
 URUArhita - 121
 URUArmatana - 112
 KURAtkun - 118
 Aturgini - 101
 KURAz... - 137
 Daieni - 101
 URUDurmitta - 112
 Garahna (Karahna) - 44, 56
 URUGa-az-pa-aš-ša - 94
 URUGurtališša (Kurtališša) - 112
 HUR.SAGHaliwa - 112
 HUR.SAGHarana - 112
 KUR URUHatti - 45, 99 (URUHatti), 135
 URUHattuši - 99
 KUR URUHayaša - 126
 URUHazga - 112
 KURHimme - 118
 Hupišna - 44

URU Hurma - 81,112

Iḥupitta - 44,124

ŠADU Jatkun - 118

URU Kalasma - 112

HUR.SAG Karna - 112

URU Kat-ha-ri-ya-aš - 94

Kirini - 101

Kulibarzini - 101

HUR.SAG Laha - 127

Peceric - 118

Pegerig - 118

Pertek - 118

Pilakinni - 101

Šakdunuwa, Šakudunuwa - 124

URU Šala - 122,123

KUR Salua - 123

Sinibirni - 101

Suhmu, Zuhma - 117

Tahaya - 44

URU Tegarama - 112

URUT Temiya (URUTi-im-mi-ya) - 98,122

URUT Tepurziya - 112

URUT Tim(a)na - 112

KUR Uatqun - 118

URU Uayais - 117

Unzamuni - 101

URU Zazziša - 112

[Zi]quni - 101

URU Zuhhapa - 127

ՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

1. «Մուսկովիտինում – խուկկանա» պայմանագիր

- 1.1. KBo V 3 ԴԿ I 1-20
- 1.2. KBo V 3 ԴԿ I 21-41
- 1.3. KBo V 3 ԴԿ I 42-59
- 1.4. KBo V 3 ԴԿ II 1-21
- 1.5. KBo V 3 ԴԿ II 22-42
- 1.6. KBo V 3 ԴԿ II 43-64
- 1.7. KBo V 3 ԴԿ II 76-83, ՀԿ III 1-27
- 1.8. KBo V 3 ՀԿ III 28-49
- 1.9. KBo V 3 ՀԿ III 50-71
- 1.10. KBo V 12 III 1-19, KBo XIX 42
- 1.11. KBo XIX 43, KBo XIX 43a
- 1.12. KBo XIX 44 ՀԿ
- 1.13. KBo 44 ԴԿ, 44a, 44b
- 1.14. KBo XXII 40, KUB XI 35
- 1.15. KUB XIV 6
- 1.16. KUB XIX 24
- 1.17. KBo LIII 309, KBo LIV 12
- 1.18. KUB XXVI 37, KUB XXVI 38
- 1.19. KBo XIX 56, KBo XIX 57
- 1.20. KBo L 120
- 1.21. KUB XI 41, HT 85

2. «Թուդիսալիյա – Մարիյա + Հայաստանի ժողովուրդ» պայմանագիր

- 2.1. KBo V 3 ՀԿ IV 1-24
- 2.2. KBo V 3 ՀԿ IV 5-12
- 2.3. KBo V 3 ՀԿ IV 25-43

3. Այլ տեքստեր

- 3.1. KBo VI 28 ԴԿ I 1-19
- 3.2. KBo VI 28 ԴԿ I 20-33, KBo VI 28 ՀԿ I 1-6, KUB XXVI 48
- 3.3. Դիպված 10 - KUB XIX 11 ԴԿ I
- 3.4. Դիպված 13 - KUB XIX 10 ԴԿ I 7-22

- 3.5. Դիպված 13 - KUB XIX 11 ՀԿ IV 1-34
- 3.6. Դիպված 13 - KUB XIX 11 ՀԿ IV 29-44
- 3.7. Դիպված 39 - KBo XIV 13
- 3.8. Դիպված 40 - KBo XIV 14
- 3.9. Դիպված 25 - KUB XXXIV 23
- 3.10. KUB XVIII 2 ՀԿ III

Արամ Վաղարշակի Քոսյան

Մ.Թ.Ա. XIV ԴԱՐԻ ԽԵԹԱ-ՀԱՅԱՍՏԱԿԱՆ
ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԸ

Հրատարակչության տնօրեն՝
Գեղարվեստական խմբագիր՝
Էջադրող՝

Էմին Մկրտչյան
Արա Բաղդասարյան
Գրիգորի Հարությունյան

Տպագրությունը՝ օձետք: Չափեր՝ 70x100/16:
Թուղթը՝ օձետք: Ծավալը՝ 11+2 տպ. մամ.: Տպաքանակը՝ 300 օր.:

«ԶԱՆԳԱԿ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆ ՓԲԸ
ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հին.՝ (+37410) 23-25-28
Հեռախոսներ՝ (+37410) 23-25-95, էլ. փոստ՝ info@zangak.am
Էլ. կայքեր՝ www.zangak.am, www.book.am

[2000m]

ՀԱՅ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳԻՏ. ԳՐԱԴ.

FL0579516

17
104755

Հ
2009114
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎԱՐ ԳՐԱԴԱՐԱՆ